

# Ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej

red. Marek Bielecki

Tom 1



CBPE  
CENTRUM  
BADAŃ  
POLITYCZNYCH  
EUROPEJSKICH

# **Ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej**



**CBPE**

CENTRUM  
BADAŃ  
POLITYKI  
EUROPEJSKIEJ

# Ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej

Tom I

Redakcja naukowa:  
Marek Bielecki



**CBPE** CENTRUM  
BADAŃ  
POLSKIEJ  
EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2024

Recenzenci:

*Paweł Sobczyk, Jarosław Szymanek*

© Copyright by Akademia Wymiaru Sprawiedliwości, 2024

ISBN AWS: 978-83-66454-87-3

Druk cyfrowy

# Spis treści

Wstęp .....	7
<i>Fernando Simón Yarza</i>	
Symboliczna neutralność wyznaniowa na forum publicznym: Fałszywe prawo człowieka .....	11
<i>Augusto Zimmermann</i>	
Tolerancja religijna w kontekście wolności słowa – ocena z perspektywy klasycznego liberalizmu .....	33
<i>Michał Balcerzak</i>	
Międzynarodowe standardy ochrony wolności religijnej – analiza systemowa .....	61
<i>Piotr Roszak</i>	
Przyczyny wrogości wobec religii we współczesnej Europie. Analiza prawno-kulturowa .....	89
<i>Maria Alejandra Vanney</i>	
Faktyczne ograniczenia wolności religijnej: kiedy prawo pozytywnie zawodzi .....	109
<i>Weronika Kudła</i>	
Analiza formalnych czynników limitowania wolności religijnej we współczesnym świecie. ....	155
<i>Ewelina Ochab</i>	
Tworzenie mapy zjawiska prześladowania grup religijnych lub wyznaniowych na całym świecie. Geografia, skala i charakter prześladowań .....	181
<i>Andrzej Szymański</i>	
Ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej. Europa, w tym Polska .....	209
Bibliografia t. 1 i t. 2. ....	285
Noty o autorach .....	312



# Wstęp

Wolność religijna zajmuje szczególne miejsce wśród praw i wolności człowieka. Mówi się wręcz o pierwotnym charakterze owego uprawnienia w stosunku do innych kategorii praw, przysługującym zarówno jednostce, ale także innym zorganizowanym zbiorowościom. Źródłem wolności religijnej jest przyrodzona, niezbywalna i nienaruszalna godność osoby ludzkiej, która stanowi aksjologiczną podstawę i przesłankę całego porządku prawnego, będąca jednocześnie wartością o centralnym znaczeniu do zbudowania podstaw istniejących rozwiązań ustrojowych. Zakres wolności religijnej obejmuje aspekt pozytywny i negatywny. Wedle pierwszego ujęcia podmiot korzystający z wolności religijnej ma możliwość wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Ponadto w obrębie tegoż prawa mieści się posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują. Negatywny aspekt wolności religijnej koncentruje się wokół niemożności zmuszania kogokolwiek zarówno do uczestniczenia, jak i nieuczestniczenia w praktykach religijnych. Ponadto nikt nie może być zobowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania. W debacie publicznej zdecydowanie więcej miejsca poświęca się negatywnemu ujęciu wolności religijnej, „spychając” na dalszy plan, a wręcz ignorując, prawa ludzi wierzących. Wydarzenia ostatnich lat pokazały, że działalność osób negujących wartości, z którymi utożsamia się zdecydowana większość polskiego społeczeństwa, przybiera coraz bardziej drastyczne formy. Wolność religijną konfrontuje się z innymi swobodami, przysługującymi osobie ludzkiej, ignorując



normatywne gwarancje, zawarte w prawie krajowym, a także w obowiązujących standardach prawa międzynarodowego. Osoby wierzące bardzo często traktowane są jako podmioty drugiej kategorii, którym odmawia się ich podstawowych praw. Niestety zjawisko to występuje nie tylko w Polsce, ale także w innych krajach. Dlatego też istnieje konieczność przeprowadzenia pogłębionych badań, obejmujących szerokie spectrum poznawcze. Fakt limitowania wolności religijnej w przestrzeni publicznej należy rozpatrywać na płaszczyźnie normatywnej z uwzględnieniem perspektywy filozoficznej czy socjologicznej.

Dwutomowa monografia stanowi efekt prac międzynarodowego zespołu ekspertów, którzy zajmują się tematyką ochrony wolności religijnej zarówno w swoich badaniach naukowych, jak również w pracy zawodowej. Konfrontacja w jednym dziele poglądów teoretyków i praktyków prawa sprawia, że nabiera ono interdyscyplinarnego charakteru.

Oddawana do rąk czytelnika książka nie ogranicza się wyłącznie do charakterystyki zjawiska limitowania praw ludzi wierzących, ale także stara się ukazać przyczynę istniejącego stanu rzeczy. Przeprowadzona diagnoza obejmuje przesłanki, sposoby naruszeń, jak również ukazuje zagrożenia dla wolności religijnej. Prowadzone badania bazują na bogatej literaturze przedmiotu, dotyczącej jednej z podstawowych kategorii praw wolnościowych. Jednakże każde z opracowań wnosi oryginalny wkład w toczącą się debatę na temat miejsca religii w przestrzeni publicznej. Poszczególni autorzy nie tylko stawiają odważne pytania, ale także formułują postulaty *de lege lata* i *de lege ferenda*. Opracowanie odpowiada również na realne i pilne zapotrzebowanie, wynikające z aktualnych problemów, z jakimi borykają się ludzie pozytywnie identyfikujący się z wartościami, które niesie ze sobą wyznawana przez nich religia.

Celem poszczególnych autorów jest również to, by przeprowadzone badania ukazały sygnalizowany problem w ścisłym nawiązaniu do rozwiązań ustrojowych, jak również do kształtującego się na ich tle orzecznictwa oraz poglądów doktryny. Poszczególne rozdziały uwzględniają także specyfikę charakteryzowanych obszarów, tj. znaczenia tradycji ustrojowej, wpływu uwarunkowań historycznych, społecznych, politycznych, kulturowych,

gospodarczych oraz aksjologicznych, czy wreszcie potrzeb związanych z modyfikowaniem i ulepszaniem istniejących rozwiązań normatywnych.

Można mieć nadzieję, że niniejsza publikacja będzie stanowić źródło inspiracji zarówno dla osób, które profesjonalnie zajmują się zagadnieniem ochrony wolności religijnej, jak również dla tych, którym odmawia się możliwości ekspresji swojej wiary w przestrzeni publicznej.



**FERNANDO SIMÓN YARZA**

# Symboliczna neutralność wyznaniowa na forum publicznym: Fałszywe prawo człowieka

## 1. Wstęp

W ostatnich dekadach byliśmy świadkami problematyzowania obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej, zarówno w Stanach Zjednoczonych Ameryki, jak i w kontekście Rady Europy. Dla osiągnięcia tego celu powoływano się na zasadę świeckości i samo prawo do wolności religijnej – często nadużywając owego uprawnienia. Próby przekształcenia prawa do wolności wyznania w prawo do publicznej bezwyznaniowości nie przebiegały jednak bezproblemowo, a amerykański Sąd Najwyższy wydaje się w ostatnich latach preferować powrót do tolerancji symboliki. W niniejszym rozdziale postaram się podejść do tego problemu z tak różnorodnych perspektyw, jak dochowanie wierności co do znaczenia tekstów prawnych, roli sądów krajowych i międzynarodowych oraz rozróżnienia między prawami podmiotowymi a prawem obiektywnym.

## 2. Instrumentalizacja Klauzuli Ustanowienia: nieściśłości interpretacyjne i pomieszanie praw jednostki i praw wspólnoty

W Stanach Zjednoczonych Pierwsza Poprawka zajmuje naczelne miejsce w Konstytucji i stoi na czele, nie tylko dosłownie, Karty Praw Stanów Zjednoczonych [ang. *Bill of Rights*]. W odniesieniu do wiary, Pierwsza Poprawka zawiera dwa podstawowe

zalecenia: Klauzulę Swobody Praktyk Religijnych [*Free Exercise Clause*], która uznaje wolność wyznania, oraz Klauzulę Ustanowienia [*Establishment Clause*], która zabrania Kongresowi USA ustanowienia oficjalnej religii.

Jak powszechnie wiadomo, pierwsze dziesięć poprawek tworzących Kartę Praw było, zgodnie z zamierzeniami, wiążące wyłącznie dla Federacji, jak oświadczył Sąd Najwyższy w sprawie *Barron* przeciwko *Baltimore* z dnia 16 lutego 1833 r. Jednakże, po zakończeniu wojny secesyjnej w 1865 r., XIV Poprawka stanowiła m.in., że żaden stan „nie pozbawi nikogo życia, wolności ani własności bez należytego *procesu* sądowego”. Przepis ten, skierowany konkretnie do stanów, posłużył jako pomost, dzięki któremu prawa i wolności zawarte w Karcie Praw zaczęły być stosowane przez Sąd Najwyższy również wobec stanów, co jest praktyką znaną jako „doktryna włączenia”. W ten sposób, poprzez ich „włączenie” w treść XIV Poprawki, prawa i wolności egzekwowane od 1791 r. wobec Federacji zaczęły być wiążące również dla władz stanowych. Proces ten został zapoczątkowany pod koniec XIX wieku, a w ciągu XX wieku znacznie się nasilił.

W kontekście włączenia, decyzja Sądu Najwyższego USA w sprawie *Everson* przeciwko Zarządowi Edukacji z 10 lutego 1947 r. po raz pierwszy „włączyła” Klauzulę Ustanowienia z XIV Poprawki i egzekwowała ją wobec stanów. Wiele lat temu, liberalny profesor prawa Akhil R. Amar stwierdził, że dość paradoksalne jest stosowanie klauzuli ustanowienia (*Żadna ustawa Kongresu nie będzie respektować ustanowienia religii...*) wobec stanów poprzez włączenie jej do XIV Poprawki, biorąc pod uwagę, że klauzula ta została ustanowiona właśnie w celu diametralnie sprzecznym z obecną interpretacją, tj. dla ochrony decyzji stanów dotyczących ich modelu religijnego<sup>1</sup>. W żadnym momencie nie była ona pomyślana jako prawo indywidualne dające się ująć w koncepcję wolności chronionej przez XIV Poprawkę – co było podstawą ogólnej doktryny włączenia – ale raczej jako wspólnotowe zabezpieczenie stanów przed ingerencją władzy federalnej. Amar przypomina, że kiedy dyskutowano

<sup>1</sup> Zob. A.R. Amar, *Karta Praw jako Konstytucja*, „Yale Law Journal” 1990–1991, Nr 100, s. 1557 i n.

nad Kartą Praw, James Madison zaproponował poprawkę, która zobowiązywałaby stany do respektowania praw jednostki – w tym wolności sumienia – wyłączając z niej właśnie stosowanie wobec nich klauzuli ustanowienia. Właściwie stanowisko Jeffersona niewiele się różniło. Broniąc radykalnej niekompetencji Federacji w sprawach wyznaniowych, uznawał zdolność decyzyjną stanów w tej kwestii, zawsze w granicach poszanowania wolności sumienia. Niezależnie od jego własnej koncepcji idealnych relacji między Kościołem a państwem – *mur separacji*, używając jego własnych słów<sup>2</sup> – intelektualista z Monticello był dobrze zorientowany w różnicy między jego własnymi preferencjami w tej sprawie a indywidualnym prawem, takim jak „wolność wyznania”.

Amar słusznie skrytykował użycie Jeffersonowskiego „muru separacji” w sprawie Everson poza jej federalnym kontekstem<sup>3</sup> i wyjaśnił za pomocą licznych argumentów historycznych, że w sprawach religijnych jedynie klauzula swobody praktyk religijnych miała na celu ustanowienie „praw jednostki”, natomiast klauzula ustanowienia uznawała raczej „prawa stanów”. W czasach uchwalania Karty Praw w kilku stanach istniały oficjalne wyznania religijne<sup>4</sup>, co sprawia, że nie można mówić o pozytywizacji

<sup>2</sup> „List do Pana Nehemiah Dodge i innych, Komitetu Stowarzyszenia Baptistów z Danbury (1 stycznia 1802 r.)”, [w:] T. Jefferson, *Pisma*, Biblioteka Amerykańska, Nowy Jork 1994, s. 510. List Jeffersona był częścią kampanii oporu Wirginii prowadzonej przez Madisona i samego Jeffersona przeciwko próbie nałożenia podatku na wsparcie ministrów i kościołów. Informacje na temat historycznych poprzedników Pierwszej Poprawki można znaleźć między innymi w pracy E. Noonan i E. Gaffne, *Wolność wyznania*, wyd. III, Foundation Press, Nowy Jork 2011.

<sup>3</sup> 330 U.S. 1, s. 18: „klauzula przeciwko ustanawianiu religii na mocy prawa miała na celu wzniesienie muru rozdziału między kościołem a państwem”.

<sup>4</sup> Na temat statusu religijnego stanów w czasie uchwalania Konstytucji i Karty Praw zob. dalej M. McConnell, *Pochodzenie i historyczne zrozumienie wolności wyznania*, „Harvard Law Review” 1990, Nr 103(7), s. 1436–1443; w szczególności s. 1437: „Placówki kongregacji w Connecticut, Massachusetts, New Hampshire i Vermont były mocniej zakorzenione i wyszły z rewolucji wzmocnione przez ich związek z kwestiami patriotycznymi”. W odniesieniu do kongregacjonalistów z Massachusetts John Adams zauważył, że „moglibyśmy również szybko oczekiwać zmiany w układzie słonecznym, jak oczekiwać, że zrezygnują ze swojego ustanowienia”. Proces odłączania się od Kościoła w Stanach Zjednoczonych zakończył się dopiero po „odłączeniu się” Massachusetts, w 1833 r. [zob. obszerne informacje o tym procesie w tomie

prawa jednostki do niestanowienia przez „ojców założycieli”. Należy zauważyć, że to spostrzeżenie nie oznacza stwierdzenia o właściwym modelu relacji między religią a stanem. Chodzi nie tyle o obronę stanowiska w debacie, ile o trzymanie się autentycznej interpretacji decyzji konstytucyjnej, tj. prawdziwego znaczenia Karty Praw. Pierwsza Poprawka pozwalała stanom na przyjęcie francuskiego modelu *laïcité* [laicyzacji] lub bardziej religijnego, w zgodności z tymi państwami, które utrzymują stosunki współpracy z grupami religijnymi. To, na co nie pozwalała, to w każdym przypadku model federalny obowiązkowy dla całego narodu.

Amerykańska debata interpretacyjna ma dodatkowe znaczenie praktyczne, ponieważ w kolejnych orzeczeniach Sąd Najwyższy nie poprzestał na formalnym przekształceniu klauzuli ustanowienia w prawo jednostki, ale odwołał się do tzw. żywej interpretacji Konstytucji, aby manipulować jej znaczeniem raczej w kierunku laicyzacji. W szczególności, w sprawie *Lemon przeciwko Kurzman* z 28 czerwca 1971 r., Sąd Najwyższy narzucił rygorystyczny test świeckości, który w kolejnych dekadach miał być wykorzystywany do celów prywatyzacji religii, które były obce poprzedzającej je amerykańskiej tradycji. Opierając się na klauzuli ustanowienia, Wysoki Trybunał ustanowił później, w ramach praw każdej jednostki, wymogi, aby każdy środek prawny spełniał cel świecki (1); nie miał żadnych skutków promujących rozwój religii (2) i nie powodował nadmiernego zaangażowania państwa w religię (3). Był to kanon świeckości, który – przynajmniej w ramach swoich pierwszych dwóch wymagań – przekraczał nawet umiarkowaną interpretację klauzuli ustanowienia.

Na podstawie tzw. testu *Lemona*, w ciągu lat 80. XX wieku Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych zagłębiał się w „żywą interpretację” klauzuli ustanowienia, aby zdelegalizować modlitwy w szkołach publicznych<sup>5</sup> i usunąć symbole religijne ze sfery

---

zbiorowym pod redakcją Carla H. Esbecka i J. Den Hartoga, *Rozdział religii od państwa i rozłam religijny*, [w:] *Relacje Kościół-Państwo w nowych stanach Ameryki w latach 1776–1833*, Uniwersytet Missouri Press, Columbia 2019).

<sup>5</sup> I tak, na przykład, w sprawie *Wallace przeciwko Jaffree* z dnia 04.06.1985 r. Sąd Najwyższy uznał za niekonstytucyjną ustawę z Alabamy upoważniającą nauczycieli do wydzielenia na początku dnia jednej minuty ciszy na medytację lub osobistą modlitwę. W sprawie *Lee przeciwko Weisman* Sąd uznał za niekonstytucyjne zaproszenie pastora na uroczystość ukończenia roku

publicznej<sup>6</sup>. Ta świecka praktyka uległa pewnemu rozluźnieniu w ostatniej dekadzie, czego kulminacją było niedawne unieważnienie wyroku w sprawie Lemon przeciwko Kurzman poprzez wyrok w sprawie Kennedy przeciwko Okręgowi Szkolnemu Bremerton, z dnia 27 czerwca 2022 roku<sup>7</sup>.

Na arenie sądowej sędzia Thomas zdecydowanie opowiedział się za przywróceniem pierwotnego znaczenia i celu klauzuli ustanowienia jako przepisu wyłącznie federalnego. Według jego własnych słów „Klauzula ustanowienia powinna być najlepiej interpretowana jako przepis federalizmu – chroni stanowe placówki przed ingerencją federalną, ale nie chroni żadnego prawa jednostki”<sup>8</sup>. Ta interpretacja jest zdecydowanie poprawna, niezależnie od tego, że czas, jaki upłynął od błędnego kroku podjętego w 1947 r., z pewnością utrudnia odwrócenie sytuacji. Zdaniem niektórych prawników „odłączenie” klauzuli ustanowienia może spowodować, że pozostałą część Poprawki spotka ten sam los, biorąc pod uwagę, że jej składnia

---

szkolnego w celu poprowadzenia modlitwy bezwyznaniowej. Później, orzeczenie Sądu w sprawie Niezależny Okręg Szkolny Santa Fe przeciwko Doe, z dnia 19.06.2000 r., uznało za sprzeczne z Klauzulą Ustanowienia Pierwszej Poprawki działanie pozwalające na modlitwę prowadzoną przez uczniów na początku meczów piłki nożnej w szkole średniej.

<sup>6</sup> W 1980 r. Sąd Najwyższy uznał obecność dziesięciu przykazań na ścianach szkół publicznych za sprzeczną z Pierwszą Poprawką. W sprawie Hrabstwo Allgheny przeciwko American Civil Liberties Union [Amerykański Związek Wolności Obywatelskich] (1989) Sąd uznał za sprzeczne z klauzulą ustanowienia wystawienie szopki w budynku Sądu Okręgowego w Pittsburghu. W sprawie Hrabstwo McCreary przeciwko American Civil Liberties Union [Amerykański Związek Wolności Obywatelskich] w Kentucky, z dnia 27.06.2005 r., Sąd uznał za niekonstytucyjne publiczne wystawienie monolitu z dziesięcioma przykazaniem w budynku Sądu Hrabstwa McCreary i Pulasky.

<sup>7</sup> Wydaje się, że w tej decyzji Sąd Najwyższy nadał nowy kierunek swojemu orzecznictwu, orzekając na korzyść nauczyciela szkoły publicznej, który został zwolniony za odmawianie modlitwy na zakończenie meczów piłki nożnej. Tym samym test określony w sprawie Lemon przeciwko Kurzman został obalony. Wcześniej, w sprawie American Legion przeciwko Amerykańskiemu Towarzystwu Humanistycznemu, z 20 czerwca 2019 r., Trybunał zdecydował już o podtrzymaniu obecności Krzyża Pokoju upamiętniającego poległych w I wojnie światowej, uznając niejasny test świeckości ze sprawy Lemon przeciwko Kurzman za nieadekwatny do historycznych pomników.

<sup>8</sup> Sprawa Elk Grove Unified School Dist. przeciwko Newdow, 542 U.S. 50, 14.06.2004 r.



stawia na równi kilka klauzul. Dosłownie Pierwsza Poprawka mówi, że „Żadna ustawa Kongresu nie będzie respektować ustanowienia religii lub zakazywać swobodnego jej praktykowania ani ograniczać wolności słowa lub prasy, ani prawa narodu do spokojnego gromadzenia się, ani do składania petycji do rządu w celu uzyskania zadośćuczynienia”. Wobec braku wyraźnego rozróżnienia zakresu tych klauzul, istotna jest pierwotna intencja autorów, aby nie mylić prawa jednostki do wolności religijnej z prawem wspólnoty do decydowania o swojej organizacji religijnej. Nie dziwi więc, że to właśnie odejście od tej intencji otworzyło ostatecznie puszkę Pandory dla ekscesów zmierzających do laicyzacji. Nagły powrót do pierwotnej intencji byłby z pewnością najbardziej poprawny z interpretacyjnego punktu widzenia, choć według niektórych przedstawicieli doktryny wiązałby się z ryzykiem zachęcenia do „odłączenia” całej poprawki<sup>9</sup>. Być może mądrzej byłoby łagodzić znaczenie klauzuli w poszczególnych przypadkach, jak to robi Sąd Najwyższy, a może, wręcz przeciwnie, mądrzej byłoby całkowicie „odłączyć” klauzulę ustanowienia, jak sugeruje Clarence Thomas. W każdym razie nie możemy zignorować faktu, że *proton pseudos* tej debaty, błędem leżącym u samych podstaw obecnego zamieszania, jest niewierność wobec pierwotnego znaczenia klauzuli.

Problem, który właśnie poruszyłem, ma niezwykle znaczenie teoretyczne, o którym należy pamiętać. Pierwotna intencja „ojców założycieli” w odniesieniu do Pierwszej Poprawki nie jest przypadkowa, lecz wyraża głęboką prawdę teoretyczno-polityczną, a mianowicie, że w kwestiach religijnych jedynie wolność sumienia i kultu – tzw. swoboda praktyk religijnych – odnosi się bezpośrednio do sfery indywidualnej, którą system prawny musi we właściwy sposób zagwarantować przed bezprawną ingerencją. Natomiast doktryny dotyczące relacji Kościół–Państwo to decyzje należące do wspólnoty.

---

<sup>9</sup> Chciałbym podziękować profesorowi Johnowi Witte’owi Jr. z Emory University za jego uwagi skierowane do mnie w tej kwestii na seminarium, które odbyło się na Uniwersytecie Nawarry w dniu 23.09.2022 roku.

### 3. Instrumentalizacja wolności wyznaniowej: naśladowanie modelu amerykańskiego w Europie

W marcu 2011 r. Wielka Izba Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wydała wyrok, który położył kres jednej z najgłośniejszych spraw w jego historii. Decyzja, która pochłonęła rzeki atramentu. Mimo czasu, jaki upłynął od tej decyzji, pisanie o sprawie Lautsi jest wciąż aktualne. Ponadto można powiedzieć, iż czas sprawa, że refleksja dojrzewa i pomaga ocenić różnorodne opinie wygłaszane na różnych forach – od artykułów prasowych po sympozja i prace naukowe, ogólne i specjalistyczne. Ponadto sprawa taka jak Lautsi, w której stawką są problemy tak istotne jak model religijny, którego chcemy dla Europy, rozszerzenie negatywnej wolności religijnej czy konstytucyjne znaczenie interesów małych wspólnot, jest nadal ważna nawet dekadę później.

W sprawie Lautsi Trybunał w Strasburgu nie musiał nawet powoływać się na klauzulę ustanowienia, zadowolając się powołaniem na wolność ideologiczną i religijną oraz prawa wychowawcze rodziców. Takie rozumienie praw jednostki zakwestionowało model wyrażania relacji Kościół–Państwo w kilku krajach na kontynencie – w Wielkiej Brytanii, Irlandii, Polsce, na Malcie itd., w których szacunek dla wolności wyznania nie był kwestionowany; i wywołało to spore poruszenie. Wśród istotnych okoliczności sprawy warto zauważyć, że krucyfiks we włoskich szkołach podstawowych i średnich został przewidziany w dwóch dekretach rządowych z 1924 i 1928 r., co ewidentnie świadczy o długiej tradycji<sup>10</sup>. Postępowanie sądowe poprzedziła natomiast decyzja rady szkoły przemawiająca w dużej mierze za pozostawieniem krucyfiksu w klasie – dziesięć głosów przeciwko dwóm i jeden wstrzymujący się. Odnośnie postępowania w Strasburgu, najbardziej uderzającym aspektem był kontrast między jednomyślną opinią (7–0) Izby, która potępiła Włochy, a uchynieniem wyroku Wielkiej Izby, przyjętym piętnastoma głosami do dwóch.

<sup>10</sup> Słusznie podkreślił to np. A. Barrero Ortega, *Sprawa Lautsi: prawo do krzyża. Historia hiszpańskiego prawa konstytucyjnego*, „Año” 2012, No. 32(94), s. 394.

Dlaczego ta pierwsza decyzja otworzyła taką ranę w potępianym państwie i wywołała taką reakcję ze strony licznych Wysokich Stron Konwencji? Dlaczego doszło do takiej nierównowagi głosów między tymi dwoma orzeczeniami? Jak to możliwe, że wolność wyznania tak wyraźnie znaczy coś dla Izby, a nieco ponad rok później dla Wielkiej Izby jest tak wyraźnie odwrotnie?

Przepychanki w Trybunale Europejskim z pewnością nie przyczyniły się do wzrostu prestiżu znaczenia praw człowieka w naszym społeczeństwie. Fakt, że każdy z tych sądów – Sąd Najwyższy w Stanach Zjednoczonych i Trybunał w Strasburgu w Europie – sięgnął po to, co było pod ręką, aby narzucić określony model świeckości, ujawniając to samo interpretacyjne niezdyscyplinowanie i woluntaryzm. Zarówno z historycznego punktu widzenia, jak i z właściwego rozumienia znaczenia i zakresu praw, przyznanie jednostce uprawnienia do usuwania symboli religijnych z przestrzeni publicznej, tak jakby one same w sobie hamowały jej wolność wyznania, jest moim zdaniem nie do obrony. Jest to przykład zjawiska, które John Finnis nazwał „żywą instrumentalizacją” praw człowieka<sup>11</sup>.

W swoim drugim orzeczeniu Europejski Trybunał Praw Człowieka opowiedział się za uchyleniem wyroku Izby w sprawie marginesu oceny państw i braku konsensusu w Europie w omawianej kwestii. Nietrudno dostrzec w tym pewne uznanie centralnej tezy wyводу Weilera, a mianowicie, że to nie do Strasburga należało określenie modelu świeckości poszczególnych państw europejskich. Nowojorski profesor wyraził swoją opinię z wielką surowością, jak tylko pierwszy wyrok został ogłoszony w artykule redakcyjnym w *Europejskim Dzienniku Prawa Międzynarodowego*. Kluczem do jego argumentacji, co warto przypomnieć, był brak wrażliwości Izby odnośnie do uznania europejskiego pluralizmu w sprawach religijnych: jej decyzja byłaby zrozumiała, gdyby pochodziła od francuskiej Rady Konstytucyjnej lub Sądu Najwyższego Stanów

<sup>11</sup> J. Finnis, *Tworzenie prawa przez sądy a „żywa” instrumentalizacja ETPCz*, [w:] N.W. Barber, R. Ekins i P. Yowell, *Lord Sumption i granice prawa*, Hart Publishing, Oxford 2016, s. 73–120.

Zjednoczonych, ale nie od Europejskiego Trybunału Praw Człowieka<sup>12</sup>. Jest to pogląd, którego nie można określić jako nowatorski. W Niemczech – gdzie podobna sprawa była przedmiotem bardziej zniuansowanej decyzji w 1995 r.<sup>13</sup> – rola Strasburga w definiowaniu neutralności i współpracy była już wcześniej przedmiotem dyskusji, np. na dorocznym spotkaniu Niemieckiego Stowarzyszenia Profesorów Prawa Publicznego w Heidelbergu w 1999 r. W kontekście wybitnie akademickim, dalekim od kontrowersji wokół konkretnej sprawy, jedną z tez, która wywołała szeroki konsensus wśród uczestników, było właśnie założenie, że prawo kościelne i religijne – „prawo symboliczne”, jak nazwał je Gerhard Robbers<sup>14</sup> – ma charakter narodowy<sup>15</sup> i nie może być automatycznie przeniesione na ponadnarodowy poziom praw człowieka. W sposób ogólny stwierdzono, w odniesieniu do Trybunału w Strasburgu, że możliwość przenoszenia jego orzecznictwa jest ograniczona, biorąc pod uwagę jego funkcję jako sądu międzynarodowego oraz różnice między poszczególnymi sprawami. Natomiast, w odniesieniu do doktryny w sprawach religijnych stwierdzono dokładniej, że różnorodność stanowisk konstytucyjnych w sprawie zjawiska religii daje początek cennej mozaice, której ochrona powierzona jest odpowiedzialności każdego państwa<sup>16</sup>. Kwestia ta została ponownie poruszona na nowym posiedzeniu, a autorzy, tacy jak Christoph Möllers i inni, nalegali na demokratyczną legitymację

<sup>12</sup> J.H. Weiler, *Artykuł Redakcyjny. Krucyfik w klasie*, „Europejski Dziennik Prawa Międzynarodowego”, t. 21, Nr 1, s. 1–2.

<sup>13</sup> Zob. STCF 93, 1 (*Decyzja w sprawie krucyfiksu*) z dnia 16 maja 1995 r., do której odniemiemy się poniżej.

<sup>14</sup> G. Robbers, *Prawo religijne jest prawem symbolicznym*, [w:] *Państwo i Religia*, w *Repozytorium Niemieckiego Stowarzyszenia Prawników (VVDSStRL)*, 59, De Gruyter, Berlin 2000, s. 259.

<sup>15</sup> J. Isensee, *VVDSStRL*, 59, cyt. s. 324 (Dyskusja).

<sup>16</sup> W szczególności stwierdzono, że „orzecznictwa Trybunału w Strasburgu nie da się pogodzić z obrazem Europy, która dąży do zrównania regionów i państw. Również konstytucje poszczególnych państw wymagają wsparcia ze strony państwa, aby zapewnić zachowanie różnorodności religijnej w państwach członkowskich w ramach wiarygodności wymaganej przez EKPCz” (W. Fiedler, *VVDSStRL*, 59, cyt., s. 228).

prawa wyznaniowego i na niedogodność tłumienia uzasadnionych różnic poprzez Konwencję<sup>17</sup>.

Oczywiście uwagi te nie mogą prowadzić do rezygnacji z argumentacji na rzecz praw człowieka w sprawach religijnych, ale raczej do konieczności właściwego rozróżnienia tego, co stanowi „wolność negatywną”, którą należy zapewnić jako standard minimalny w państwach – stronach Konwencji, od tego, co przeciwnie, jest częścią zgodnego z *prawem symbolicznego wyrazu* państwa. Stosując te rozważania do sprawy Lautsi, należy zastanowić się m.in. nad tym, czy można powiedzieć, że obecność krucyfiksu w salach lekcyjnych narusza, *sensu stricto*, minimalny standard ochrony praw człowieka zawarty w Konwencji? To prawda, że kilku znanych autorów pochwaliło pierwszy wyrok jako następstwo zasady świeckości<sup>18</sup>. Wątpliwe jest jednak, czy zadaniem Trybunału w Strasburgu jest przedstawienie pełnej definicji tej zasady. Pierwszym argumentem o charakterze ściśle empirycznym, przemawiającym za powściągliwością, był w istocie ten, którym posłużyła się Wielka Izba w celu skorygowania zaskarżonego orzeczenia, a mianowicie brak wystarczającego konsensusu europejskiego i wynikający z tego margines uznania państw. Wyrok I w sprawie Lautsi zakwestionował, w pewnym stopniu, symbolikę narodową licznych krajów europejskich, które wywieszają krzyż na swoich flagach, przywołują Boga w swoich hymnach lub powołują się na Trójcę Świętą w swoich konstytucjach<sup>19</sup>.

<sup>17</sup> Zdaniem Möllersa „prawo religijne funkcjonuje w wielu systemach prawnych także jako demokratycznie legitymizowane prawo organizacyjne”, a „prawo międzynarodowe zakłada gwarancję minimalnych standardów, ale nie homogenizację systemu jako całości” (C. Möllers, *Wolność religijna jako zagrożenie?*, [w:] VVDStRL, 68, De Gruyter, Berlin 2009, s. 93).

<sup>18</sup> L. Martín-Retortillo Baquer, *Symbolle religijne w aktach i przestrzeniach publicznych*, „El Cronista del Estado Social y Democrático de Derecho” 2010, Nr 16, s. 67. Zob. także publikacje popierające Orzeczenie Izby, np. A. Barrero Ortega, *Sprawa Lautsi: orzeł czy reszka*, cyt., s. 391; O. Salazar Benítez, *Symbolle religijne w przestrzeni publicznej*, [w:] (red.) M. Revenga Sánchez, G. Ruiz-Rico i J.J. Ruiz Ruiz, *Symbolle religijne w przestrzeni publicznej*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madryt 2011, s. 200–201; oraz F. Lozano Contreras, *Obecność krzyża w aulach w odniesieniu do prawa do edukacji i wolności religijnej w edukacji publicznej*, „Rewizja Prawa Wspólnot Europejskich” 2010, Nr 35, s. 232.

<sup>19</sup> S. Cañamares Arribas, *Nowe kierunki rozwoju symboliki religijnej*, „Rewizja Generalna Prawa Kanonicznego i Prawa Kościelnego” 2010, Nr 24, s. 11 i n.

Z pewnością większość państw nie umieszcza symboli religijnych w swoich szkołach publicznych, a wysokie sądy krajowe wydają orzeczenia, które tego zakazują. Nie oznacza to jednak, że państwa, w których kultura przeplata się z religią, nie przestrzegają wspólnego standardu wymaganego na mocy Konwencji. Oczywiście zadaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka nie jest zastępowanie tekstów konstytucyjnych państw, a nawet interpretowanie czy „konkretyzowanie” ich znaczenia. Tak właśnie postąpiła Druga Izba, zadając sobie od razu pytanie o znaczenie świeckości, natomiast dopiero Wielka Izba wyjaśniła wstępne pytanie dotyczące funkcjonalnych granic swojej jurysdykcji<sup>20</sup>.

Inny argument o charakterze normatywnym, przemawiający za powściągliwością, opiera się na postulacie, który – co podkreślają liczni autorzy – wymaga pewnego wyjaśnienia, aby nie był wykorzystywany fałszywie: mianowicie, że zakaz umieszczania krucyfiksu jest nie mniej neutralny niż jego obecność. Najwyraźniej brak krucyfiksu jest bardziej neutralny niż jego obecność, ponieważ *muro bianco* [przyp. tłum. biały mur/biała ściana] – jak graficznie nazwano to we Włoszech – nie ma znaczenia symbolicznego. Jeśli prawdą jest, że goła ściana jest neutralna, to publiczna decyzja o zakazie umieszczania krucyfiksu stanowi pozytywny wybór dla przestrzeni publicznej pozbawionej symboli o charakterze religijnym lub, innymi słowy, pozytywny wybór dla *laïcité* [laicyzacji], którego ładunek świeckości jest silniejszy niż niemiecki dwumian, również świecki, *Neutralität-Kooperation* [przyp. tłum.: Neutralność-Współdziałanie]. Oba modele są zgodne z wolnością religijną. Nawet, jeśli można w sposób uzasadniony twierdzić, że model świeckości broniony w pierwszym orzeczeniu Izby może być uznany za ściśle neutralny i/lub wolny od uprzedzeń kulturowych<sup>21</sup>. W tym sensie nie dziwi fakt, że można znaleźć autorów, którzy broniąc jego wyższości, jednoznacznie negują jego brak

<sup>20</sup> Na temat interpretacji „konkretyzacji” zob. K. Hesse, *Podstawowe cechy prawa konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec*, wyd. XX, C.F. Müller, Heidelberg 1999, s. 24 i n. (§§60 i n.); na temat funkcjonalnych granic jurysdykcji zob. *mutatis mutandis*, w odniesieniu do jurysdykcji konstytucyjnej, s. 242 i n. (§§568 i n.).

<sup>21</sup> Zob. w tym kontekście zbieżną opinię sędziego Powera.

neutralności<sup>22</sup>. Krótko mówiąc, oba modele mogą i są w stanie pokojowo współistnieć z wymogami praw człowieka. Rozstrzygnięta w niektórych krajach opcja na rzecz jednego lub drugiego modelu jest kwestią dyskusyjną w wielu innych. W każdym razie, moim zdaniem nie wydaje się, aby ten spór miał być rozstrzygany na polu praw człowieka.

#### 4. Ekskultuacja religii jako cel ostateczny

Prawna refleksja nad symbolami religijnymi w przestrzeni publicznej wymaga od nas odniesienia się do relacji między tym, co kulturowe, a tym, co religijne. Jak z pewnością pamiętamy, pierwszy wyrok w sprawie Lautsi potępił Włochy na podstawie dominującego religijnego charakteru krucyfiks, w przeciwieństwie do innych znaczeń, które można by mu również nadać<sup>23</sup>. Wyrok Wielkiej Izby nie uwzględnił też wśród swoich argumentów wartości kulturowej tego symbolu. Jednak biorąc pod uwagę, że ta myśl była głównym zarzutem wobec pierwszego wyroku – zarówno ze strony apelujących, jak i sędziego Bonello<sup>24</sup> oraz niektórych uczonych<sup>25</sup> – błędem byłoby jej pominięcie.

W bardzo wnikliwej pracy Karl-Heinz Ladeur próbował rozróżnić subiektywne i transsubiektywne aspekty wolności religijnej. Według tego teoretyka prawa, poza *prawdziwym jądrem neutralności*, które zakazuje państwu utożsamiania się z ideami religijnymi

<sup>22</sup> Zob. w tym samym kierunku: J.-M. Piret, *Mądry powrót do powściągliwości sędziowskiej*, „Religia i Prawa Człowieka (BRILL)” 2011, Nr 6, s. 276–277.

<sup>23</sup> *Lautsi I*, §§5–52.

<sup>24</sup> Według włoskiego sędziego „sąd praw człowieka nie może pozwolić sobie na historycznego Alzheimera. Nie ma prawa lekceważyć ciągłości kulturowej narodu ani ignorować tego, co przez wieki służyło do kształtowania i określania profilu narodu. Żaden ponadnarodowy sąd nie ma prawa zastępować swoimi własnymi etycznymi makietami tych cech, które historia odcisnęła na tożsamości narodowej” (*Lautsi II*, opinia zbieżna sędziego Bonello, §1.1; zob. także §1.4).

<sup>25</sup> Zob. np. opinię Navarro-Valls w *Lautsi contra Lautsi*, „Rewizja Generalna Prawa Kanonicznego i Prawa Kościelnego” 2011, Nr 26.

i dyskryminowania mniejszości lub niewierzących, istnieje pewna tendencja do *indywidualizacji* i *ekskulturacji* wszystkiego, co religijne<sup>26</sup>. Niezależnie od osobistego charakteru wszelkich przekonań religijnych i konstytucyjnego zakazu stosowania jakiegokolwiek przymusu, z jednej strony, nie można pominąć wspólnotowego sensu religii i niemożności całkowitego odsunięcia jej przejawów od życia publicznego (indywidualizacja). I choć nie można nie doceniać zasadniczo religijnego charakteru takich symboli jak krucyfiks, to nie wolno też nie doceniać ich znaczenia dla pamięci zbiorowej (ekskulturacja).

Dyskusja nad konstytucyjnymi i politycznymi przesłankami poprzedzającymi sam tekst konstytucji jest tradycyjnie prowadzona w Niemczech<sup>27</sup>, gdzie wywołała debatę niektórych z jej najistotniejszych postaci intelektualnych ostatniego półwiecza (Böckenförde, Habermas, Ratzinger itd.). Wszyscy znamy *dictum* Böckenförde'a, zgodnie z którym „zlaicyzowane państwo liberalne żyje w oparciu na założeniach, których samo nie może zagwarantować”<sup>28</sup>. Podobną tezę utrzymuje postliberalna teologia protestancka, czyli luterański teolog George A. Lindbeck<sup>29</sup>. W rzeczywistości te opinie niewiele wnoszą do tego, co na przestrzeni dziejów postulowali inni wybitni myśliciele<sup>30</sup> i mężowie stanu<sup>31</sup>.

<sup>26</sup> K.-H. Ladeur, *Mit neutralnego państwa i indywidualizacja religii: relacje między państwem a religią w obliczu fundamentalizmu*, „Cardozo Law Review” 2009, Nr 30(6), s. 2451 i n. oraz 2459 i n.

<sup>27</sup> Nie na darmo temu zagadnieniu poświęcone było doroczne spotkanie profesorów prawa publicznego w 2008 r. (*Erozja wymogów konstytucyjnych*, VVDStRL, 68, De Gruyter 2009).

<sup>28</sup> E.W. Böckenförde, *Powstanie państwa jako proces świeckości*, opublikowane po raz pierwszy w VV.AA., *Laicyzacja i utopia. Studia Ebracher, Ernst Forsthoff na 65. urodziny*, Stuttgart: Kohlhammer, Stuttgart 1967, s. 75–94; zob. też jego zestawienie prac w *Prawo, państwo, wolność*, Suhrkamp 2006, s. 112.

<sup>29</sup> Opierając się na niektórych z najbardziej agnostycznych założycieli republiki amerykańskiej, Lindbeck argumentuje, że „społeczeństwo otwarte” potrzebuje wspólnot religijnych w procesie wpajania moralnych i doktrynalnych absolutów niezbędnych do utrzymania własnej otwartości (G. Lindbeck, *Charakter Doktryny: Religia i teologia w erze postliberalnej*, Westminster John Knox Press, Louisville 1984, s. 78).

<sup>30</sup> Zob. dla wszystkich rozdział *Demokracja Ameryki*, II, I, V („Jak religia w USA potrafi wykorzystać instynkty demokratyczne”), [w:] A. Tocqueville, *Œuvres*, t. 2, Gallimard, Paryż 1992, s. 530 i n.

<sup>31</sup> W swoim słynnym *Przemówieniu pożegnalnym* George Washington powiedział na przykład, że „niezależnie od tego, co można przypisać



Niemniej jednak do krytyki „autokonstrukcji tożsamości” nie jest konieczne opiniowanie kontrowersyjnej tezy o wystarczalności procesu demokratycznego w generowaniu wartości, ale wystarczy rozpoznanie odziedziczonych przesłanek kulturowych. To, że religia jest częścią tych kulturowych założeń, jest faktem, a przymusowe wykluczanie jej z przestrzeni publicznej jest jawną formą rezygnacji z niej. Żadna decyzja mająca na celu regulację symboli religijnych nie może być obojętna dla pamięci zbiorowej. W odniesieniu do normatywnego znaczenia dopuszczenia do ekspozowania krucyfiksów w szkołach Ladeur podkreślił „nieświadomy” charakter przesłanek kulturowych, które nie mogą być pojmowane ściśle jako obowiązki, które zawsze zakładają zgodę poszczególnych dorosłych<sup>32</sup>. Z jednej strony, odpowiedzialność za przekazanie kultury wymaga od obecnych dojrzałych pokoleń ciągłego przewidywania zgody nieletnich i przyszłych pokoleń<sup>33</sup>. Z drugiej strony, wszędzie tam, gdzie istnieje wspólna kultura, istnieją symbole i nie można wymagać od zbiorowości, by wyrzekła się ich w interesie wolności ideologicznej tych, którzy ich nie podzielają. Dlaczego w przypadku symboli religijnych napięcie ma być rozstrzygane na korzyść interesu jednostki nad interesem zbiorowym? Decyzja o obecności symbolu religijnego to nie tyle sprawa wolności religijnej jako prawa człowieka, ale sprawa publiczna dotycząca samej wspólnej kultury. Ze względu na jej następstwa kulturowe, decyzji w tym zakresie nie można nazwać neutralną, niezależnie od jej treści.

---

wpływowi wyrafinowanej edukacji na umysły o swoistej strukturze, rozum i doświadczenie zabraniają nam oczekiwać, że narodowa moralność może przeważać, wykluczając zasady religijne”. [G. Washington, *Zbiór* (red. W.B. Allen), Fundusz Wolności, Indianapolis 1988, s. 521].

<sup>32</sup> „Przesłanki konstytucyjne” mają głównie charakter nieświadomy: są „śladowcami” przeszłości, które muszą być wciąż na nowo interpretowane i dostosowywane do zmieniających się warunków reprodukcji kulturowej, ale nie są normami w ściślejszym sensie, które zawsze zakładają dorosłą jednostkę jako podmiot wyboru i adresata zobowiązań (K.-H. Ladeur, *Mit neutralnego państwa i indywidualizacja religii*, cyt., s. 2461).

<sup>33</sup> Na temat przewidywania decyzji przez pokrzywdzone osoby niebiorące udziału w dyskusji politycznej, zob. szerzej R. Spaemann, *Utopia dotycząca sprawiedliwości*, [w:] *Krytyka utopii politycznej*, Klett, Stuttgart 1977, s. 122; zob. też, tego samego autora, *Technologiczne przywiązanie do natury jako problem etyki politycznej*, „Scheidewege” 1979, Nr 9/4, s. 482.

## 5. Charakter prawa symboli

Przedstawione powyżej rozważania na temat kulturowego i religijnego znaczenia symboli prowadzą nas do sedna problemu, którym – zarówno w sprawie Lautsi, jak i w orzecznictwie amerykańskim – nie jest nic innego, jak rozróżnienie pomiędzy domeną praw podmiotowych a domeną obiektywnych zasad prawnych. Tu najdobitniej demaskują się, moim zdaniem, niedostatki indywidualistycznego ujęcia praw w określaniu roli symboli w życiu zbiorowym. Ani eksponowanie, ani brak symboli religijnych nie powinny być problematyzowane *a priori*, bez możliwości dalszych rozważań z negatywnego wymiaru praw człowieka. Jest to sprawa, którą można wyjaśnić na podstawie uwarunkowań lub założeń kulturowych, czyli w obszarze, w którym władze lokalne mają, jak zauważyliśmy, jaśniejszą wizję niż organ ponadnarodowy.

Problemu tego nie rozwiązuje samo rozróżnienie pomiędzy narodowymi i ponadnarodowymi sferami decyzji. W istocie fakt, że symbole należą do uprawnionej sfery podejmowania decyzji przez społeczność, sugeruje nowe zróżnicowanie kompetencji między jednostką a społecznością. Z pewnością nie można uniknąć konieczności odpowiedniego rozwiązywania konfliktów, które mogą się pojawić, nie można jednak również odebrać właściwym organom prawa do decyzji w sprawie stosowanej zasady i wyniku konfliktów. W przeciwieństwie do tego, co dzieje się w innych sferach, wydaje się, że gdy w grę wchodzi kwestia religijna, wolność negatywna wywołuje bardzo szerokie – czasem nadmierne – roszczenia, które mogą wejść w konflikt z uprawnioną symboliczną ekspresją zbiorowości. Mamy do czynienia ze sprzecznymi roszczeniami, które grożą zatarciem granic oddzielających autonomię jednostki od uzasadnionych możliwości politycznych społeczeństwa.

Dla podkreślenia politycznego ciężaru pytania wypada odwołać się do koncepcji *Attracta* Ingrama polegającej na oparciu wolności indywidualnych na autonomii rozumianej jako „samorządność”,

a nie jako „samodzielne posiadanie”<sup>34</sup>. Podkreśla to polityczny wymiar praw, które oddają w ręce jednostki „dobro prawne”, zgodnie z doktryną i orzecznictwem. Musimy zadać sobie pytanie, czy autonomia jednostki, rozumiana jako samorządność, może odłączyć decyzję w sprawie symboli religijnych od samorządności społeczeństwa? Naszą odpowiedź w pewnym stopniu przewidzieliśmy już przy okazji odwoływania się do kulturowego znaczenia symboli. Wraz z kategorią „symbolu pasywnego” – niefortunna, ale wyrażającą jego szkodliwość – Wielka Izba Europejskiego Trybunału Praw Człowieka uznała, że krucyfiks nie wiąże się z ingerencją w negatywną wolność uczniów. Szkodliwość symbolu religijnego nie wynika jednak z rzekomo „pasywnego” charakteru, którego ewidentnie nie posiada, ale raczej z niemożności zaszkodzenia subiektywnemu interesowi podporządkowanemu wolności religijnej. Postrzegane jako interes indywidualny, roszczenie pani Lautsi ma na celu uniknięcie konfrontacji z symbolem religijnym, ale taka konfrontacja jest nieunikniona w przestrzeni publicznej każdego otwartego społeczeństwa i nie może być zatem wystarczająca do stwierdzenia, że wolność religijna została naruszona. Czy w ramach negatywnej wolności religijnej rzeczywiście moglibyśmy mówić o ludzkim czy podstawowym prawie do nieekspozowania dzieci na symbole religijne?<sup>35</sup> Moim zdaniem, w społeczeństwie otwartym takie stwierdzenie sprawiłoby, że dyskryminacja byłaby nieunikniona, poprzez konieczność decydowania o symbolach, których obecność w klasie narusza prawa człowieka. Karl-Heinz Ladeur powiązał tę subiektywną reakcję na krucyfiks z „problematyką postmodernizmu”, która według niego wynosi negatywną wolność religijną poza ochronę przed ingerencją w dosłownym tego słowa znaczeniu i przekształca ją w prawo do niekonfrontowania się z transcendencją religijną w przestrzeni zbiorowej<sup>36</sup>.

<sup>34</sup> Zob. A. Ingram, *Polityczna teoria praw*, Oxford University Press, Oxford 1994, s. 17 i n. oraz 168 i n., oraz 214 i n.

<sup>35</sup> Por. L. Martín-Retortillo Baquer, *Symboli wyznaniowe w aktach i przestrzeniach instytucjonalnych*, „Rocznik Naukowy Prawa Kanonicznego” 2012, t. XXVIII, s. 71.

<sup>36</sup> Wolność negatywna staje się, zdaniem Ladeura, „prawem do niekonfrontowania się z *odmiennością* transcendencji transfigurowaną przez

Druga interpretacja roszczeń Lautsi polega na oparciu ich nie na czysto indywidualnym interesie – roszczenie ma „nie być konfrontowane z symbolem religijnym” – ale na interesie publicznym w świeckiej przestrzeni publicznej – w sensie bycia wolnym od symboli religijnych. Przedmiotu tego roszczenia nie można już jednak przypisać autonomii pani Lautsi, ale jest to decyzja, którą musi podjąć społeczność. Nie można kwestionować, że członkowie grup, które mają wspólną historię, religię i kulturę społeczną, są zasadniczo zainteresowani przestrzeganiem swojej religii i kultury oraz podtrzymywaniem jej przez pokolenia<sup>37</sup>. Co za tym idzie, określenie symboli kulturowych wspólnoty nie może być dokonywane z poziomu jakiegokolwiek indywidualnego statusu wolności (*status libertatis*), a jedynie z poziomu statusu kompetencji (*status procuratoris*) władzy, która tę wspólnotę reprezentuje<sup>38</sup>. Zważywszy, że przedmiotem rozstrzygnięcia jest znaczenie odniesienia kulturowego w klasie jako przestrzeni publicznej i że taka decyzja nie narusza preferencyjnego interesu subiektywnego, interes większości uczniów – reprezentowanych przez ich rodziców – w posiadaniu krucyfiksu na ścianie nie może być pominięty przez prawnie nieistotny interes pani Lautsi lub dzieci pani Lautsi polegający na braku krucyfiksu na ścianie. W tym przypadku interesem Lautsi nie był uzasadniony interes indywidualny w poszanowaniu jej przekonań, ale ideologiczny interes w świeckiej przestrzeni publicznej. Utożsamianie interesu Lautsi w świeckiej przestrzeni publicznej z jej interesem polegającym na szacunku dla swoich przekonań byłoby analogiczne do utożsamiania interesu rady szkoły w przestrzeni publicznej z symbolem religijnym z szacunkiem dla ich przekonań. Taki sposób podejścia do problemu nie jest prawidłowy. Stawką nie jest w żadnym wypadku poszanowanie pewnych przekonań, ale symboliczna konfiguracja wspólnej przestrzeni.

---

symbole religijne w sferze publicznej”. (K.-H. Ladeur, *Mit państwa neutralnego i indywidualizacja religii*, cyt., s. 2464).

<sup>37</sup> CH. Gans, *Limity Nacjonalizmu*, cyt. w P.G. Danchin, *Podejrzane symbole: Pluralizm wartości jako teoria wolności religijnej w prawie międzynarodowym*, „The Yale Journal of International Law” 2008, Nr 33(1), s. 20.

<sup>38</sup> Szczegóły na temat rozróżnienia między *status libertatis* i *status procuratoris* zob. F. Simón Yarza, *Środowisko i Prawa Podstawowe*, Ośrodek Studiów Politycznych i Konstytucyjnych oraz Trybunał Konstytucyjny, Madryt 2012, s. 69 i n. (§1.3.2.2.2).

To, co zostało powiedziane, nie wyczerpuje jednak problemu, przed którym stoimy, gdyż interes środowiska edukacyjnego być może będzie musiał ustąpić przed interesem bardziej ogólnym, przypisywanym całej wspólnotie politycznej. Interes klasy (reprezentowanej przez rodziców uczniów) lub szkoły (reprezentowanej przez radę szkoły), łatwy do przeciwstawienia Soile Lautsi, byłby trudniejszy do uzasadnienia wobec interesu publicznego. W politycznym modelu *laïcité* [laicyzacji] ścisły rozdział oznaczałby, że interes lokalny nie mógłby już zwyciężyć poprzez odwołanie się do *status procuratoris*<sup>39</sup>. W takim kontekście nie należy mówić o fundamentalnym prawie do „braku symboli”, ale raczej o obiektywnej zasadzie konstytucyjnej działającej w tym kierunku<sup>40</sup>.

Ilustracją, w odniesieniu do rozróżnienia między obiektywną zasadą a subiektywnym prawem, jest respektowanie przez Europejski Trybunał Praw Człowieka zakazów noszenia chusty w takich krajach jak Turcja czy Francja, czyli postawa, która mogła być uprawniona jedynie ze względu na zbiorowy interes bezpieczeństwa publicznego w określonych relacjach<sup>41</sup> lub, w nieco szerszym kontekście, ze względu na interes *laïcité* jako wspólnotowej formy organizacji społecznej. W sprawach takich jak Leyla Çahin przeciwko Turcji, z 29 czerwca 2004 r., czy Dogru przeciwko Francji

<sup>39</sup> Byłoby to możliwe z punktu widzenia argumentacji opartej na instytucjonalnym rozumieniu praw podstawowych. Podobna interpretacja byłaby możliwa np. na podstawie kategorii Niklasa Luhmanna, uwzględniających siłę decyzyjną i autonomię małych społeczności w stosunku do większych grup i państw (zob. *Prawa podstawowe jako instytucja*, Duncker & Humblot, Berlin 1965, s. 23–25). niesprawiedliwe wydaje się zaprzeczenie *prima facie* przewagi interesu wspólnotowego w określeniu przestrzeni publicznej nad interesem czysto indywidualnym.

<sup>40</sup> Interes indywidualny w realizacji takiej zasady nie osiągnąłby jakości autonomicznego prawa podmiotowego, ale miałby – w granicach rozwoju prawnego zasady – charakter uzasadnionego interesu lub „reakcyjnego prawa podmiotowego” (M.I. González Cano, *Ochrona uzasadnionych interesów w procesie administracyjnym: szczególne uwzględnienie zbiorowych uzasadnionych interesów*, wyd. Tirant lo Blanch, DL 1997, s. 37; zob. również Á.J. Gómez Montoro, *Uzasadniony interes prawodawcy, aby powrócić do sprawy*, „Pytania Konstytucyjne” 2003, Nr 9, s. 160–164; oraz F. Simón Yarza, cyt., s. 76–77).

<sup>41</sup> W tym zakresie zob.: decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka Morsli przeciwko Francji, z 04.03.2008 r.; szerzej np. L. Martín-Retortillo Baquer, *Rozważania o znaczeniu religijnym*, „Dziennik Interpretacji Społecznych i Demokratycznych”, 13.05.2010, s. 17–18.

i Kervanci przeciwko Francji, z 4 grudnia 2008 r., zasada stosowana przez Trybunał w Strasburgu dla uzasadnienia ograniczeń dotyczących chust nie jest właściwie indywidualnym prawem do świeckości rozumianym jako następstwo wolności religijnej zgodnie z art. 9 EKPC. Pomimo zastrzeżeń, jakie niewątpliwie budzą te decyzje, należy zauważyć, że podstawą, do której się odwołują, jest uznany za uzasadniony przez Europejski Trybunał Praw Człowieka interes Francji w ograniczeniu wolności religijnej do sfery, która czyni ją zgodną ze świeckim charakterem Narodu. Krótko mówiąc, stosowany laicyzm wynika nie z wolności religijnej, ale z interesu wspólnoty<sup>42</sup>. Paradoksalnie, wśród tych samych zastrzeżeń wywołanych przez te orzeczenia, część z nich nie wynika z czysto indywidualistycznego roszczenia, ale z chęci wypracowania, nawet w mniejszości, *modus vivendi* zgodnego z własną kulturą<sup>43</sup>. Perspektywa indywidualistyczna oferuje zatem wadliwe zrozumienie zarówno uzasadnionych interesów narodu, jak i włączenia do niego mniejszości, a jednocześnie utrudnia pokojową artykulację pluralizmu.

## 6. Podsumowanie

Z powyższych uwag można wywnioskować, że problem symboli religijnych – podobnie jak ogólnie problem relacji Kościół–Państwo – nie

<sup>42</sup> We Francji wyjątki od zasady laicyzacji zostały ponownie uznane na podstawie nie praw indywidualnych, ale specyfiki kulturowej – tak jest np. w przypadku Alzacji-Moselle, która została wyłączona z ogólnego reżimu laicyzacji w 1905 r. Zob. szerzej P.G. Danchin, *Podejrzane symbole*, cyt. s. 23–24. Takie stanowisko powtarza również M.J. Parejo Guzmán w opracowaniu *Refleksje na temat Lautsi i orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie symboli religijnych*, „Przegląd Prawa Wspólnot Europejskich” 2010, Nr 37, s. 873.

<sup>43</sup> Do pewnego stopnia zgadzam się z Talalem Asadem, że statusu „nie można wyprowadzić z ogólnych teorii obywatelstwa”, ale jest on „związany z przynależnością do konkretnej grupy historycznej, a nie do abstrakcyjnej klasy obywateli” (T. Asad, *Kształtowanie świeckości: Chrześcijaństwo, Islam, Nowoczesność*, s. 176; cyt. w P.G. Danchin, *Podejrzane Symbole*, cyt., s. 38).

jest problemem indywidualnych praw człowieka, lecz kwestią prawa obiektywnego. W społeczeństwie otwartym umieszczenie uprawnienia do nieulegania konfrontacji z symbolami religijnymi na gruncie prawa podstawowego nadmiernie uprzywilejowuje pewien rodzaj emocjonalnej samoakceptacji, a mianowicie samoakceptację ludzi zlaicyzowanych. W przeciwieństwie do tego, niedostatecznie uprzywilejowuje uzasadnione interesy tych, którym brakuje podobnego prawa do braku wizualnej konfrontacji z ekspresją, której nie podzielają. Należy dodać, że w krajach pozbawionych modelu *laïcité* lub ścisłej wyznaniowości konflikt między tymi, którzy chcą publicznie eksponować symbole religijne, a tymi, którzy chcą się ich pozbyć, nie został rozstrzygnięty na poziomie konstytucyjnym. Tylko jednoznaczny wybór konstytucyjny pozwoliłby na zamknięcie debaty publicznej *praeter* lub nawet *contra legem*. W przypadku braku tego ostatniego podejścia, konkretyzacja zasady obiektywnej jest preferencyjną misją ustawodawcy, mimo że jednostka ma, po wykonaniu tego zadania, prawo do zapewnienia prawidłowego stosowania prawa – na tym właśnie polega jej uzasadniony interes.

Niektórzy autorzy ostrzegają przed redukcjonizmem wynikającym z podejścia do zjawiska pluralizmu opartego wyłącznie na neutralności i niedyskryminacji. W przeciwieństwie do takiej wizji, określanej jako „determinująca”, postulują oni bardziej inkluzywny, „dopuszczający” pluralizm, który pozwala państwu zaangażować się w dziedzictwo narodowe, kulturowe i religijne, przy jednoczesnym poszanowaniu podstawowych praw obywateli, którzy mają różne zobowiązania religijne lub którzy w ogóle nie mają żadnych zobowiązań religijnych. Model ten, zdaniem autorów, prowadzi ostatecznie do bardziej skutecznych form braku dyskryminacji, ponieważ dąży do integracji mniejszości jako takich, nie abstrahując od ich szczególnych cech kulturowych<sup>44</sup>.

Nie mniej niż w krajach ściśle świeckich i wyznaniowych potrzebujemy w przyszłości systemu prawnego, który sprzyja pluralizmowi, współistnieniu oraz płynnej i harmonijnej wymianie większości i mniejszości. Jedną z osobliwych cech sprawy Lautsi, która nigdy nie została wystarczająco podkreślona, jest

<sup>44</sup> P.G. Danchin, *Podejrzane symbole*, cyt., s. 15.

niekorzystna sytuacja, w jakiej znalazła się miejska rada szkolna, aby bronić swojego stanowiska. Nadal wydaje się, że strony spierające się były dwie i tylko dwie: Lautsi przeciwko Włochom. Skupiając się na jednostce i państwie – jak przekonywała przed laty Mary Ann Glendon w interesującym eseju – nasz język polityczny niezwykle utrudnia obronę interesów małych społeczności. Dzieje się tak dlatego, że wspólnoty często zostają „złapane w kleszcze pomiędzy prawami jednostki z jednej strony a racją stanu z drugiej”<sup>45</sup>. Odtwarzanie tradycji zbiorowej poprzez symbole w szkole może należeć do tego typu racji, które nie będąc prawami jednostki, stają się bardzo ważne dla społeczności. Z różnych perspektyw, brak wyraźnej konstytucyjnej ochrony tego typu interesów, nad którym należy, jak sądzę, ubolewać, podkreślali inni autorzy. Ochrona interesów wspólnoty nie oznacza, że wszystkie grupy mają prawo do publicznego eksponowania swoich symboli w szkołach, w których są obecne. Takie prawo mogłoby być jedynie elementem *status libertatis* mniejszości wobec zbiorowości, czyli wolności religijnej mniejszości. Jak jednak starałem się udowodnić, mocowanie lub usuwanie symboli w przestrzeni publicznej nie jest uprawnieniem dającym się podporządkować *poszanowaniu* indywidualnej wolności religijnej, lecz należy do definicji przestrzeni wspólnej. W tym sensie zasadne byłoby posługiwanie się pojęciem interesu wspólnoty edukacyjnej w symbolicznej konfiguracji przestrzeni, w której działa – konfiguracji, która powinna być dokonywana, rzecz jasna, demokratycznie i w sposób nieobraźliwy, czyli niekolidujący z podstawowym *status libertatis* praw podstawowych jej członków.

Wracając do języka praw, mówi się, że jest on zbyt wąskim kanałem artykulacji zobowiązań w ramach wspólnot i że raczej zaostrza interesy jednostek lub partykularyzm grup niż ich integrację. W tym kontekście Glendon podkreśla, że próba rozwiązania złożonych konfliktów poprzez przyznanie praw podstawowych ma tendencję do wytwarzania lub generowania samego konfliktu, tworząc wielorakie konflikty między jednostkami, grupami i państwem. Używając trafnego sformułowania, stwierdza,

---

<sup>45</sup> M.A. Glendon, *Rozmowa o prawach. Zubożenie dyskursu politycznego*, Free Press, Nowy Jork 1991, s. 111.



że wywołują one „widmo indywidualnego ucisku” tam, gdzie go nie ma. Zamiast rozwiązywać tego typu konflikty poprzez przypisywanie praw społecznościom, Glendon opowiada się za wspieraniem, poprzez prawo, małych społecznych kompromisów, które sprzyjają wzajemnemu zrozumieniu<sup>46</sup>.

Wobec problemu symboli religijnych samo podejście oparte na prawach jest niewystarczające. W niektórych krajach tradycyjne wypieranie religii przez sferę publiczną jest częścią tradycji – z pewnością problematycznej, ale jej korekta zależy od organów politycznych. W innych krajach, przeciwnie, to właśnie obecność religii kształtuje wspólną kulturę. Zgadzam się z Ladeurem – który podąża linią bardzo bliską Glendon – że ustanowienie pluralizmu nie może narzucać nadmiernie sztywnych modeli oraz że artykułowanie reguł konfliktu jest lepsze niż radykalne przeniesienie abstrakcyjnej zasady na każdy rodzaj problemu, który mógłby się pojawić. Pokojowe zarządzanie pluralizmem wydaje się wymagać „metazasad”, które jednocześnie unikają niepotrzebnego przewidywania konfliktu między religią a przestrzenią publiczną i zapewniają sprawiedliwe rozwiązania w przypadku jego wystąpienia<sup>47</sup>.

<sup>46</sup> M.A. Glendon, *Rozmowa o prawach*, cyt., s. 137.

<sup>47</sup> „Ten związek pomiędzy religijnym prawem konstytucyjnym i władzą państwową jest przykładem złożoności relacji między religią a polityką, którą nie można zarządzać wyłącznie przez *równoważenie*”. Przeciwnie, „należy postawić pytanie, jakie „reguły kolizyjne” należy sformułować dla koordynacji ponadpodmiotowej zbiorowej roli religii i jej wkładu w odtwarzanie kultury, z jednej strony, oraz wymogów szacunku i tolerancji dla poszczególnych *dysydentów*, z drugiej strony”. (K.-H. Ladeur, *Mit państwa neutralnego i indywidualizacja religii*”, cyt., s. 2466–2467).

**AUGUSTO ZIMMERMANN**

# Tolerancja religijna w kontekście wolności słowa – ocena z perspektywy klasycznego liberalizmu

## 1. Wstęp – John Locke i tolerancja religijna

John Locke (1632–1704) jest jednym z najwybitniejszych zachodnich filozofów wszech czasów, którzy podjęli problem tolerancji religijnej. Nie podlega dyskusji, że przeprowadzona przez Locke'a obrona tolerancji religijnej ostatecznie stanowiła inspirację dla autorów konstytucji Stanów Zjednoczonych, by w pierwszej poprawce zapewnić ochronę rozdziałowi Kościoła od państwa i swobodnemu praktykowaniu religii. Wcześniej, już Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych (1776) była wyrazem chrześcijańskiego światopoglądu Locke'a, odnośnie tego, że wszyscy zostali stworzeni równymi, a Stwórca obdarzył ich pewnymi niezbywalnymi prawami<sup>1</sup>.

John Locke urodził się w roku 1632 w zachodniej Anglii w rodzinie purytańskiej. Jego ojciec, drobny właściciel ziemski, był kalwinistą i walczył po stronie parlamentu w angielskiej wojnie domowej (1642–1651). Ukończywszy Westminster School w Londynie, Locke dostał się do Christ Church College w Oksfordzie w roku 1652. Po ukończeniu studiów ze stopniem magistra, otrzymał w 1658 r. pozycję stypendialną w Christ Church, którą

---

<sup>1</sup> J. Eidsmoe, *Operation Josiah: Rediscovering the Biblical Roots*, [w:] (red.) H. Wayne House, *The Christian and American Law: Christianity's Impact on America's Founding Documents and Future Direction*, Grand Rapids (MI) 1998, s. 91.

piastował aż do zwolnienia z przyczyn politycznych w 1684 roku<sup>2</sup>. W późniejszym okresie życia Locke uzyskał trwałą reputację jako filozof dzięki traktatowi *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* (1689). W obronie praw fundamentalnych i słusznego prawa do oporu wobec tyranii politycznej Locke napisał *Dwa traktaty o rządzie* (1689). Jeśli chodzi o dzieła na temat tolerancji religijnej, zaliczają się do nich *List o tolerancji* (1689), *Mysli o wychowaniu* (1693), a także *Racjonalność chrześcijaństwa* (1695). Pod koniec lat 70. XVII wieku Locke został bliskim współpracownikiem hrabiego Shaftesbury'ego (Anthony'ego Ashleya-Coopera). Shaftesbury był mentorem Locke'a i wpływowym politykiem za panowania Karola II. Był przywódcą opozycyjnego ugrupowania w parlamencie, obawiającego się, że Anglia będzie się zbliżać do jakiejś wersji absolutyzmu katolickiego, w rodzaju Francji Ludwika XIV. Shaftesbury rozpoczął kampanię, by wykluczyć z sukcesji brata Karola II, Jakuba, księcia Yorku, który był katolikiem. Ponieważ próba ta okazała się nieudana, Shaftesbury zmuszony był uciec do Amsterdamu w Holandii, gdzie zmarł w roku 1683.

Kiedy w roku 1685 brat Karola wstąpił na tron angielski jako Jakub II i, będąc nowym królem, zaczął dążyć do monarchii absolutnej, Locke zmuszony był również szukać schronienia w Amsterdamie. Do Anglii powrócił dopiero pięć lat później, po „chwalebnej rewolucji”, która zastąpiła Jakuba II jego siostrą Marią i jej mężem Wilhelmem Orańskim w charakterze koregentów. Króla zmuszono do ucieczki, ale wcześniej – w lipcu roku 1688 – zdążył rozwiązać parlament. Ponieważ bez obecności Jakuba nie było możliwe zwołanie utworzonego parlamentu, problem ten rozwiązano poprzez powołanie pozaprawnego parlamentu, składającego się z członków londyńskiego magistratu, a także członków izby niższej (Izby Gmin), która służyła już pod panowaniem Karola II. Ten parlament udzielił nowo mianowanemu królowi, Wilhelmowi Orańskiemu, formalnej rady, by ten zwołał ekstraordynaryjne posiedzenie parlamentu na 22 stycznia 1689 r. Koronę zaproponowano Wilhelmowi i Marii (zdetronizowanej córce króla), ale pod

---

<sup>2</sup> P. Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton University Press, Princeton 2003, s. 247.

pewnym warunkiem: chodziło o udzielenie królewskiej zgody na wszystkie deklaracje, które potwierdzać miały całkowitą dominację parlamentu nad władzą królewską, na warunkach ostatecznie ustalonych w Deklaracji praw (*Bill of Rights*) w 1689 roku<sup>3</sup>.

W takim właśnie kontekście historycznym należy rozpatrywać życie i dzieło Locke'a. Przekonywał on, że jedynym celem rządów jest ochrona naszych niezbywalnych praw do życia, wolności i własności. Jako że są one dane od Boga i dlatego niezbywalne, istnieje prawne uzasadnienie oporu wobec każdego rządu, który poważy się naruszyć owe podstawowe prawa jednostki. Locke był głęboko przekonany, że żadnemu rządowi nie wolno „niszczyć, niewolić i celowo zubażać swoich poddanych”<sup>4</sup>. Co ciekawe, trudno znaleźć polityczne pisma Locke'a, które nie odwoływałyby się bezpośrednio do Boga i Biblii<sup>5</sup>. Jak to ujął sam Locke w 1697 roku: „Chwała i cześć Stwórcy i szczęście ludzkości. To szlachetne badanie, będące obowiązkiem każdego człowieka, do którego zdolny jest każdy, kogo określić można mianem stworzenia rozumnego”<sup>6</sup>. Stosownie do tego Locke'a opisywano jako „kluczowego teologa, którego interpretacja chrześcijaństwa była ogromnie wpływowa w Wielkiej Brytanii i w Ameryce”<sup>7</sup>. Nie jest to bynajmniej niedomówienie. Jak stwierdził Joseph Loconte, „Locke poświęcił sporo energii na zgłębianie znaczenia wiary chrześcijańskiej, zbieranie kazań i dzieł teologicznych, a także pisanie komentarzy do listów św. Pawła, aby lepiej zrozumieć środki zbawienia. Jego niezwykła obrona wolności religijnej, *List o tolerancji* (1689), naznaczona jest żarliwą lekturą Pisma. Locke

<sup>3</sup> P. Boyce, *Magna Carta and the Parliament*, „The Western Australian Jurist” 2015, s. 218, 220.

<sup>4</sup> J. Locke, *Drugi traktat o rządzie* [1690], przeł. Z. Rau, Rozdział XI („O zakresie władzy ustawodawczej”), §134.

<sup>5</sup> A. Chafuen, *John Locke: A Religious Champion of Freedom*, „American Conservative Union” 2010, 30.07; dostęp: <http://www.chafuen.com/home/locke-and-christianity-2>

<sup>6</sup> J. Locke, *The Conduct of the Understanding* [1697], M. Jones, Londyn 1802, s. 73.

<sup>7</sup> T.G. West, *The Transformation of Protestant Theology as a Condition of the American Revolution*, [w:] (red.) Thomas S. Engerman i Michael P. Zuckert, *Protestantism and the American Founding*, Wydawnictwo Uniwersytetu Notre Dame, Michigan 2004, s. 88.

był przez całe życie przeświadczony, że „każdy człowiek posiada nieśmiertelną duszę, przystosowaną do wiecznego szczęścia lub wiecznych mąk”, a także, że „nie ma na tym świecie niczego, co godne byłoby uwagi w porównaniu z wiecznością”<sup>8</sup>.

*List o tolerancji* musi być analizowany w kontekście katolickich rządów Jakuba II i odwołania edyktu nantejskiego we Francji, w roku 1685. Podpisany przez Henryka IV w kwietniu 1598 roku edykt nantejski przyznawał hugenotom (tj. francuskim kalwinistom) prawo swobodnego praktykowania ich religii. Dnia 18 października 1685 roku, Ludwik XIV ogłosił edykt *Fontainebleau*, który całkowicie znosił edykt nantejski, co zmuszało wszystkich hugenotów albo do przejścia na katolicyzm, albo odbycia kary dożywocia<sup>9</sup>. Było ich około 800 tys., a niemal jedna czwarta zbiegła do miejsc schronienia, w tym przede wszystkim do Rio de Janeiro, Genewy, Anglii, Niemiec i Holandii.

Podczas tych niełatwych wydarzeń Locke utrzymywał, że wolność sumienia stanowi fundamentalny aspekt religii chrześcijańskiej. Jako kategoria „sumienie związane jest z chrześcijańską filozofią i etyką, w której koncepcja ta ujawniła się po raz pierwszy”<sup>10</sup>. Jako indywidualne prawo, „prawo do wolności sumienia ukształtowało się w wyniku wielowiekowych procesów, które pod wpływem chrześcijaństwa rozpoczęły się w Cesarstwie Rzymskim i rozwinęły się w demokratyczne państwa pod rządami prawa w drugiej połowie XIX wieku”<sup>11</sup>. Zdaniem Locke’a kwestie duchowe nie mogą podlegać państwu, ponieważ wolność sumienia stanowi niezbywalne prawo zastrzeżone dla samych jednostek,

<sup>8</sup> J. Loconte, *Locke's Radical Claims for Conscience*, „National Review”, 2022, 02.05; dostęp: <https://www.nationalreview.com/magazine/2022/05/02/lockes-radical-claims-for-conscience/>

<sup>9</sup> S.M. Davis, *Louis XIV and the Revocation of the Edict of Nantes*, „World History Encyclopedia”, 2022, 26.07; dostęp: <https://www.worldhistory.org/article/2046/louis-xiv-and-the-revocation-of-the-edict-of-nante/>

<sup>10</sup> M. Olszówka, *Guarantees and the Essence of the Right to Conscientious Objection* [w:] (red.) G. Blicharz, *Freedom of Conscience: A Comparative Law Perspective*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, s. 31.

<sup>11</sup> P. Sobczyk, *Religious Display in Public Space and Protection of Religious Feelings*, [w:] *Freedom of Religion*, dz. cyt., s. 14.

jak również społeczności religijnych dobrowolnie powołanych w celu głoszenia ich zbawienia<sup>12</sup>.

Co ciekawe, Locke ujął swoją argumentację na rzecz tolerancji religijnej w definitywnie chrześcijańskich kategoriach. Skoro ani Chrystus, ani żaden z apostołów nie zmuszał nikogo do przyjęcia królestwa niebieskiego – rozumował – nie powinno tego czynić również państwo. „Bo jeśli należy wierzyć Ewangelii i Apostołom – pisał – to bez miłości, bez wiary działającej nie przez przemoc, ale przez miłość, nikt nie może być chrześcijaninem”<sup>13</sup>. Jako że Locke wierzył, że „wbrew woli nawet Bóg nikogo nie zbawi”<sup>14</sup>, wnioskował stąd, że kwestie religijne powinny pozostać w gestii indywidualnego sumienia i indywidualnego rozeznania<sup>15</sup>. Intrygujący jest też fakt, że jego obrona tolerancji religijnej (która jest z całą pewnością zgodna z myślą najwybitniejszych myślicieli nurtu klasycznego liberalizmu) nie opiera się ani na wątpliwościach co do prawdy, ani na sympatii dla poglądów, które według niego powinny być po prostu tolerowane. Wręcz przeciwnie, Locke przekonywał, że poglądy, których tolerancję postuluje, mogą nawet być zupełnie „fałszywe i niedorzeczne”, przynajmniej w jego opinii<sup>16</sup>. Chociaż niewzruszenie obstawał przy tym, że w istocie jest „tylko jedna droga do nieba” i że ludzie powinni zachowywać Boże prawa moralne z „najwyższą troską, oddaniem i starannością w poszukiwaniu i pełnieniu ich”<sup>17</sup>, był jednocześnie silnie przekonany, że każdy jest indywidualnie odpowiedzialny za znalezienie „owej wąskiej drogi i ciasnej bramy, która prowadzi do nieba”<sup>18</sup>.

<sup>12</sup> S.J. Heyman, *The Light of Nature: John Locke, Natural Rights, and the Origins of American Religious Liberty*, „Marquette Law Review” 2018, Nr 101(3), s. 705, 706.

<sup>13</sup> J. Locke, *List o tolerancji* [1689], przeł. L. Jachimowicz, PWN, Warszawa 1963, s. 3.

<sup>14</sup> Tamże, s. 25.

<sup>15</sup> J. Waldron, *Liberal Rights: Collected Papers 1981–1991*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 98.

<sup>16</sup> J. Locke, *List o tolerancji*, dz. cyt., s. 46.

<sup>17</sup> Tamże, s. 42.

<sup>18</sup> Tamże, s. 10.

## 2. Tolerancja liberalna *contra* tolerancja postmodernistyczna

*Merriam-Webster Dictionary* opisuje tolerancję jako „zdolność znoszenia cierpienia lub trudów”<sup>19</sup>. W *Cambridge Dictionary* natomiast tolerancja sugeruje „gotowość do zaakceptowania zachowania i przekonań, które różne są od naszych własnych, choć nie trzeba się z nimi zgadzać ani ich pochwalać”<sup>20</sup>. W tym tradycyjnym znaczeniu zakłada się, że prawda może faktycznie zostać poznana, najlepszym jednak sposobem jej odnalezienia jest przyjęcie postawy racjonalnego dialogu, otwartości umysłu i intelektualnej skromności. A jako że znaczenie to sugeruje istnienie rzeczywistości obiektywnej, wolność słowa tradycyjnie zwykło się w zachodnich społeczeństwach uważać za mechanizm usuwania fałszów. Na Zachodzie, co jasne, koncepcja prawdy związana jest z korelacją pomiędzy światem rzeczywistym a odnoszącymi się do niego sądami.

Postmoderniści twierdzą natomiast, że wszystko, co osoba wie, jest po prostu wynikiem jej społecznego środowiska. Skutkiem tego, jak się wydaje jest to, że relatywizm naszych czasów uczynił klasyczny pogląd na tolerancję całkowicie przestarzałym. W jego miejsce pojawiła się „nowa tolerancja”, która odrzuca istnienie prawd obiektywnych. Umysł współczesny przywykł więc do działania z założeniem, że „prawda” jest subiektywna i relatywna w stosunku do środowiska społecznego. Przeszliśmy więc od swobodnej wymiany myśli, mającej ambicję ustalenia prawdy, do uznania, że wszystkie idee są równie zasadne. Dawne powiązanie między tolerancją a osądem zostało w rezultacie utracone wobec dzisiejszej obsesji całkowitego nieoceniania, a osoby ubiegające się o emocjonalny status „nietolerowanych” nie muszą już znajdować się w krytycznym położeniu. Jak zaobserwował D.A. Carson, emerytowany profesor teologii, „Nietolerancja przestała być odmową dopuszczenia, by przeciwstawne opinie zostały wyrażone publicznie, musi miast tego być rozumiana jako podważanie lub odrzucanie poglądu, że wszystkie opinie mają równą

<sup>19</sup> <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tolerance>

<sup>20</sup> <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance>

wartość, że wszystkie światopoglądy są równoważne, że wszystkie postawy są równie zasadne. Kwestionowanie postmodernistycznych aksjomatów tego rodzaju stanowi z definicji nietolerancję. Takie kwestionowanie nie może być żadną miarą tolerowane, ponieważ zaklasyfikowane jest jako nietolerancja, musi więc zostać potępione. Stało się ono najgorszym występkiem<sup>21</sup>.

Kiedy znaczenie „tolerancji” można tak dalece zniekształcić, przekształca się ona w „oznaczenie (*signifier*) akceptacji *in blanco* twierdzeń wszystkich i każdego z osobna, a ludzie chronieni są przed koniecznością zaprzętań sobie głowy rozwiązywaniem dylematów moralnych<sup>22</sup>. Skutek jest taki, że przesuwamy znaczenie tego pojęcia z akceptowania potężnej debaty i zdrowej krytyki na coś w rodzaju konstatacji, że wszystkie idee są równie zasadne<sup>23</sup>. Jak wspomniano powyżej, „ojcowie założyciele” Stanów Zjednoczonych byli pod wpływem filozofii Locke’a, a ich Deklaracja niepodległości utrzymuje, że jest oczywiste (*self-evident*), iż wszyscy obdarzeni jesteśmy pewnymi niezbywalnymi prawami. Postmoderniści odrzucają jednak ontologiczny charakter tego twierdzenia, ponieważ z samej swojej natury postmodernizm subiektywizuje wszelkie roszczenia do prawdy. Skoro zatem nie ma prawdy, nie ma też niezbywalnych praw, które mogłyby być oczywiste, a oparcie amerykańskiego doświadczenia w wolności po prostu znika<sup>24</sup>. Postmodernizm sprzeciwia się zresztą wszelkim roszczeniom do oczywistych prawd, w tym także tych, które prowadzą do uznania jakichkolwiek niezbywalnych praw jednostki.

Podczas gdy w przeszłości prawa promowały wolność słowa jako środek do uzyskania większej tolerancji, dziś prawa te mogą kłaść nacisk na ograniczanie owej wolności jako środek do zaprowadzenia „różnorodności społecznej” i „wielokulturowości<sup>25</sup>.

<sup>21</sup> D.A. Carson, *The Intolerance of Tolerance*, Grand Rapids, Eerdmans 2012, s. 12. Tym samym Chrystusowe twierdzenie, że On sam jest jedyną drogą do zbawienia, staje się „nietolerancyjne” i moralnie naganne.

<sup>22</sup> F. Furedi, *On Tolerance*, „Policy” 2012, Nr 28, s. 30, 32.

<sup>23</sup> Co Chrystus stwierdza w Ewangelii wg św. Jana (14:6).

<sup>24</sup> R.A. Mohler Jr., *The Gathering Storm: Secularism, Culture and the Church*, Thomas Nelson, Nashville 2020, s. 185.

<sup>25</sup> R. Forsyth, *Dangerous Protections: How Some Ways of Protecting the Freedom of Religion May Actually Diminish Religious Freedom*, Address at the Third Action Lecture on Religion and Freedom (24.09.2001).



Rozważmy, na przykład, Ustawę o tolerancji rasowej i religijnej stanu Wiktorii w Australii. Mając na celu uzyskanie „wielokulturowej demokracji”, ustawa wprost stwierdza, że przy określaniu, kto zachował się „nietolerancyjnie”, „nieistotne jest, czy osoba, która poczyniła założenie na temat rasy lub religijnych przekonań czy też działań innej osoby lub klasy osób, miała rację lub jej nie miała w chwili, kiedy wykroczenie miało mieć miejsce”<sup>26</sup>. Innymi słowy, na mocy tej ustawy osoba może popełnić akt „nietolerancji”, nawet nie mając takiej intencji<sup>27</sup>! Dlaczego jakiegokolwiek prawo miałoby zakładać, że prawdziwość danego twierdzenia jest nieistotna? Ostatecznie prawdziwość twierdzenia zawsze uznawano za istotny element obrony w sprawach o zniesławienie. Odpowiedź jest, jak się wydaje, dość prosta: prawa takie opierają się na postmodernistycznym poglądzie, który ujmuje roszczenie do prawdy z całkowicie subiektywnego punktu widzenia. Nie uznaje się żadnych prawd ostatecznych. Istnieją wyłącznie „prawdy” chrześcijańskie, „prawdy” żydowskie, „prawdy” hinduskie, „prawdy” islamskie, a każde z tych roszczeń jest „prawdą”, o ile postrzegane jest w zgodzie z jego kontekstem społecznym. Można jednak powiedzieć, że kiedy współczesną kulturę liberalną uznaje się za równie wartościową, co kultura, w której wolność kobiet może zostać radykalnie ograniczona, umniejsza to definiującą cechę owej kultury liberalnej jako broniącej wolności osobistej<sup>28</sup>.

<sup>26</sup> Paragraf 9 (1) *Ustawy o tolerancji rasowej i religijnej z roku 2001* (stanu Wiktorii) stanowi: „Przy określaniu, czy osoba naruszyła paragraf 7 lub 8, motywacja, dla której podjęła ona dane działanie, jest nieistotna”.

<sup>27</sup> R.T. Ahdar, *Religious Vilification: Confused Policy, Unsound Principle and Unfortunate Law*, „The University of Queensland Law Journal” 2007, Nr 26, s. 293, 301.

<sup>28</sup> P. Kurti, *The Tyranny of Tolerance: Threats to Religious Liberty in Australia*, Redland Bay, Qld: Connor Court Publishing, Brisbane 2017, s. 96. Jacques Derrida był nieco bardziej tajemniczy w kwestii swojego ateizmu. Przemawiając na konwencji Amerykańskiej Akademii Religii (AAR) w roku 2002, oświadczył: „Słusznie uchodzę za ateistę”. Kiedy jednak zapytano go, dlaczego nie wyrazi się jaśniej: „Jestem ateistą”, odpowiedział „Może nie jestem ateistą”. Jakże może Derrida twierdzić, że jest i nie jest ateistą? Zarówno istnienie, jak i nieistnienie Boga wymaga powszechnego sądu o rzeczywistości, ale Derrida nie jest skłonny poczynić takiego absolutnego roszczenia. W tej kwestii teologia Derridy jest spójna z jego postmodernistyczną predykcją do niejaśności. W podobnym tonie Richard Rorty przyznał niegdyś, że jest ateistą,

Postmodernistyczni uczeni skłonni są zgodzić się z twierdzeniem Nietzschego, że „Bóg stał się niewiarygodny, podobnie jak autonomiczna jaźń oraz sens historii”<sup>29</sup>. Jako że typowy postmodernista z natury dryfuje w kierunku niewiary religijnej, „sama koncepcja dekonstrukcji sugeruje, jak się wydaje, że idea Boga powinna zostać wyeliminowana z kultury Zachodu jako siłowa zagrywka kościołów i innych czynników mających interes w jej przetrwaniu”<sup>30</sup>. W konsekwencji, zamiast promować wolność wypowiedzi religijnej, prawa religijne oparte na postmodernistycznych podstawach propagować będą miękką antyreligijną bigoterię, uniemożliwiającą wszelkie formy silnego sporu. Rzecz jasna, „ktoś, kto nigdy nie spierał się z innymi w kwestiach religijnych, nie jest chwalebnie tolerancyjny, a tylko traktuje różnice religijne jak drobiazgi, jakby przekonania religijne były nieistotne”<sup>31</sup>.

Może okazać się tu cenne przypomnienie czytelnikowi, że postmodernizm wywodzi się z marksistowskiej tradycji filozofii antyzachodniej. Co jasne, marksizm stanowi rodzaj logiki dialektycznej, a postmodernizm funkcjonuje jako reakcja na dialektykę pod wszelkimi jej postaciami. A jednak ważne jest również, by uwzględnić, że Karol Marks był faktycznie przekonany, że podstawowe prawa człowieka są konstruktami społecznymi – że wszelkie prawa jednostki i społeczeństwa są tworzone i określane społecznie. Związek marksizmu z postmodernizmem staje się więc dość ewidentny, gdy uświadomić sobie, że wszyscy najbardziej znani

---

ale w swojej późniejszej pracy, *Przyszłość religii*, stwierdził, że teraz zgadza się z Giannim Vattimo, iż „ateizm (obiektywny dowód na nieistnienie Boga) jest równie nie do utrzymania, co teizm (obiektywny dowód na istnienie Boga)”. Tym samym Rorty przekonuje, że ateizm także musi zostać odrzucony na rzecz czegoś, co określił mianem „antyklerykałizmu”. Instytucje eklezjaścystyczne są niebezpieczne, lokalne zgromadzenia wiernych nie muszą jednak takie być. Jak twierdzi Rorty, „religia nie wywołuje sprzeciwu, o ile jest sprywatyzowana”. Zob. David Noebel, *Understanding the Times: The Collision of Today's Competing Worldviews*, wyd. II, Summit Press, Manitou Springs 2006, s. 80.

<sup>29</sup> K.J. Vanhoozer, *Postmodern Theology*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 12.

<sup>30</sup> A. McGrath, *The Twilight of Atheism*, Galilea, Nowy Jork 2004, s. 227.

<sup>31</sup> C.H. Esbeck, *The Application of RFRA to Override Employment Nondiscrimination Clauses Embedded in Federal Social Services Programs*, „Engage” 2008, Nr 9(2), s. 1, 9.

uczeni ubiegłego wieku reprezentujący postmodernizm wywodzą się z marksistowskiej tradycji myśli krytycznej<sup>32</sup>.

Michel Foucault (1926–1984), na przykład, był członkiem maoistycznego ugrupowania *Gauche Proletarienne*, a także członkiem Komunistycznej Partii Francji (PCF)<sup>33</sup>. Choć na późniejszym etapie życia wystąpił z tych komunistycznych organizacji, nigdy całkowicie nie porzucił filozofii marksistowskiej. Wręcz przeciwnie, pozostał w pełni zaangażowany w krytyczną analizę stosunków władzy i rolę nierówności w określaniu struktur społecznych<sup>34</sup>. Foucault odczuwał jednak również silne pragnienie stworzenia czegoś „radkalniejszego” niż „zwykły” marksizm. Dlatego zwrócił się ku Nietzsche, Heideggerowi, a także pisarzom awangardowym i surrealizmem, których wrogość wobec „burżuazyjnego stylu życia” przyjmowała formy bardziej estetyczne i psychologiczne<sup>35</sup>. W tym sensie Foucault argumentował, że dążenie do prawdy nigdy nie jest bezinteresowne ani neutralne, ale zawsze stanowi instrument zdobywania władzy i kontroli – próbę ukrycia uprzedzeń pod maską pozorów obiektywizmu<sup>36</sup>. Ponieważ uważał, że nic nie może być całkowicie słuszne lub błędne, nawet w samym akcie poznawczym, wnioskował stąd, że nie może istnieć coś takiego jak obiektywna prawda, samo zaś pragnienie poznania należy uznać za coś złowrogiego i przeciwnego szczęściu człowieka<sup>37</sup>. Oskarżając zachodnią (chrześcijańską) tradycję scjentyzmu i obiektywizmu o uciskanie innych cywilizacji, Foucault twierdził, że Zachód jest historycznym wytworem systemu kapitalistycznego, którego natura jest nieusuwalnie diaboliczna i oparta na wyzysku.

<sup>32</sup> Za przykład może nam posłużyć Pierre Macherey. Był on marksistowskim krytykiem zajmującym się działaniem tekstów pisanych nakierowanym na odtwarzanie wartości kapitalizmu. Jego postmodernistyczna teoria opiera się luźno na marksistowskich zrębach i ma ambicje unowocześnienia Marksa.

<sup>33</sup> M. Lilla, *Lekkomysłny umysł. Intelktualiści w polityce*, tłum. J. Margański, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006, s. 134.

<sup>34</sup> *Routledge Critical Things*, red. Robert Eaglestone, Taylor & Francis eBooks, Nowy Jork 2003, s. 15.

<sup>35</sup> M. Lilla, dz. cyt., 127.

<sup>36</sup> R. Wolin, *The Seduction of Unreason*, Princeton University Press, Princeton 2004, s. 6.

<sup>37</sup> M. Foucault, *Nietzsche, Genealogy, History*, [w:] (red.) Paul Rabinow, *The Foucault Reader*, Pantheon, Nowy Jork 1987, s. 95.

Przemózna nienawiść, jaką Foucault żywił do Zachodu, ostatecznie doprowadziła go do poparcia jednego z najbardziej fanatycznych i prymitywnych przejawów religijnej bigoterii, jakie świat widział. Kiedy protesty przeciwko szachowi sięgały zenitu, Foucault odwiedził Iran w 1979 roku jako zagraniczny korespondent „Corriere della Serra” i „Le Nouvel Observateur”. Będąc tam, odbył przyjazną pogawędkę z fanatycznym liderem represyjnej rewolucji islamskiej, ajatollahem Chomeinim<sup>38</sup>. Foucault pisał felietony pochwalne na cześć islamistycznego ucisku, interpretując owe akty przemocy religijnej jako punkt zwrotny, mogący „stać się zarzewiem pożogi w całym regionie”, sygnalizując w ten sposób kres „hegemonii Zachodu”<sup>39</sup>. Możliwe, że Foucault sympatyzował z radykalnym islamem, bo dostrzegał w tym religijnym światopoglądzie innego wroga Zachodu, „siłę antykolonialną”, a zatem „postępową”. Wspierał tę rewolucję islamską, ponieważ tego rodzaju przejście władzy w państwie było antynowoczesne, antyliberalne, nade wszystko zaś – antyzachodnie. Liczył, że polityczny islam stanie na szpicie globalnego powstania w imię „uciśnionych”<sup>40</sup>. W postmodernistycznym umyśle lewicowych filozofów

<sup>38</sup> J. Afary i K.B. Anderson, *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, The University of Chicago Press, Chicago 2005.

<sup>39</sup> Jak zauważył historyk Marvyn Bendle, „ocena Foucaulta osiągała rejestry ekstatyczne; opisywał rewolucję jako mistyczną manifestację «kolektywnej woli absolutnej», która «wtargnęła w historię», «niczym Bóg, niczym dusza». Zgadzał się z twierdzeniem islamistów, że systemy demokratyczne są z natury skorumpowane i że irańska teokracja, w całej swojej brutalności, jest wyrazem «kolektywnej woli» narodu irańskiego tak czystym i niezepsutym, że zachodnie demokracje nie zdołają jej nigdy dorównać. Jest to wizja demokracji podzielana przez wielu [postmodernistycznych] uczonych. Przez całe swoje życie Foucault był również zafascynowany samobójstwem i seksualnością sadomasochistyczną. W Iranie pociągał go ideał męczeństwa rewolucyjnego, przyjmował też rewolucyjny «dyskurs śmierci». Hipnotyczne wrażenie wywierały na nim maszerujące kolumny ubranych na czarno mężczyzn, biczących się rytmicznie w ramach długotrwałych rytuałów masowej pokuty, czczących «duchowość polityczną», która obejmowała śmierć i miała – jak z zachwytem obwieszczał – zmiażdżyć dekadentcki i materialistyczny Zachód”. Mervyn F. Bendle, *9/11 and the Intelligentsia, Ten Years On*, „Quadrant” 2011, Nr 55(9), s. 46, 47–48.

<sup>40</sup> P. Bruckner, *The Tyranny of Guilt: An Essay on Western Masochism*, Princeton University Press, Princeton 2012, s. 25.

tego rodzaju nienawiść Zachodu warta jest pewnych poświęceń, w tym poświęcenia choćby równości płci<sup>41</sup>.

### 3. Tolerancja religijna i kryminalizacja prawdomówności

Jednym z pierwotnych przykładów postmodernistycznego prawodawstwa, mającego rzekomo promować „tolerancję”, jest paragraf 18C australijskiej Ustawy o dyskryminacji rasowej z roku 1975 (Cth). Zgodnie z jego treścią jest niezgodne z prawem, by ktokolwiek popełnił czyn (poza przestrzenią prywatną), jeśli czyn ten „może z rozsądnym prawdopodobieństwem we wszelkich okolicznościach obrazić, upokorzyć lub zastraszyć” osobę w miejscu popełnienia go, z powodu rasy, koloru albo pochodzenia narodowego lub etnicznego drugiej osoby<sup>42</sup>. Kryterium „zranionych uczuć”, wymagane przez zapis tego rodzaju, znajduje się na poziomie o wiele niższym od progu zniesławienia. Jasne, że rasizm należy zwalczać. Rządy muszą jednak dbać o to, by prawa zwalczające rasizm nie blokowały bezzasadnie praw podstawowych, jako że wolność osobista nie powinna kończyć się tam, gdzie zaczynają się subiektywne uczucia<sup>43</sup>.

Pomimo trudności wynikających z faktu, że ustawa ta narusza wolność słowa, pojawiły się plany, by rozszerzyć zakres zaskarżania na podstawie paragrafu 18C federalnego prawa antydyskryminacyjnego

<sup>41</sup> Jak zauważył Pascal Bruckner, „Lewicowa bezkompromisowość, która nie dopuszcza żadnych ustępstw wobec społeczeństwa burżuazyjnego i której nigdy nie dość ganienia «małości białych mężczyzn», współpracuje czynnie z najbardziej reakcyjnymi elementami religii muzułmańskiej. Jeśli jednak skrajna lewica tak wytrwale kokietuje ową totalitarną teokrację, może to być nie tyle kwestia oportunistu, co autentycznego pokrewieństwa. Skrajna lewica nigdy nie odżałowała komunizmu i po raz kolejny pokazuje, że jej prawdziwą namiętnością nie jest wolność, a niewola w imię «sprawiedliwości»”. P. Bruckner, dz. cyt., s. 25–26.

<sup>42</sup> Ustawa o dyskryminacji rasowej z roku 1975 (Cth), §18C.

<sup>43</sup> Zob. J. Forrester, L. Finlay, A. Zimmermann, *No Offence Intended: Why 18C is Wrong*, Connor Court Publishing, Redland Bay 2016.

o kwestie religijne<sup>44</sup>. Jedną z takich propozycji została zgłoszona przez dr Anne Aly, urodzoną w Egipcie muzułmańską parlamentarzystkę i minister zdrowia Australii. Dążyła ona do poszerzenia zakresu paragrafu 18C na zagadnienia religijne, przy jednoczesnym nałożeniu poważnych ograniczeń na wolność wypowiedzi<sup>45</sup>. Na szczęście pomysł ten został odrzucony przez zleconą przez australijski rząd Rewizję prawa o wolności religijnej<sup>46</sup>. Odmowę oparto na konstatacji, że taka propozycja radykalnie ograniczyłaby wszelką uprawnioną debatę w tym istotnym obszarze. Przeciwnie, jak to ujął profesor Neil Foster, „Najlepszym sposobem wydobywania mroku

<sup>44</sup> Ch. Merritt, *Move for Blasphemy Law Could 'Turn Us Into Saudi Arabia'*, „The Australian” 2017, 28.03; dostęp: <https://www.theaustralian.com.au/nation/politics/move-for-blasphemy-law-could-turn-us-into-saudi-arabia/news-story/2e24bb72c93bca28c25b0ea305f9420c>  
Zob. także: Augusto Zimmermann, *The Push to Protect Muslims from Free Speech*, „Quadrant Magazine” 2019, March, Nr 554, t. LXIII (3), s. 34–37. Zob. także: A. Zimmermann, *Sharia By Stealth*, „Quadrant Magazine” 2018, 28.07; dostęp: <https://quadrant.org.au/opinion/qed/2018/06/sharia-stealth/>. Zob. także: Augusto Zimmermann, *Labor Move for Extending 18C Could Impose Islamic Blasphemy Law*, „The Spectator Australia” 2018, 03.04; dostęp: <https://www.spectator.com.au/2017/04/labor-mov22,e-for-extending-18c-could-impose-islamic-blasphemy-law/>

<sup>45</sup> A. Zimmermann, *Section 18C Defiles Our Democracy*, „Quadrant Online” 2017, 16.05; dostęp: <https://quadrant.org.au/opinion/qed/2017/05/section18c-defiles-democracy/>

<sup>46</sup> Dnia 14.12.2017 roku rząd Australii opublikował szeroki zakres kompetencji Rewizji prawa o wolności religijnej. Panel ekspertów pod kierownictwem byłego prokuratora generalnego Phillipa Ruddocka został poinstruowany o konieczności rozważenia punktów przecięcia korzystania z wolności religii z innymi prawami człowieka. Ekspertami byli Ph. Ruddock (przewodniczący), prof. Nicholas Aroney, prof. Rosalind Croucher (prezes Australijskiej Komisji Praw Człowieka), dr Annabelle Bennett, a także o. Frank Brennan. Chociaż zakres działania Rewizji prawa o wolności religijnej był ewidentnie szeroki, Rewizja ta była bezpośrednim rezultatem wcześniejszej debaty na temat małżeństwa, w ramach której padały argumenty, że ustawa procedowana przez parlament w celu wprowadzenia poprawek do Ustawy o małżeństwie nie zapewni dostatecznej ochrony wolności religii i sumienia. Premier Scott Morrison i prokurator generalny Christian Porter opublikowali 13.12.2018 r. zarówno Rewizję prawa o wolności religijnej Ruddocka, jak i odpowiedź rządu. „Government Response to Religious Freedom Review”, materiał prasowy premiera i prokuratora generalnego, 13.12.2018; dostęp: <https://www.pm.gov.au/media/government-response-religious-freedom-review>

tych, którzy wyrządzają innym krzywdę motywowaną religijnie, byłoby zapewne wykorzystanie silnego światła pełnego i szczerego dialogu, aby poglądy mogły zostać jasno zakwestionowane i obnażone. Ochrona wolności słowa w tych oraz w innych kwestiach jest niezwykle istotna<sup>47</sup>.

Niestety, jest wielu innych orędowników ograniczania wolności słowa z powodu „uczuć religijnych”. Wśród nich również profesor Samina Yasmeen, dyrektor Ośrodka ds. Muzułmańskich Państw i Społeczeństw (CMSS) przy Uniwersytecie Australii Zachodniej. Kiedy w Sydney wybuchły gwałtowne protesty, podczas których młodzi muzułmanie atakowali policję, próbowała dowodzić moralnej równoważności między tymi aktami przemocy a domniamaną „przemocą” wywołaną przez filmy na YouTube, które jej zdaniem „rozpalają emocje w całym świecie muzułmańskim”<sup>48</sup>. Filmy owe „naruszają szczególne miejsca wyznaczone dla proroka Mahometa” i stanowią „wtargnięcie w tę świętą przestrzeń”, pisała Yasmeen<sup>49</sup>. Ponieważ podstawową przyczynę ataków terrorystycznych widzi ona we wszelkiej krytyce islamu, proponuje uchwalenie przepisów, które zakazywać będą obrazy uczuć religijnych. To nowe prawo miałoby karać każdego, kto naruszy uczucia muzułmanów, ponieważ zdaniem Yasmeen, „naruszanie przestrzeni świętych dla muzułmanów (...) leży w sferze przemocy”<sup>50</sup>. Innymi słowy, owa pani profesor z Australii proponuje stworzenie w Australii prawa przeciwko bluźnierstwu – jeśli nie z nazwy, to na pewno w praktyce.

Profesor Yasmeen urodziła się w Pakistanie. W kraju tym istnieją niewielkie mniejszości hindusów i chrześcijan, nieprzekraczające swą liczebnością 2 proc. ogółu populacji<sup>51</sup>. Przedstawiciele

<sup>47</sup> N. Foster, *Religious Free Speech After Ruddock: Implications for Blasphemy and Religious Vilification Law*, referat wygłoszony podczas konferencji: *Religious Freedom After Ruddock 6 April 2019*, University of Queensland, St Lucia 2019, s. 50; dostęp: [https://works.bepress.com/neil\\_foster/131/](https://works.bepress.com/neil_foster/131/)

<sup>48</sup> S. Yasmeen, *Sydney Riots: Muslims Responses to Provocation Must Be More Considered*, „The Conversation” 2012, 17.09; dostęp: <https://theconversation.com/sydney-riots-muslim-responses-to-provocation-must-be-more-considered-9607>

<sup>49</sup> Tamże.

<sup>50</sup> Tamże.

<sup>51</sup> M. Durie, *The Third Choice: Islam, Dhimmitude and Freedom*, Deror Books, Melbourne 2010, s. 188.

niemuzułmańskich mniejszości w Pakistanie zabijano, ich miejsca kultu niszczone, a ich własność płądrowano<sup>52</sup>. Zamiast zająć się tymi problemami w swoim kraju ojczystym, profesor Yasmeen oręduje za czymś, co w praktyce stanowiłoby rodzaj prawa przeciwko bluźnierstwu w Australii. Szczerze wypowiada się na temat „koordynacji sankcji finansowych”, które „pomogłyby muzułmanom radzić sobie z takimi atakami na ich uczucia religijne”. Następnie sugeruje, że „pozew za miliard dolarów przeciwko tym, którzy obierają za cel ataku uczucia religijne i silnie naruszają przestrzenie *sacrum*, wprowadziłby całą tę dyskusję na zupełnie inny poziom”<sup>53</sup>. Wreszcie konkluduje: „Nawet zaś gdyby sądy oddaliły pozew, skierowałyby to uwagę na prawne ścieżki sprzeciwu wobec tego rodzaju przemocy wymierzonej przeciwko przestrzeni, która jest święta dla czwartej części ludzkości. Może to nawet stworzyć ścieżki przeciwdziałające takiej przemocy”<sup>54</sup>.

Profesor Yasmeen reprezentuje akademickie stanowisko w trwającej wojnie islamu przeciwko wolności słowa. Ostrzega, że ludzie Zachodu pozostaną „potencjalnym celem” religijnego ekstremizmu, dopóki nie przestaną „obrażać” uczuć muzułmanów. Rzecz jasna, ocenzurowanie krytyki religijnej stanowi kluczową zasadę islamskiej jurysprudencji – zakaz obraźliwych komentarzy na temat Allaha, Mahometa i religii islamu jako takiej<sup>55</sup>. Australijscy uczeni, jak profesor Yasmeen, cieszą się jednak pełnym poparciem wielu lokalnych polityków skłonnych narazić na szwank wolność słowa w imię bardziej „tolerancyjnego” społeczeństwa. Jak twierdzi dr Mark Durie, zajmujący się językoznawstwem i teologią: „Obserwujemy przyznawanie islamowi uprzywilejowanej pozycji w przestrzeni publicznej, narzucanie przymusowego szacunku dla islamu, erozję zasady wzajemności i równości, wprowadzanie typowych dla szariatów ograniczeń wolności słowa i praktyki religijnej, zaprzeczanie i oszustwa dotyczące niepokojących aspektów nauczania

<sup>52</sup> Zob. J.L. Allen Jr., *The Global War on Christians: Dispatches from the Front Lines of Anti-Christian Persecution*, Image, Nowy Jork, s. 85–87.

<sup>53</sup> S. Yasmeen, dz. cyt.

<sup>54</sup> Tamże.

<sup>55</sup> R. Spencer, *The Complete Infidel's Guide to Free Speech (and Its Enemies)*, Regnery, Waszyngton 2017, s. 2.



islam, takich jak dżihad i szariat, negowanie religijnych motywacji niektórych muzułmanów, którzy zajmują się zastraszaniem i działalnością przestępczą<sup>56</sup>.

Gdy tylko przyjmijemy zasadę, że nic „obraźliwego” dla islamu nie może być dopuszczalne prawnie, stronnicy skrajnych postaw religijnych będą mogli twierdzić, że to oni sami, a nie ich ekstremistyczne poglądy, są przedmiotem ataku<sup>57</sup>. Wyjęcie jakiegokolwiek formy religii spod krytyki na takiej podstawie, że jej stronnicy mogą poczuć się „urażeni”, jest ignorowaniem faktu, że nie sposób bronić prawa do niebycia obrażanym bez jeszcze poważniejszego naruszenia fundamentalnego prawa innych do swobodnego wyrażania opinii. Nade wszystko idea, że jakaś osoba lub grupa powinna być całkowicie chroniona przed krytyką, jest wroga wolności słowa, która stanowi opokę wszystkich społeczeństw demokratycznych<sup>58</sup>. Jak słusznie przypomina nam australijski teolog Robert Forsyth: „Jakkolwiek istotne byłoby prawo do wolności religijnej, jest rzeczą kluczową uzupełnienie, że jego ochrona nie powinna obejmować żadnych nakazów, które odbierałyby innym ich prawa do krytykowania, zaprzeczania, a nawet wyśmiewania dowolnych przekonań lub praktyk religijnych (...). Dlatego tak istotne jest wykluczenie wszelkich koncepcji, że bluźnierstwo powinno być przywrócone do statusu przestępstwa lub że status ten powinien zostać zastrzony. Ochrona swobody religijnej nie może także gwarantować tego, że religijny punkt widzenia zostanie z konieczności wysłuchany, ani że przywódcy religijni będą szanowani w debacie publicznej. Są to kwestie znajdujące się w demokracjach liberalnych całkowicie poza zasięgiem prawa<sup>59</sup>.”

Proces kształtowania się polityki jest z konieczności szeroki, jako że stanowi odzwierciedlenie wolności otrzymywania informacji, które mogą wpływać na podejmowane przez obywatela decyzje. Jako że komunikowanie idei politycznych, które są istotne dla

<sup>56</sup> M. Durie, dz. cyt., s. 220.

<sup>57</sup> R. Spencer, dz. cyt., s. 37.

<sup>58</sup> A.C. McCarthy, *Islam and Free Speech*, Encounter Books, Nowy Jork 2015.

<sup>59</sup> R. Forsyth, *A Test of Maturity: The Liberal Case for Action on Religious Freedom*, „The Centre for Independent Studies – Policy Paper” 2018, Nr 8, s. 5.

prowadzenia demokratycznej debaty, może być czasem osadzone w perspektywie religijnej, komunikacja taka nie powinna być ograniczana ani zawężana. Jak zauważyła profesor Adrienne Stone, język religijny jest ze swej natury spleciony z „politycznymi poglądami, perspektywami, filozofiami i praktykami”<sup>60</sup>.

W podobnym nurcie Nicholas Aroney, australijski profesor prawa konstytucyjnego, przypomina nam, że „przekonania i praktyki religijne (a także przekonania niereligijne) są nierzadko powiązane lub przenikają się z politycznymi perspektywami, filozofiami i praktykami”<sup>61</sup>. Z tego powodu każde prawo wpływające na ocenę przekonań religijnych w sposób niekonstytucyjny obciąża swobodę komunikacji politycznej. Pogląd ten objawił się już w australijskich sądach. Przykładowo, około dziesięciu lat temu Sąd Apelacyjny Federalnego Sądu Australii (FCAFC) słusznie uznał, że „przekonania i doktryny religijne są często przedmiotem debaty publicznej i czasem prowadzą do politycznych konsekwencji odzwierciedlanych w prawach i polityce przyjmowanych przez rząd”<sup>62</sup>. Podobnie w sprawie *Adelaide Company of Jehovah’s Witnesses Incorporated przeciwko The Commonwealth*<sup>63</sup>, prezes Sądu Najwyższego Latham zauważył rzecz następującą na temat poglądów religijnych: „Przekonania takie dotyczą relacji człowieka z wyznawanym przez niego Bogiem, chociaż mają również związek z relacją człowieka do władzy cywilnej, pod którą żyje. Ich charakter jest polityczny, nie umniejsza to jednak bynajmniej ich statusu religijnego”<sup>64</sup>.

Jednym z najpoważniejszych problemów w Australii jest natomiast ciągle uchwalanie praw mających sprawić, by pewne grupy religijne nigdy nie poczuły się urażone. Chociaż w Australii

<sup>60</sup> A. Stone, *Rights, Personal Rights and Freedoms: The Nature of the Freedom of Political Communication*, „Melbourne University Law Review” 2001, Nr 25, s. 374, 386–387.

<sup>61</sup> N. Aroney, *The Constitutional (In)Validity of Religious Vilification Laws: Implications for their Interpretation*, „Federal Law Review” 2006, Nr 34, s. 288, 306.

<sup>62</sup> [2008] FCAFC 130; (2008) 168 FCR 576, 578 [2] (sędziowie: French, Branson i Stone).

<sup>63</sup> [1943] HCA 12; (1943) 67 CLR 116.

<sup>64</sup> Tamże, s. 125 (sędzia Latham).

nie istnieje prawo federalne zakazujące przejawów religijnej „nietolerancji”, trzy australijskie jurysdykcje przyjęły tego rodzaju prawa na poziomie stanowym – Queensland<sup>65</sup>, Tasmania<sup>66</sup> i Wiktoriana. Jako że owe prawa o tolerancji są do siebie dostatecznie zbliżone, by namysł nad nimi był zasadniczo identyczny, Ustawa o tolerancji rasowej i religijnej z roku 2001 stanu Wiktoriana (dalej: RRTA) będzie tu reprezentować je wszystkie<sup>67</sup>. RRTA stanu Wiktoriana ma na celu zapobieganie przypadkom szkalowania religijnego lub rasowego, tym samym odnosząc do religii te same sformułowania, które są standardowo odnoszone do rasy. Oczywiście można by zakładać, że prawa demokratycznego społeczeństwa „powinny w mniejszym stopniu chronić przed szkalowaniem jego obywateli z powodu ich dobrowolnych decyzji życiowych niż w z powodu wrodzonych atrybutów”<sup>68</sup>. Wszak, jak przypomina prawoznawca Ivan Hare, „religie nieuchronnie występują z rywalizującymi ze sobą i często niemożliwymi do pogodzenia sądami o naturze prawdziwego boga, pochodzeniu wszechświata, drodze do oświecenia oraz tego, jak

<sup>65</sup> Stan Queensland uchwalił prawa wprowadzające ochronę przed szkalowaniem na tle religijnym w roku 2001. Dokument ten nazywa się Poprawka do ustawy antydyskryminacyjnej z roku 2001 (Qld). Wykorzystując zapis bardzo zbliżony do prawa stanu Wiktoriana, ustawa przyjęta w Queensland stanowi, że osobie nie wolno publicznie postępować w sposób, który „nawoływałby do nienawiści, poważnej pogardy lub ostrego szyderstwa wobec osoby lub grupy osób z powodu ich religii”. Tamże, §124 A (1). Postanowienie to określa również okoliczności, w których działanie takie może być zgodne z prawem: musi to być akt publiczny, dokonany z rozsądkiem i w dobrej wierze, w celach akademickich, artystycznych, naukowych lub badawczych; może to być również publikacja wiarygodnej relacji z aktu publicznego. Stan Queensland uznaje również za przestępstwo poważne szkalowanie religijne. Paragraf dotyczący poważnego szkalowania religijnego jest analogiczny do zapisów paragrafu stanu Wiktoriana.

<sup>66</sup> Podobnie jak Queensland i Wiktoriana, Tasmania również wprowadziła prawodawstwo z zapisami wymierzonymi przeciwko szkalowaniu religijnemu. Paragraf 19 Ustawy antydyskryminacyjnej z roku 1998 (Tas) stanowi, że nie wolno publicznie działać w sposób, który nawoływałby do „nienawiści, poważnej pogardy lub ostrego szyderstwa wobec osoby lub grupy osób z powodu ich religijnych przekonań lub przynależności”.

<sup>67</sup> Jednolite Teksty Ustaw Stanu Wiktoriana, Ustawa o tolerancji religijnej i rasowej z roku 2001 (Vic), przyp. 1; dostęp: [http://www.austlii.edu.au/au/legis/vic/consol\\_act/rarta2001265/s31.htm](http://www.austlii.edu.au/au/legis/vic/consol_act/rarta2001265/s31.htm)

<sup>68</sup> R.T. Ahdar, dz. cyt., s. 301.

dobrze przeżyć życie i tak dalej. Tego rodzaju twierdzenia nie mają odpowiednika na gruncie dyskursu rasowego<sup>69</sup>.

Prawo stanu Wiktoria pozwala jednak każdemu na złożenie skargi w sprawie domniemanej nietolerancji religijnej<sup>70</sup>. Obowiązek dostarczenia dowodu spoczywa na powodzie, miast pozostawać po stronie utrzymującego, że go obrażono<sup>71</sup>. Osoby, którym postawiono zarzuty na mocy tej ustawy, zobowiązane są do udowodnienia, dlaczego nie dopuścili się szkalowania religijnego albo spełniają kryteria do ustępstw. Czyniąc to, ponieść muszą wszelkie koszty sądowe. Tymczasem wnoszący tego rodzaju oskarżenia mają zapewnione pełne wsparcie państwa, a koszty często ponosi za nich podatnik<sup>72</sup>. Niewykluczone, że ryzyko bycia ciąganym po sądach odstraszy wielu od spierania się o wartość czyichś przekonañ religijnych. Taka autocenzura myśli może mieć „mrozący wpływ” ograniczenia swobody wypowiedzi z powodu lęku przed postępowaniem sądowym i wynikającym z niego ryzykiem ruiny finansowej, więzieniem, ostracyzmem koleżeńskim lub upokorzeniem<sup>73</sup>.

RRTA wprost stwierdza, że prawdziwość wypowiedzi nie może stanowić wiarygodnej podstawy dla obrony przed zarzutem szkalowania religijnego<sup>74</sup>. Przy ustalaniu, czy ktoś dopuścił się tego rodzaju szkalowania, „nieistotne jest, czy osoba, która poczyniła założenie na temat rasy lub religijnych przekonañ czy też działań innej osoby lub klasy osób, miała rację lub jej nie miała w chwili, kiedy wykroczenie miało mieć miejsce”<sup>75</sup>. Jako że prawdę uważa się za nieistotną we własnych celach, prawo może zostać

<sup>69</sup> I. Hare, *Crosses, Crescents and Sacred Cows: Criminalising Incitement to Religious Hatred*, „Public Law” 2006, s. 521, 531.

<sup>70</sup> Ustawa o tolerancji religijnej i rasowej z roku 2001 (Vic), §19 (Austl).

<sup>71</sup> Tamże, §9 (1).

<sup>72</sup> B. Muehlenberg, *The Problems with Vilification Legislation*, „On Line Opinion” 2005, 07.09; dostęp: <https://www.onlineopinion.com.au/view.asp?article=3792>.

<sup>73</sup> J. Harrison, *Truth, Civility, and Religious Battlegrounds: The Context Between Religious Vilification Laws and Freedom of Expression*, „Auckland University Law Review” 2006, Nr 12, s. 71, 79.

<sup>74</sup> Paragraf 9 (1) Ustawy o tolerancji religijnej i rasowej z roku 2001 (stanu Wiktoria w Australii) stanowi: „Przy określaniu, czy osoba naruszyła paragraf 7 lub 8, motywacja, dla której podjęła ona dane działanie, jest nieistotna”.

<sup>75</sup> Tamże, §10.

złamane w wyniku postępowania skutkującego nawoływaniem do nienawiści nawet wtedy, gdy osoba rzekomo podżegająca nie miała zamiaru tego uczynić<sup>76</sup>.

Być może najbardziej przekonujący argument przeciwko tego rodzaju postmodernistycznym prawom przynosi sprawa *Catch the Fire Ministries*<sup>77</sup> w stanie Wiktorii. Decyzja ta, podjęta w pierwszym postępowaniu sądowym dotyczącym tej materii w Australii, potwierdza obawy, że prawa o tolerancji religijnej mogą być wykorzystywane przez grupy radykalne jako narzędzie do uciszania wszelkich form krytyki ich przekonań. Dnia 17 grudnia 2004 r. sędzia Michael Higgins, przewodniczący Trybunału Cywilnego i Administracyjnego Stanu Wiktorii, uznał obu prelegentów i organizatorów seminarium na temat islamu, odbywającego się u ewangelicznych chrześcijan, pastorów Daniela Scota i Danny'ego Nalliaha, za winnych podżegania do nienawiści religijnej. Dowody, że oskarżeni w istocie dopuścili się podżegania, opierały się nie na uczuciach nienawiści lub pogardy w stosunku do muzułmanów, odczuwanych przez uczestników seminarium, ale na tym, że trzech muzułmańskich uczestników seminarium (którzy nie ujawnili swojej wiary, technicznie rzecz biorąc, nie byli więc zaproszeni) poczuło się urażonych komentarzami dotyczącymi Koranu wygłoszonymi w toku spotkania, chociaż, jak sami przyznali podczas przesłuchania, ich znajomość tej księgi była „niewielka”<sup>78</sup>. Po tym kontrolnym orzeczeniu, 22 czerwca 2005 roku ogłoszono środek prawny<sup>79</sup>. Sędzia Higgins orzekł, że podsądni szkalowali muzułmanów i że będą musieli, między innymi, opublikować publiczne przeprosiny na swojej stronie internetowej, a także wykupić ogłoszenia

<sup>76</sup> R.T. Ahdar, dz. cyt., s. 301.

<sup>77</sup> *Islamic Council of Victoria v Catch the Fire Ministries* [2004] VCAT 2510 (Austl.); dostęp: <http://www.austlii.edu.au/au/cases/vic/VCAT/2004/2510.html>.

<sup>78</sup> Powódka Jan Patricia Jackson, na przykład, „stwierdziła, że jest muzułmanką od około czterech lat, ale nie studiuje Koranu. Przyznała, że gdyby pastor Scot powiedział, że przeczytał Koran tyle razy, ile to uczynił i było to precyzyjne, miałyby lepsze od niej pojęcie o tym, co głosi Koran (...)”. *Islamic Council of Victoria v Catch the Fire Ministries* [2004] VCAT 2510, s. 63 (Austl.).

<sup>79</sup> *Islamic Council of Victoria v Catch the Fire Ministries* (antydyskryminacyjny środek prawny) [2005] VCAT 1159 (22.06.2005).

w dwóch czołowych gazetach za łączną sumę 70 tys. dolarów<sup>80</sup>. Ogłoszenia te miały dotrzeć do 2,5 miliona ludzi, nie do 250 osób, które uczestniczyły w seminarium<sup>81</sup>. Jak można by oczekiwać, pozwani odwołali się od tej decyzji. 14 sierpnia 2006 roku Sąd Apelacyjny orzekł, że decyzja sędziego Higginsa zawiera wiele poważnych błędów co do stanu faktycznego<sup>82</sup>. W rezultacie Sąd Apelacyjny nie znalazł innego rozwiązania, jak tylko przekazać sprawę z powrotem do Trybunału, by została ona rozpatrzona przez innego sędziego, a także, by oddalono nakaz publicznych przeprosin. Po decyzji Sądu Apelacyjnego sprawa została ostatecznie rozstrzygnięta w drodze mediacji między stronami, bez konieczności ponownego wysłuchania, co położyło kres procesowi sądowemu ciągnącemu się przez pięć lat. Niezależnie od wyniku sprawy, warto zauważyć, że podsądni ponieśli ogromne koszty procesu, które przekroczyły kwotę miliona dolarów<sup>83</sup>. Nadmierny koszt procesu może skutkować odmową ochrony prawnej. Jako że będzie on raczej przekraczał możliwości finansowe większości osób i małych organizacji, pozwani mogą być zmuszeni do pójścia na ugodę, przyjmując niesprawiedliwe ustępstwa w nadziei uniknięcia kosztownego postępowania. Już samo w sobie stanowi to formę kary i jest dalszym zaprzeczeniem wolności słowa, co znaczy, że najbardziej narażeni w przestrzeni tego sporu są ci, którym brak zasobów i organizacyjnych wpływów, by móc sfinansować proces. W przypadku sprawy *Catch the Fire*, sędzia Higgins poinformował wprost w swoim orzeczeniu, że w świetle ustawy prawda nie może stanowić obrony. Rzecz jasna, jeśli jakieś twierdzenie jest prawdziwe, swobodne wypowiedzanie go powinno być możliwe. Sąd uznał jednak, że prowadzone przez pastorów seminarium o islamie nie przedstawiło „zrównoważonej debaty”. Koncepcja, że należy przeprowadzić „zrównoważoną” debatę, by uniknąć zarzutów szkalowania religijnego, szczerze mówiąc, jest

---

<sup>80</sup> Tamże, §16.

<sup>81</sup> Islamic Council of Victoria v Catch the Fire Ministries Inc. [2004] VCAT 2510 §§33 i 383 (Austl.).

<sup>82</sup> Catch the Fire Ministries v Islamic Council of Victoria [2006] VSCA 284 (14.12.2006).

<sup>83</sup> P. Sheehan, *Spreading the Word of Intolerance*, „Sydney Morning Herald” 2004, 04.10, Sydney; dostęp: <http://www.smh.com.au/articles/2004/10/03/1096741896292.html#>

niedorzeczna. Podczas seminarium pastor Scot zwrócił uwagę na szereg niepokojących passusów w Koranie, a także szereg twierdzeń Koranu, dla których wyraził swoje uznanie.

Nie trzeba dodawać, że dyskusja na te tematy nie powinna być tłumiona. Bez względu na argumenty przedstawione przez pozwanych, ten godny ubolewania epizod pokazuje potencjał nadużywania wszelkich tego rodzaju mechanizmów przez religijnych ekstremistów, niechętnie znoszących społeczną kontrolę swoich przekonań. Inny niepokojący wniosek, który wysnuć można z tej przykłej sytuacji, jest taki, że w oczach agencji rządowej prawa niektórych ludzi do korzystania z wolności słowa są mniej ważne niż prawa innych. Pragnienie ochrony niektórych grup przed publiczną kontrolą powinno bardzo niepokoić wszystkich Australijczyków, w tym nieposiadających przekonań religijnych. Należy stwierdzić, że tego rodzaju ustawodawstwo funkcjonuje *in terrorem*, ponieważ sprawia, że ludzie przestają być skłonni do formułowania krytycznych komentarzy lub ostrzeżeń dotyczących myśli i działań religijnych ekstremistów, niezależnie od tego, jak ugruntowane owe komentarze i ostrzeżenia by były. Co jednak interesujące, wydaje się, że w stanie Wiktorii prawo nie jest skutecznie egzekwowane, gdy pewne przekonania religijne są gwałtownie atakowane. W październiku 2022 roku były prezes Narodowego Banku Australii, Andrew Thorburn, został w trybie doraźnym zwolniony ze stanowiska prezesa Klubu Futbolu Australijskiego Essendon, po mniej niż 24 godzinach pełnienia tej funkcji. Jego przestępstwo: powiązania z kościołem, głoszącym tradycyjne chrześcijańskie poglądy na aborcję, małżeństwo i seksualność. Thorburn jest pracującym społecznie prezesem organizacji City on a Hill, sieci kościołów anglikańskich, podtrzymujących wartości silnie zakorzenione w głównym nurcie biblijnego chrześcijaństwa – „życie ludzkie rozpoczyna się w chwili poczęcia, małżeństwo wiąże mężczyznę i kobietę, a seks powinien być wyłącznie małżeński”<sup>84</sup>. Niezależnie od jego osobistych przekonań, Thorburn stwierdził w wywiadzie radiowym, że zawsze był liderem promującym włączenie

---

<sup>84</sup> J. Roskam, *Thorburn's cancelling shows politics is now football's main game*, „Australian Financial Review” 2022, 06.10; dostęp: at <https://www.afr.com/politics/thorburn-s-cancelling-shows-politics-is-now-football-s-main-game-20221005-p5bngv>

społeczne: „Jestem szczerze i gorąco przekonany, że ludzie mogą mieć różne poglądy na złożone kwestie osobiste i moralne, będąc jednocześnie w stanie harmonijnie i z szacunkiem współpracować”<sup>85</sup>. Nawet ten publiczny wyraz poparcia dla społecznej różnorodności okazał się jednak niewystarczający. Jak wskazuje komentator polityczny John Roskam, „Jest zrozumiałe, że Kościół będzie miał jakiś pogląd w sprawie aborcji. Dlaczego jednak pogląd taki miałby przyjmować klub piłkarski, wydaje się mniej jasne. Precedens został ustanowiony. Bycie prezesem klubu Australian Football League wymaga od pragnących osiągnąć sukces kandydatów przyjęcia poglądu (i to poprawnego poglądu) na kwestie aborcji i małżeństwa”<sup>86</sup>. Natychmiastowe zwolnienie Thorburna budzi poważny niepokój, czy chrześcijanie będą jeszcze mogli obejmować wysokie stanowiska w australijskim biznesie i rządzie<sup>87</sup>. Co gorsza, w wywiadzie prasowym premier Wiktorii Daniel Andrews zarzucił Thorburnowi, że jego przekonania są „naprawdę straszne”. „Taka nienawiść jest po prostu zła”<sup>88</sup>. Premier Wiktorii stwierdził również: „Ludzie denerwują się, że ktoś musiał zrezygnować z posady. Dla mnie o wiele ważniejszy jest fakt, że ludzie robią sobie krzywdę, a czasem nawet odbierają sobie życie z powodu bigoterii i uprzedzeń”<sup>89</sup>. Jak widać, premier Andrews naruszył RRTA, twierdząc, że przekonania Thorburna sprawiają,

<sup>85</sup> M. Sullivan, *John Howard slams ‘disgraceful’ treatment of ousted Essendon CEO Andrew Thorburn*, „Fox Footy” 2022, 12.10; dostęp: <https://www.foxsports.com.au/afl/john-howard-slams-disgraceful-treatment-of-ousted-essendon-ceo-andrew-thorburn/news-story/c1b98873c13e65c773cd630788b4f3ae>

<sup>86</sup> J. Roskam, *Thorburn’s cancelling shows politics is now football’s main game*, „Australian Financial Review” 2022, 06.10; dostęp: at <https://www.afr.com/politics/thorburn-s-cancelling-shows-politics-is-now-football-s-main-game-20221005-p5bngv>

<sup>87</sup> M. Durie, *Counting the cost of being a ‘public’ Christian*, „The Spectator Australia” 2022, 06.10; dostęp: <https://www.spectator.com.au/2022/10/counting-the-cost-of-being-a-public-christian/>

<sup>88</sup> L. Rosen, *Victorian Premier Andrews Slams ‘Absolutely Appalling’ Views of New Essendon CEO’s Church*, „SEN” 2022, 04.10; dostęp: at <https://www.sen.com.au/news/2022/10/04/victorian-premier-andrews-slams-absolutely-appalling-views-of-new-essendon/>

<sup>89</sup> J. Huitson, *Premier Daniel Andrews hits back after being labelled an ‘overlord’ by Opposition Leader Matthew Guy over Essendon saga*, „SkyNews” 2022, 05.10; dostęp: <https://www.skynews.com.au/australia-news/politics/premier-daniel-andrews-hits-back-after-being-labelled-an-overlord->



„że ludzie robią sobie krzywdę, a czasem nawet odbierają sobie życie”. Można też twierdzić, że jego wizja tradycyjnych poglądów chrześcijańskich jako „nienawiści” i czegoś „absolutnie strasznego” nawołuje do pogardy, odrazy i drwin z chrześcijańskiej społeczności stanu Wiktorii<sup>90</sup>. Gwoli sprawiedliwości, ustawa uwzględni pewne ustępstwa, jeśli oświadczenie jest publiczne, w interesie społecznym i jeśli promuje pełną oraz równą partycypację wszystkich w społeczeństwie. Czy jednak wypowiedzi premiera promują pełny i równy udział wszystkich osób w społeczeństwie<sup>91</sup>? Kto ośmieliłby się nazwać „interese publicznym” przepędzanie chrześcijan o konserwatywnych poglądach z przestrzeni wspólnej? Używanie języka „nienawiści” do tłumienia różnicy zdań w kwestiach tak dla społeczeństwa krytycznych, jak sprawy życia (eutanazja, aborcja itd.) i inne doniosłe moralnie zagadnienia, będzie raczej zwiększać napięcia i spory w społeczności, a nie łagodzić je<sup>92</sup>. W istocie, jak powiedział Thornburn kilka godzin po tym, jak zwolniono go ze stanowiska za szereg konserwatywnych poglądów chrześcijańskich, „Prawdziwa tolerancja, włączenie i różnorodność obejmują także wierzących. Wolność myśli, sumienia, religii i zrzeszanie się, to fundamentalne prawa człowieka, wprost wymienione w prawie Wiktorii i w naszej Karcie Praw i Obowiązków Człowieka, a także w Ustawie o tolerancji rasowej i religijnej”<sup>93</sup>. Podsumowując należy zauważyć, że premier Wiktorii nie powinien wykorzystywać języka „nienawiści”, by naruszać

---

-by-opposition-leader-matthew-guy-over-essendon-saga/news-story/b21d96e71c383670cbb19cead2f41a7b

<sup>90</sup> *Not welcome: Deputy Mayor culls Essendon membership as Dan Andrews unloads on church connected to new CEO*, „7News”; dostęp: <https://7news.com.au/sport/afl/not-welcome-deputy-mayor-culls-essendon-membership-as-dan-andrews-unloads-on-anti-homosexual-church-connected-to-new-ceo-c-8440141>

<sup>91</sup> M. Durie, dz. cyt.

<sup>92</sup> I.T. Benson, T. Veness, *Canadian Hate Speech Law*, [w:] (red.) G. Blicharz, *Freedom of Speech: A Comparative Perspective*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, s. 306.

<sup>93</sup> F. Chung, *Andrew Thornburn says ousting as Essendon CEO over Christian faith dangerous*, „Fox Sports” 2022, 06.10; dostęp: <https://www.foxsports.com.au/afl/teams/essendon-bombers/andrew-thorburn-says-ousting-as-essendon-ceo-over-christian-faith-dangerous/news-story/2fcb84e967b077503071a9da5698fd>

wolność sumienia<sup>94</sup>. Jest rzeczą jasną, że nikomu nie wolno podżegać do przemocy. Aby nie podważać wolności osobistej, „wolność” musi być ujęta w klasycznym kontekście propagowania prawa do odrębnej opinii, a nie w ramach prób stłumienia prywatnego punktu widzenia wyrażonego w obrębie odwiecznych wartości moralnych opartych na pewnej tradycji religijnej. Na tego rodzaju tłumienie perspektywy osobistej nie ma miejsca w prawdziwie tolerancyjnym społeczeństwie. Prawna interpretacja „nienawiści” musi zatem wspierać się na autentycznym tolerowaniu oceny moralnej, a nie na subiektywnych uczuciach lub „bezpośredniości tożsamości ruchów politycznych, ujętych w obrębie radykalnej autonomii jaźni kosztem społeczności i systemów przekonań (w tym religijnych), które ją przenikają”<sup>95</sup>.

#### 4. Uwagi końcowe: Od liberalnej tolerancji do postmodernistycznej (nie)tolerancji

Religia nieczęsto bywa kwestią wyłącznie prywatną, a język religijny przeważnie splata się z politycznymi poglądami, perspektywami, filozofiami i praktykami. W którym momencie wypowiedź przeciwko którejś religii przeradza się w tego typu dyskryminację, której należy położyć kres? Po pierwsze, obywatele demokratycznego społeczeństwa uprawnieni są do swobodnego wyrażania swoich poglądów. Co więcej, niektóre przekonania religijne faktycznie zasługują na krytykę. Oczywiście zagrożenie płynące z uchwalania prawodawstwa opartego na odrzuceniu krytyki religii sprowadza się do tworzenia prawa przeciwko bluźnierstwu – jeśli nie z nazwy, to w praktyce. Wniosek z niniejszego artykułu jest więc taki, że prawa o tolerancji religijnej nie powinny zakazywać potężnej debaty na temat i krytyki religii, w tym religijnych przekonań i ekspresji.

<sup>94</sup> I.T. Benson, dz. cyt., s. 306.

<sup>95</sup> Tamże.

Tolerancja oznaczała niegdyś akceptowanie opinii przeciwnych do naszych – takich, które mocno nam nie odpowiadały. Tradycyjnie rozumiana tolerancja religijna pozostawia osobie całkowitą swobodę krytykowania i potępienia jako „fałszywej i niedorzecznej” dowolnej idei religijnej. Zważywszy jednak na moralny relatywizm naszych czasów, ujęcie to zastąpione zostało postmodernistycznym poglądem, który zakłada moralną równość wszystkich przekonań religijnych. Społeczeństwa Zachodu odeszły zatem od wolnego wyrażania idei religijnych i przyjęły założenie, że wszystkie wierzenia są równie akceptowalne i równie zasadne. Gdy społeczeństwo osunie się z klasycznego obrazu tolerancji w jej postmodernistyczny wariant, przestaje ona znaczyć, że wszyscy mają prawo do wolnego wyrażania swoich opinii, a społeczeństwo zaczyna przekształcać się w uciążliwego cenzora silniejszych poglądów, przeczących ogólnemu założeniu o moralnej równości wszystkich wartości i idei. Kwestionowanie tego rodzaju relatywistycznego założenia jest kardynalnym „grzechem”, a czyniący to zaciąga winę popełnienia ostatecznego aktu religijnej nietolerancji. W konkretnym przypadku Australii, jak pisze Peter Kurti, „Prędko tracimy z oczu fundamentalne zasady tolerancji wyrażone przez Johna Locke’a; ewoluowała ona i stała się oznaczeniem (*signifier*) akceptacji i afirmacji. Ci, którzy nie afirmują, uznawani są za nietolerancyjnych; ci zaś, którzy dają wyraz „nietolerancyjnym opiniom”, są potępiani za uprawianie „mowy nienawiści”. Donosicielstwo, potępienie i publiczne upokorzenie stanowią taktyki coraz częściej stosowane przez obrońców nowych ortodoksji<sup>96</sup>. Trudno nazwać to typem społeczeństwa, w którym większość z nas chciałaby żyć. Jednakże klasyczne powiązanie między tolerancją a osądem zostało w naszym społeczeństwie utracone w wyniku odmowy wyrażenia zasadnego osądu. Taki cel, który ujawnia się w części współczesnego prawodawstwa, releguje zakorzenione w religii przekonania moralne do statusu kwestii zupełnie prywatnych, ponieważ prawa te bazują na wielkim fałszu,

<sup>96</sup> P. Kurti, *Religious Freedom: A Contest Between Beliefs and Orthodoxies*, [w:] (red.) Robert Forsyth i Peter Kurti, *Forgotten Freedom No More: Protecting Religious Liberty in Australia*, Connor Court Publishing Pty Ltd, Brisbane 2020, s. 196.

że wszystkie religie muszą być tolerowane, ponieważ żadna religia nie może być obiektywnie prawdziwa. Oczywiście łatwo jest mówić o wolności tych, którzy myślą i postępują tak, jak my. Problem pojawia się, gdy mamy do czynienia z gorącym sporem<sup>97</sup>. W tym kontekście, prawodawca uchwalający owe prawa dotyczące „tolerancji” zgodził się odrzucić rzeczywistość obiektywną i tym samym postrzegać wszelkie roszczenia do prawdy jako nic ponad preferencje, które mogą być ostatecznie nielogiczne, absurdalne i kłamliwe, ale które jako takie nie pozwalają na potężną debatę opartą na racjonalnym wyrażaniu silnego braku zgody.

---

<sup>97</sup> A. Deagon, *Equal Voice Liberalism and Free Public Religion: Some Legal Implications*, Connor Court Publishing, Sydney 2019, s. 314.



**MICHAŁ BALCERZAK**

# Międzynarodowe standardy ochrony wolności religijnej – analiza systemowa

## 1. Wstęp – Pojęcie „standardu ochrony”

Na wstępie należy wyjaśnić, że pojęcie „standardu ochrony” dla potrzeb tego opracowania oznacza wzorzec postępowania państwa w stosunku do podmiotów uprawnionych do określonych gwarancji z tytułu praw człowieka. Standard ma charakter wzorca kontroli, gdy działanie (lub zaniechanie) państwa podlega ocenie i wyciągane są na tym tle wnioski dotyczące ewentualnego naruszenia standardu (czyli w przypadku standardów praw człowieka – naruszenia normy prawnej i odpowiedzialności państwa z tego tytułu). Standardy międzynarodowe w dziedzinie praw człowieka wynikają z norm prawa międzynarodowego, tj. przede wszystkim norm traktatowych (choć nie jest to jedyne źródło norm tego prawa), ale także ze źródeł pozatraktatowych oraz procesu implementacji i kontroli przestrzegania praw człowieka w praktyce międzynarodowej.

Jeśli chodzi o źródła pozatraktatowe, ważnym czynnikiem współtworzącym standardy międzynarodowe praw człowieka są tzw. akty prawa miękkiego (*soft-law*), które mają za zadanie wzmacniać i rozwijać standardy praw człowieka, mimo że nie nakładają one nowych zobowiązań w tej dziedzinie, lecz stanowią kompilację zobowiązań już istniejących i norm o charakterze postulatywnym. Normy zawarte w aktach typu *soft-law* mogą z czasem zyskać na znaczeniu i zostać przekształcone w normy obowiązujące (np. w procesie formowania prawa zwyczajowego). Natomiast współtworzenie standardu ochrony przez działania

implementacyjne i kontrolne dokonuje się poprzez realizację zadań organów i sądów międzynarodowych powołanych przez państwa. Działalność ta może mieć charakter orzecznicy, tj. kształtować standard ochrony poprzez rozstrzyganie sporów o prawa człowieka i wydawanie rozstrzygnięć w procesie sądowego stosowania prawa. Tak jest w przypadku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który posiada kompetencję do przyjmowania skarg indywidualnych, zatem interpretuje wzorce normatywne zawarte w traktacie, niekiedy uzupełniając jego znaczenie. Innym przykładem działalności kontrolnej, która współtworzy standardy ochrony praw człowieka, jest funkcjonowanie organów (komitetów) traktatowych systemu ochrony praw człowieka ONZ oraz tzw. procedur specjalnych w tym systemie (sprawozdawców tematycznych i grup roboczych).

Z powyższego wynika, że omawiając pojęcie „standardu ochrony praw człowieka”, nie można ograniczyć się tylko do wskazania treści norm zawartych w traktatach międzynarodowych, ale należy mieć na względzie źródła (czynniki) współtworzące dany standard w kontekście jego interpretacji i stosowania.

## 2. Współczesny standard ochrony wolności religijnej w systemie ONZ

System ochrony praw człowieka ONZ – zwany systemem uniwersalnym – został ukształtowany w II połowie XX wieku. Opiera się on na założeniach Karty Narodów Zjednoczonych w wymiarze aksjologicznym (prawa człowieka jako wartość i inspiracja dla powstania ONZ), celowościowym (prawa człowieka jako jeden z celów działania ONZ, art. 1 pkt 3 KNZ) i kompetencyjnym (wyznaczenie zadań organom głównym Organizacji, w tym zwłaszcza Radzie Gospodarczo-Społecznej). Kamieniem węgielnym systemu praw człowieka ONZ była Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 10.12.1948 r., dalej: PDPC), po której nastąpił proces kodyfikacji norm z tej dziedziny w formie traktatowej, począwszy od połowy lat 60. XX wieku.

Jako pierwszą przyjęto Międzynarodową Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1965 r., a po niej: Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych (MPPOiP) i Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (MPPGiK) – z 1966 r.

Przedstawiając standardy normatywne ochrony wolności religijnej w systemie ONZ, za punkt wyjścia należy przyjąć odzwierciedlenie tej wolności w PDPC, której art. 18 stanowi:

Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany swojej religii lub przekonań, jak również wolność manifestowania swojej religii i przekonań indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów.

PDPC nie jest traktatem, natomiast trudno przecenić jej znaczenie dla rozwoju systemu ochrony praw człowieka ONZ, tak w warstwie aksjologicznej, jak i normatywnej. Postanowienia MPPOiP w dużej mierze odzwierciedlają i rozwijają standardy zawarte w PDPC. Tak stało się także w przypadku standardu wolności religijnej, ujętego w ramy art. 18 MPPOiP w sposób następujący<sup>1</sup>:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania religii lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.
2. Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania religii albo przekonań według własnego wyboru.
3. Wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę

<sup>1</sup> W tłumaczeniu ustawowym art. 18 MPPOiP (Dz.U. z 1977 r., Nr 38, poz. 167) używa się pojęcia „wolność wyznania”. Nie rozwijając w tym miejscu głębiej problemu relacji pojęć „wyznanie” i „religia” na tle semantycznym, w niniejszym opracowaniu przyjęto jednolite tłumaczenie pojęcia *freedom of religion* jako „wolność religii”/„wolność religijna”.



i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

4. Państwa-Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

Ważnymi punktami odniesienia dla interpretacji standardu ochrony wolności religijnej w systemie ONZ są ponadto:

a) Deklaracja w sprawie likwidacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub wyznaniu z 25.11.1981 r.<sup>2</sup>

Podobnie jak PDPC, Deklaracja z 1981 r. nie jest aktem wiążącym, ale niezwykle istotnym dla podkreślenia rangi zakazu dyskryminacji ze względu na religię jako integralną część standardu wolność religii. Deklaracja proklamuje ten zakaz w art. 2 i jednocześnie podkreśla, że dyskryminacja z uwagi na religię lub przekonania stanowi „obrazę ludzkiej godności i wyparcie się zasad Karty Narodów Zjednoczonych” (art. 3). Podkreślenia wymaga, że KNZ w art. 1 ust. 3 wyraźnie stanowi, że celami ONZ jest „popieranie praw człowieka i zachęcanie do poszanowania tych praw i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na różnice rasy, płci, języka lub religii”. Deklaracja z 1981 r. zawiera także wezwanie do podejmowania przez państwa skutecznych środków na rzecz zapobiegania i zwalczania dyskryminacji religijnej, a ponadto doprecyzowuje treść wolności religii, która – w ujęciu twórców Deklaracji – obejmuje między innymi następujące składniki:

- sprawowanie kultu lub gromadzenie się w związku z religią lub wyznaniem oraz zakładanie i utrzymywanie miejsc do tych celów;
- zakładanie i utrzymywanie odpowiednich instytucji charytatywnych i humanitarnych;

<sup>2</sup> Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 36/55.

- wytwarzanie, nabywanie i używanie we właściwym zakresie niezbędnych artykułów i materiałów związanych z obrzędami lub zwyczajami danej religii lub wyznania;
- pisanie, publikowanie i rozpowszechnianie odpowiednich publikacji w tych dziedzinach;
- nauczanie religii lub wyznania w miejscach odpowiednich do tych celów;
- pozyskiwanie i otrzymywanie dobrowolnych składek finansowych i innych od osób i instytucji;
- szkolenie, mianowanie, wybieranie lub desygnowanie przez sukcesję przywódców według wymagań i standardów danej religii lub wyznania;
- przestrzeganie dni odpoczynku oraz obchodzenie świąt i ceremonii zgodnie z zasadami danej religii lub wyznania (art. 6 Deklaracji).

Deklaracja ONZ z 1981 r. nie znalazła swojego rozwinięcia w postaci traktatowej, co można wytłumaczyć brakiem wystarczającego poparcia wśród państw członkowskich dla przystąpienia do negocjacji nad osobnym traktatem dotyczącym dyskryminacji ze względu na religię. Dodać przy tym należy, że takie traktaty istnieją m.in. w odniesieniu do dyskryminacji rasowej (obejmującej także dyskryminację z uwagi na pochodzenie etniczne lub narodowe) czy w odniesieniu do dyskryminacji kobiet. Obecnie nie prowadzi się prac nad nowymi traktatami z dziedziny praw człowieka ONZ, co nie oznacza, że jest to sprawa zamknięta<sup>3</sup>.

<sup>3</sup> Można dodać, że od 2007 r. trwają prace grupy międzyrządowej, która zajmuje się standardami uzupełniającymi do Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (Ad Hoc Committee on the Elaboration of Complementary Standards) – rezolucja Rady Praw Człowieka A/HRC/RES 6/21 z 28.09.2007 r. Jednym z zadań tej grupy jest opracowanie „nowych standardów normatywnych zmierzających do zwalczania współczesnych form rasizmu, w tym nawoływania do nienawiści rasowej i religijnej”. Prace tej grupy toczą się bardzo powoli i nie można mieć pewności, czy zakończą się konkretnymi rezultatami, tj. projektem nowej kodyfikacji. Na marginesie trzeba zauważyć, że art. 20 ust. 2 MPPOiP stanowi: „Popieranie w jakikolwiek sposób nienawiści narodowościowej, rasowej lub religijnej, stanowiące podżeganie do dyskryminacji, wrogości i przemocy, będzie ustawowo zakazane”. Kwestią do dyskusji jest to, czy treść art. 20 ust. 2 MPPOiP nie powinna zostać rozwinięta, a jeśli tak, to w jakim kierunku.

b) Rezolucja Komisji Praw Człowieka ONZ nr 2005/40 w sprawie likwidacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub przekonaniach z 19.04.2005 r. i późniejsze rezolucje Rady Praw Człowieka<sup>4</sup>

Wprawdzie ww. rezolucja stanowi bardziej akt o charakterze politycznym niż współkształtuje standard ochrony wolności religijnej w ścisłym tego słowa znaczeniu (np. poprzez wprowadzanie elementów nowości normatywnej), należy jednak zająć stanowisko, że jest ona przydatna w interpretacji omawianych standardów. Rezolucja przypomina o istniejących regulacjach i zwraca uwagę na problemy z ich implementacją na początku XXI wieku, wyrażając „głębokie zaniepokojenie wzrostem przypadków nietolerancji i przemocy skierowanej przeciwko członkom wielu wspólnot religijnych w różnych częściach świata, w tym przypadków motywowanych islamofobią, antysemityzmem i chryścianofobią”<sup>5</sup>.

Tematyki wolności religijnej dotyczyły także podobne w wymowie rezolucje Rady Praw Człowieka, które można uznać za wyraz stałego zainteresowania tego gremium problematyką wolności religii i przekonań, a także przypomnienie o obowiązujących standardach międzynarodowych w zestawieniu z zagrożeniami dla wolności religii, takimi jak akty przemocy, nienawiści i inne przejawy naruszeń praw człowieka<sup>6</sup>. Ponadto ww. rezolucje umocowują do działania Specjalnego Sprawozdawcę ONZ do spraw wolności religii i przekonań (o czym niżej).

c) Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 75/309 Promowanie dialogu międzyreligijnego i międzykulturowego oraz tolerancji w zwalczaniu mowy nienawiści z 21.07.2021 r.

Podobnie jak w przypadku rezolucji Komisji (obecnie: Rady) Praw Człowieka, także ww. rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ

<sup>4</sup> Komisja Praw Człowieka była do 2006 r. organem pomocniczym Rady Gospodarczo-Społecznej ONZ. W 2006 r. została zastąpiona przez Radę Praw Człowieka.

<sup>5</sup> Pkt 6 rezolucji 2005/40.

<sup>6</sup> Zob. m.in. rezolucje Rady Praw Człowieka: nr 40/10 z 21.03.2019 r., 43/12 z 19.06.2020 r., 46/6 z 23.03.2021 r. i 43/12 z 23.03.2022 r.

nie tworzy nowych standardów materialnoprawnych, lecz zawiera tezy o znaczeniu politycznym, wyrażające stanowisko ZO ONZ m.in. w zakresie dialogu międzyreligijnego, a także wyrażające potępienie dla „wszelkich aktów przemocy wobec osób z powodu ich religii lub przekonań, a także wszelkie tego typu działania wymierzone w ich domy, firmy, nieruchomości, szkoły, ośrodki kultury lub miejsca kultu, a także wszelkie ataki na i w miejscach, miejscach kultu religijnego, które naruszają prawo międzynarodowe”. Wspomniana rezolucja może i powinna pełnić rolę pomocniczą przy interpretowaniu standardu wolności religijnej, w szczególności w zakresie, w jakim ta wolność może doznawać uszczerbku z uwagi na akty przemocy oraz tzw. mowę nienawiści.

d) Komentarz ogólny (General Comment) Komitetu Praw Człowieka nr 22 na temat wolności myśli, sumienia i religii z 20.07.1993 r.<sup>7</sup>

Komentarze ogólne są stanowiskami komitetów traktatowych, utworzonych do monitorowania przestrzegania przez państwa zobowiązań konwencyjnych. Komitet Praw Człowieka powstał na podstawie art. 28 MPPOiP. Komentarz ogólny KPC nr 22 zawiera uwagi na temat interpretacji art. 18 Paktu, zebrane na podstawie przeglądu sprawozdań państw z wykonywania jego postanowień. Wprawdzie wspomniany Komentarz został sformułowany w 1993 r. i powinien zostać uaktualniony na podstawie doświadczeń i praktyki Komitetu z ostatnich trzech dekad, niemniej zawarte w nim tezy nie straciły na aktualności. Przykładowo, w odniesieniu do ograniczeń wolności religijnej, o których mowa w art. 18 ust. 3 Paktu, Komitet wyraził następujące stanowisko:

Artykuł 18 ust. 3 [MPPOiP] dopuszcza ograniczenia wolności uzewnętrzania religii lub przekonań tylko wtedy, gdy ograniczenia są przewidziane przez prawo i są do tego konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności lub podstawowych praw i wolności innych. Wolność od przymusu posiadania lub przyjmowania religii lub światopoglądu oraz wolność rodziców i opiekunów do zapewnienia wychowania religijnego i moralnego nie może być ograniczana. Interpretując zakres

<sup>7</sup> CCPR/C/21/Rev.1/Add. 4, dokument dostępny poprzez stronę: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>.

dopuszczalnych klauzul limitacyjnych, Państwa-Strony powinny przyjąć założenie konieczności ochrony praw zagwarantowanych w Pakcie, w tym prawa do równości i niedyskryminacji ze wszystkich względów określonych w art. 2, 3 oraz 26. Nałożone ograniczenia muszą być ustanowione przez prawo i nie mogą być stosowane w sposób naruszający prawa zagwarantowane w artykule 18. Komitet zauważa, że ustęp 3 artykułu 18 musi być interpretowany w sposób ścisły: ograniczenia nie są dozwolone z przyczyn tam niewymienionych, nawet jeśli byłaby to przyczyna pozwalająca na ograniczenia innych praw chronionych w Pakcie, np. bezpieczeństwo narodowe. Ograniczenia mogą dotyczyć wyłącznie celów, dla których zostały przepisane i muszą być bezpośrednio związane i proporcjonalne do konkretnej potrzeby, na której się opierają. Ograniczenia nie mogą być stosowane w celach dyskryminacyjnych ani w sposób dyskryminujący. Komitet zauważa, że pojęcie moralności wywodzi się z wielu tradycji społecznych, filozoficznych i religijnych; w konsekwencji ograniczenia dotyczące wolności uzewnętrzniania religii lub przekonań w celu ochrony moralności muszą opierać się na zasadach, które nie wywodzą się wyłącznie z jednej tradycji. Osoby, które już podlegają pewnym uzasadnionym ograniczeniom, jak np. więźniowie, nadal korzystają z prawa do uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań w najszerszym możliwym zakresie zgodnym ze szczególnym charakterem ograniczenia. Sprawozdania państw-stron powinny zawierać informacje o pełnym zakresie i skutkach ograniczeń wynikających z artykułu 18 (3), zarówno w zakresie prawnym, jak i w zakresie ich zastosowania w konkretnych okolicznościach<sup>8</sup>.

#### e) Dorobek orzecznicy Komitetu Praw Człowieka w zakresie rozstrzygnięcia skarg indywidualnych oparty na art. 18 MPPOiP

Ważną funkcję w interpretacji standardu wolności religii zawartego w art. 18 MPPOiP pełni także działalność Komitetu Praw Człowieka wykonywana na podstawie Protokołu Opcyjnego do MPPOiP, tj. rozstrzygnięcie skarg (zwanym w nomenklaturze ONZ zawiadomieniami) o naruszeniu Paktu od osób fizycznych lub grup osób. Formalnie rzecz biorąc, KPC nie sprawuje funkcji sądowniczych, niemniej kompetencja do rozpatrywania skarg indywidualnych zakłada zbadanie zawiadomienia pod kątem naruszenia zobowiązań państw zawartych w Pakcie, a następnie wydanie „opinii” (ang. *views*), która w praktyce nosi znamiona orzeczenia,

<sup>8</sup> Komentarz Ogólny KPC nr 22, pkt 8 [tłumaczenie własne autora].

bowiem rozstrzyga kwestię odpowiedzialności międzynarodowej państwa. Możliwość składania skarg indywidualnych do Komitetu Praw Człowieka jest uzależniona od tego, czy państwo-strona Paktu ratyfikowało Protokół Opcyjny do MPPOiP<sup>9</sup>.

Art. 18 MPPOiP był podstawą ponad 80 rozstrzygnięć indywidualnych<sup>10</sup>, przy czym należy przypomnieć, że ww. postanowienie Paktu dotyczy nie tylko wolności religii, ale także wolności myśli i sumienia. W literaturze podkreśla się, że orzecznictwo KPC dotyczące art. 18 Paktu wskazuje na stosowanie przez Komitet różnego podejścia w zakresie dopuszczalności ograniczeń wolności sumienia i religii: od elastycznego po rygorystyczny<sup>11</sup>. Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na szczegółowe omawianie orzecznictwa KPC, niemniej trzeba odnotować, że istotnie orzecznictwo KPC zawiera przykłady zarówno łagodniejszego podejścia do zakresu swobody państwa w ograniczaniu wolności religii, jak w przypadku sprawy dotyczącej zakazu ubioru religijnego w szkołach francuskich<sup>12</sup>, jak i podejścia bardziej surowego, np. oceniając jako naruszenie art. 18 Paktu odmowę udzielenia pozwolenia na założenie instytucji oświatowej prowadzonej przez zakon katolicki przez władze Sri Lanki<sup>13</sup>.

Co do zasady, opinie KPC charakteryzują się dużym stopniem autorytatywności, mimo że nie są to rozstrzygnięcia posiadające walor rozstrzygnięć sądowych.

## f) Działalność Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności religii i przekonań

Specjalny Sprawozdawca ONZ ds. wolności religii i przekonań pełni funkcję monitorującą i analizującą przestrzeganie przez

<sup>9</sup> Uczyniło to 117 państw na 173, które są stronami MPPOiP (stan na styczeń 2023 r.).

<sup>10</sup> Zob. G. Gunatilleke, *Criteria and Constraints: the Human Rights Committee's Test on Limiting the Freedom of Religion or Belief*, „Religion and Human Rights” 2020, Vol. 15, s. 21.

<sup>11</sup> Tamże.

<sup>12</sup> Bikramjit Singh przeciwko France, skarga nr 1852/2008, opinia KPC z 01.11.2012 r.

<sup>13</sup> Sister Immaculate Joseph and 80 Teaching Sisters of the Holy Cross of the Third Order of Saint Francis in Menzingen of Sri Lanka przeciwko Sri Lanka, skarga nr 12/49/2004, opinia KPC z 21.10.2005 r.

państwa członkowskie ONZ zobowiązań w tej dziedzinie, zatem formalnie nie ma kompetencji normotwórczych, natomiast zasadne będzie odnotowanie wpływu, jaki wywiera Specjalny Sprawozdawca na rozwój standardu wolności religii, a także na bieżącą agendę ONZ w omawianym zakresie. Funkcja Specjalnego Sprawozdawcy została utworzona przez Komisję Praw Człowieka w 1986 r., a obecnie źródłem mandatu Sprawozdawcy są rezolucje Rady Praw Człowieka. Należy odnotować, że sprawozdawcy tematyczni powoływani przez Radę, podobnie jak członkowie Grup Roboczych, należą do systemu tzw. procedur specjalnych (ang. *special procedures*). Nie ma to związku z prowadzeniem „specjalnych” postępowań czy działalności, ale jest zwyczajowo przyjętą formułą dla określenia funkcji ekspertów ONZ powoływanych przez Radę i wyposażonych w kompetencje do działań monitorujących, analitycznych oraz przeprowadzania wizyt krajowych i wydawania rekomendacji. W swoich działaniach oczywistym punktem odniesienia dla Specjalnego Sprawozdawcy jest art. 18 MPPOiP, Deklaracja w sprawie likwidacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub wyznaniu z 1981 r., a także inne standardy traktatowe i pozatraktatowe z zakresu praw człowieka.

Specjalny Sprawozdawca ds. religii i przekonań przedstawia Radzie Praw Człowieka i Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ coroczne raporty tematyczne, które zwracają uwagę na konkretny obszar objęty działalnością Sprawozdawcy. Na tematykę raportów wpływają oczekiwania formułowane przez Radę Praw Człowieka, aczkolwiek sama funkcja Sprawozdawcy zakłada niezależność zarówno od Rady, jak i państw członkowskich ONZ. W pewnym stopniu na tematykę raportów przekładają się zainteresowania zawodowe i naukowe osób pełniących tę funkcję. W ostatnich latach tematyka raportów Specjalnego Sprawozdawcy dotyczyła m.in. wolności religii i przekonań ludności rdzennej<sup>14</sup>, praw osób należących do mniejszo-

---

<sup>14</sup> Zob. *Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief: Indigenous peoples and the right to freedom of religion or belief*, sygn. A/77/514, 10.10.2022 r.

ści religijnych w sytuacji konfliktu i braku bezpieczeństwa<sup>15</sup>, koncepcji „wolności myśli”<sup>16</sup> (stosunkowo mało dostrzeganego standardu, który ujmuje się jako część składową „wolności myśli, sumienia i religii”) czy też zjawiska islamofobii<sup>17</sup>. Lista tematów, które znalazły się w obszarze zainteresowania Specjalnych Sprawozdawców, jest dużo dłuższa i zasługuje na uwzględnienie przy analizowaniu standardów ochrony wolności religii i przekonań w ONZ-owskim systemie ochrony praw człowieka.

### 3. Współczesny standard ochrony wolności religijnej w europejskim systemie ochrony praw człowieka (Rada Europy, Unia Europejska)

Europejski system ochrony praw człowieka można definiować na kilka sposobów, natomiast dla potrzeb niniejszego opracowania pojęcie „systemu europejskiego” oznacza zespół norm prawa międzynarodowego, który zawiera podstawy materialnoprawne praw i wolności, a także ramy instytucjonalne i proceduralne, geograficznie obejmujący kontynent europejski. Płaszczyzną instytucjonalną europejskiego systemu ochrony praw człowieka jest zarówno Rada Europy (obecnie 46 państw członkowskich), jak również Unia Europejska (27 państw członkowskich). Niekiedy używa się pojęcia „systemu”, mając na myśli Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 04.11.1950 r. (Europejska Konwencja Praw Człowieka, EKPC)<sup>18</sup> wraz z towarzyszącym jej

<sup>15</sup> Zob. *Rights of persons belonging to religious or belief minorities in situations of conflict or insecurity. Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*, sygn. A/HRC/49/44, 02.03.2022 r.

<sup>16</sup> Zob. *Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Ahmed Shaheed: Freedom of thought*, sygn. A/76/380, 05.10.2021 r.

<sup>17</sup> Zob. *Countering Islamophobia/anti-Muslim hatred to eliminate discrimination and intolerance based on religion or belief Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Ahmed Shaheed*, sygn. A/HRC/46/30, 13.04.2021 r.

<sup>18</sup> Dz.U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 ze zm.



mechanizmem skargi indywidualnej do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC).

Standard ochrony wolności religii w europejskim systemie ochrony praw człowieka obejmuje następujące elementy:

#### A. Art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w brzmieniu:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób<sup>19</sup>.

#### B. Art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC w brzmieniu:

Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi.

#### C. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na tle art. 9 EKPC i Artykułu 2 Protokołu nr 1

Nie ulega wątpliwości, że orzecznictwo ETPC współkształtuje standardy ochrony praw człowieka zawarte w Konwencji, mimo iż Trybunał formalnie nie ma kompetencji prawotwórczych. Rozstrzyganie skarg indywidualnych składanych na podstawie art. 34 Konwencji wymaga niekiedy daleko idących zabiegów interpretacyjnych, które powinny być dokonywane w zgodzie z kanonami wykładni prawa międzynarodowego<sup>20</sup>, a także przy zastosowaniu koncepcji wypracowanych w systemie Konwencji, takich jak margines oceny

<sup>19</sup> Tłumaczenie ustawowe tego postanowienia – podobnie jak w przypadku MPPOiP – posługuje się pojęciem „wyznania”.

<sup>20</sup> Tj. przede wszystkim z uwzględnieniem art. 31–33 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 23.05.1969 r. (Dz.U. z 1990 r., Nr 74, poz. 439 i 440).

państwa<sup>21</sup> czy też uwspółcześnianie wykładni poprzez traktowanie EKPC jako „żyjącego instrumentu” (ang. *living instrument*).

Działalność orzecznicza ETPC w zakresie zastosowania art. 9 Konwencji cieszy się dużym zainteresowaniem doktryny<sup>22</sup>, mimo iż skargi dotyczące wolności religii nie należą do najliczniejszych na tle innych obszarów problemowych EKPC. Natomiast kwestie podnoszone w kontekście art. 9 EKPC wywołują z reguły intensywną debatę związaną z dopuszczalnością ingerencji państwa w sferę uzewnętrzniania religii oraz oceną ingerencji (w tym np. zastosowanych ograniczeń) przez pryzmat tzw. klauzuli limitacyjnej zawartej w art. 9 ust. 2 Konwencji. Niezależnie od podstawy ustawowej, władza publiczna musi wykazać realizację jednego lub więcej z celów uprawnionych, o których mowa w tym postanowieniu (bezpieczeństwo publiczne, ochrona porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochrona praw i wolności innych osób), a także przekonać Trybunał, że ingerencja w wolność uzewnętrzniania religii była „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. To właśnie na tle ostatniego z kryteriów pojawia się zwykle przeszeń do debaty o zakresie dopuszczalności ograniczania wolności religijnej.

Do tez orzeczniczych ETPC o szczególnym znaczeniu dla ukształtowania standardu wolności religijnej<sup>23</sup> w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka można zaliczyć:

- a) wyjaśnienie istoty wolności religijnej jako czynnika współtworzącego tożsamość osób wierzących i ich koncepcję życia:

<sup>21</sup> Zob. A. Wiśniewski, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Wyd. Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.

<sup>22</sup> Zob. m.in.: P. Komorowski, *Ochrona wolności religijnej w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wyd. Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2021; M. Hucał, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2012; K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w europejskiej Konwencji Praw Ochrony Człowieka i Podstawowych Wolności*, Wyd. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004.

<sup>23</sup> Zob. *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights: Freedom of thought, conscience and religion*, Council of Europe / European Court of Human Rights 2022; dostęp: [https://www.echr.coe.int/documents/guide\\_art\\_9\\_eng.pdf](https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_9_eng.pdf)

Jak wskazano w artykule 9 [Konwencji], wolność myśli, sumienia i wyznania jest jednym z fundamentów „społeczeństwa demokratycznego” w rozumieniu Konwencji. W wymiarze religijnym jest to jeden z najważniejszych elementów składających się na tożsamość wierzących i ich koncepcję życia, ale jest także cennym atutem dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób obojętnych. Od tego zależy pluralizm nierozzerwalnie związany ze społeczeństwem demokratycznym, o który zabiegano przez stulecia.

Chociaż wolność religijna jest przede wszystkim kwestią indywidualnego sumienia, oznacza ona również między innymi wolność „uzewnętrzniania [własnej] religii”. Istnienie przekonań religijnych łączy się ze świadczeniem [o nich] słowem i czynem. (...) <sup>24</sup>

- b) potwierdzenie, że prawa wynikające z art. 9 Konwencji mogą być także realizowane w sensie proceduralnym przez kościoły i związki wyznaniowe (co nie wpływa na *locus standi* indywidualnych skarżących do występowania w obronie swoich praw na podstawie tego postanowienia:

Trybunał uznaje (...), że organizacja kościelna lub religijna może jako taka wykonywać w imieniu swoich wyznawców prawa zagwarantowane w art. 9 Konwencji <sup>25</sup>;

- c) wąski margines oceny państwa w zakresie ingerowania w treść przekonań religijnych i ich uzewnętrznianie:

Poza bardzo wyjątkowymi przypadkami, gwarantowane Konwencją prawo do wolności religii jest nie do pogodzenia z jakimkolwiek władztwem państwa w zakresie oceny zasadności przekonań religijnych lub sposobu wyrażania tych przekonań <sup>26</sup>.

Przekonania religijne i filozoficzne dotyczą stosunku do religii, a więc obszaru, w którym nawet subiektywne postrzeganie może mieć znaczenie, zważywszy na to, że religie tworzą bardzo szeroką całość dogmatyczną i moralną, która ma lub może

<sup>24</sup> Zob. Kokkinakis przeciwko Grecji, skarga nr 14307/88 z 25.05.1993 r., §31.

<sup>25</sup> Zob. Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji, skarga nr 27417/95 z 27.06.2000 r., §72.

<sup>26</sup> Zob. Hassan and Tchaouch przeciwko Bułgarii [GC], 2000, §76; Leyla Şahin przeciwko Turkey [GC], 2005, §107.

zawierać odpowiedzi na każde pytanie natury filozoficznej, kosmologicznej lub moralnej<sup>27</sup>.

W związku z tym państwo posiada wąski margines oceny i musi podać poważne i przekonujące powody ingerencji w wybory, których ludzie mogą dokonywać zgodnie z religijnym wzorcem postępowania w sferze autonomii osobistej. Ingerencja może być uzasadniona w świetle ustępu 2 artykułu 9, jeśli ich wybory są niezgodne z kluczowymi zasadami leżącymi u podstaw Konwencji, i zakładają np. poligamię, małżeństwo z osobą nieletnią lub rażące naruszenie równości płci, albo jeśli są one narzucane wierzącym siłą lub przymusem<sup>28</sup>;

d) granice ochrony konwencyjnej aktów motywowanych religijnie:

Artykuł 9 nie chroni każdego czynu motywowanego lub inspirowanego religią lub przekonaniem i nie zawsze gwarantuje prawo do zachowywania się w przestrzeni publicznej w sposób podyktowany lub inspirowany religią lub przekonaniem<sup>29</sup>.

Co do zasady, [Artykuł 9], nie daje prawa do odmowy, na podstawie przekonań religijnych, przestrzegania ustawodawstwa [krajowego], którego obowiązywanie jest przewidziane przez Konwencję i które ma neutralne i powszechne zastosowanie<sup>30</sup>.

Jeżeli akt inspirowany, motywowany lub dokonany pod wpływem religii lub przekonań ma zostać zakwalifikowany jako „uzewnętrznienie” (ang. *manifestation*) tych ostatnich w rozumieniu artykułu 9, musi być ściśle powiązany z daną religią lub przekonaniem. Przykładem będzie akt kultu lub pobożności, który stanowi część praktykowania religii lub przekonań w ogólnie uznanej formie. Jednak „manifestacja” religii lub przekonań nie ogranicza się tylko do tego typu aktów; istnienie wystarczająco bliskiego i bezpośredniego związku między aktem a przekonaniem leżącym u jego podstaw musi być ustalone na podstawie stanu faktycznego każdej sprawy. W szczególności, skarżący, którzy twierdzą, że dany akt wchodzi w zakres wolności uzewnętrzniania religii lub przekonań,

<sup>27</sup> Zob. İzzettin Doğan i inni przeciwko Turcji [GC], 2016, §107.

<sup>28</sup> Zob. Jehovah's Witnesses of Moscow przeciwko Rosji, skarga nr 302/02 z 10.06.2010 r.

<sup>29</sup> Zob. Kalaç przeciwko Turcji, skarga nr 20704/92 z 01.07.1997 r.

<sup>30</sup> Zob. decyzję ETPC w sprawie Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta przeciwko Holandii, skarga nr 28167/07 z 06.05.2014 r.

nie muszą wykazywać, że działali wypełniając obowiązek nałożony przez daną religię<sup>31</sup>;

e) noszenie symboli religijnych:

(...) osoba, która uczyniła religię centralną zasadą swojego życia, musi co do zasady być w stanie przekazać to przekonanie innym, między innymi poprzez noszenie symboli religijnych i części ubioru [o takim charakterze].

Noszenie takich symboli lub części ubioru, motywowane wiarą danej osoby i jej pragnieniem złożenia świadectwa tej wiary, stanowi przejaw jej przekonań religijnych w formie kultu, praktyk i czynności rytualnych; jest to zatem działanie chronione na podstawie artykułu 9 ust. 1<sup>32</sup>.

Należy przy tym odnotować, że ochrona prawa do noszenia symboli lub ubioru religijnego dopuszcza wyjątki i istnieje rozległe orzecznictwo ETPC na ten temat, w szczególności związane z kontekstem placówek edukacyjnych, funkcjonariuszy publicznych oraz szczególnych miejsc pracy (np. szpitali)<sup>33</sup>;

f) eksponowanie symboli religijnych w budynkach publicznych:

W sprawie Lautsi p. Włochom ETPC rozpatrywał skargę osoby, która zakwestionowała obecność krucyfiksu w sali szkolnej. Podstawą rozstrzygnięcia skargi był art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji, w związku z jej artykułem 9. Była to jedna z głośniejszych spraw, rozpatrywana zarówno przez Izbę w składzie siedmioosobowym, jak i Wielką Izbę ETPC. Ostatecznie Trybunał nie stwierdził, aby obecność krucyfiksu stanowiła naruszenie standardu konwencyjnego:

Prawdą jest, że nakazując obecność krucyfiksów w salach lekcyjnych szkół państwowych – znaku, który, niezależnie od tego, czy ma on dodatkowo świecką wartość symboliczną, niewątpliwie odnosi się do chrześcijaństwa – przepisy wzmacniają

<sup>31</sup> Zob. S.A.S. przeciwko Francji [GC], skarga nr 43853/11 z 01.07.2014 r., §55.

<sup>32</sup> Zob. Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10 z 15.01.2013 r., §94 i 89.

<sup>33</sup> Zob. Guide on Article 9..., s. 35–41, a także *Factsheet: Religious symbols and clothing*, zestawienie opracowane przez Kancelarię ETPC, Strasbourg 2021; dostęp: [https://www.echr.coe.int/Documents/FS\\_Religious\\_Symbols\\_ENG.pdf](https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf)

widoczność dominującej w kraju religii w środowisku szkolnym. Nie jest to jednak samo w sobie wystarczające do wskazania procesu indoktrynacji ze strony pozwanego państwa i stwierdzenia naruszenia wymogów art. 2 Protokołu nr 1 (...).

Krucyfiks na ścianie jest zasadniczo symbolem pasywnym i z punktu widzenia Trybunału kwestia ta ma znaczenie, zwłaszcza mając na uwadze zasadę neutralności (...). Nie można uznać, że ma to na uczniów wpływ porównywalny z wykładem lub uczestnictwem w zajęciach religijnych (...)<sup>34</sup>.

Sprawa wywołała wiele komentarzy doktrynalnych<sup>35</sup>, dotyczących m.in. dość lakonicznego uzasadnienia i wątpliwości, czy wyrok ukształtował w sposób trwały stanowisko ETPC w zakresie obecności symboli religijnych w środowisku szkolnym. Standard wskazany w wyroku Lautsi nie został zakwestionowany w późniejszym orzecznictwie i należy go traktować jako aktualny. Podkreślić należy przy tym, że istotą ustalonego standardu nie jest akceptacja dowolności rozwiązań w zakresie obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej, w tym w środowisku szkolnym;

g) granice ochrony prawa do nakłaniania i przekonywania do nawracania się:

Wolność uzewnętrzniania religii obejmuje co do zasady prawo do podejmowania prób przekonywania i nawracania innych ludzi, na przykład poprzez „nauczanie”; w przeciwnym wypadku „wolność zmiany religii lub przekonań”, o której mowa w artykule 9 Konwencji, pozostałaby przypuszczalnie martwą literą<sup>36</sup>.

Z drugiej strony artykuł 9 nie chroni niewłaściwego prozelityzmu, takiego jak oferowanie przywilejów materialnych lub społecznych, albo stosowanie niewłaściwego nacisku w celu pozyskania nowych członków kościoła<sup>37</sup>;

<sup>34</sup> Zob. Lautsi przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06 z 18.03.2011 r., §71–72.

<sup>35</sup> Zob. m.in. M. Kowalski, *Powrót Czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPC z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, Nr 4–5; M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011, Nr 5.

<sup>36</sup> Zob. cyt. wyżej Kokkinakis przeciwko Grecji, §31 oraz Nasirov i inni przeciwko Azerbejdżanowi z 20.02.2020 r., §60.

<sup>37</sup> Zob. Larissis i inni przeciwko Grecji, skarga nr 23372/94 z 24.02.1998 r., §45.

## h) ochronę wolności sprawowania kultu religijnego:

Wolność religii implikuje wolność uzewnętrzniania swojej religii nie tylko w pojedynkę i prywatnie, ale także we wspólnocie z innymi, publicznie i w kręgu tych, których wiarę się podziela. Innymi słowy, każdy posiada wolność uzewnętrzniania przekonań, czy to w pojedynkę czy we wspólnocie, publicznie czy prywatnie. Artykuł 9 Konwencji wymienia różne formy, które może przyjąć uzewnętrznianie religii, to jest sprawowanie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne<sup>38</sup>.

Oznacza to, że artykuł 9 chroni prawo wiernych do pokojowego zgromadzenia się, aby sprawować kult w sposób zalecany przez ich religię<sup>39</sup>.

Jednakże artykuł 9 rozpatrywany samodzielnie lub w połączeniu z artykułem 11 Konwencji (wolność zgromadzeń), nie przyznaje skarżącym prawa do gromadzenia się w celu manifestowania swoich przekonań religijnych gdziekolwiek zechcą<sup>40</sup>;

## i) ochronę miejsc i budynków, w których sprawuje się kult religijny:

Artykuł 9 Konwencji chroni co do zasady prawo do zapewniania, zakładania i utrzymywania miejsc i budynków przeznaczonych do sprawowania kultu religijnego. W związku z tym, w pewnych okolicznościach korzystanie z obiektów sakralnych może mieć wpływ na korzystanie przez członków grup religijnych z prawa do uzewnętrzniania przekonań religijnych<sup>41</sup>.

Ponadto Trybunał przyznał, że jeśli wspólnota religijna nie może korzystać z miejsca kultu, jej prawo do uzewnętrzniania swojej religii zostaje pozbawione wszelkiej treści<sup>42</sup>. Te same zasady ogólne mają zastosowanie do sposobu rozplanowania cmentarza, ponieważ jest to istotny aspekt praktyk religijnych<sup>43</sup>;

<sup>38</sup> Zob. Güler i Uğur przeciwko Turcji, skarga nr 31706/10 z 02.12.2014 r., §35.

<sup>39</sup> Zob. The Church of Jesus Christ of Latter-DaySaints przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 7552/09 z 04.03.2014 r.

<sup>40</sup> Zob. Pavlides and Georgakis przeciwko Turcji, skargi nr 9130/09 i 9143/09, decyzja z 02.07.2013 r., §29.

<sup>41</sup> Zob. cyt. wyżej wyrok Church of Jesus Christ..., §30.

<sup>42</sup> Zob. Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah i inni przeciwko Turcji, 2016, §90.

<sup>43</sup> Zob. Johannische Kirche and Peters przeciwko Niemcom, skarga nr 41754/98, decyzja ETPC z 10.07.2001 r.

j) ochronę przed fizycznymi, słownymi i symbolicznymi atakami ze strony osób trzecich:

Osoby, które postanawiają korzystać z wolności uzewnętrzniania swojej religii, nie mogą spodziewać się ochrony przed jakąkolwiek krytyką w trakcie korzystania z tej wolności. Wręcz przeciwnie, członkowie wspólnot religijnych są zmuszeni tolerować i przyjmować do wiadomości zaprzeczanie ich przekonań religijnych przez innych, a nawet rozpowszechnianie poglądów wrogich ich wierze<sup>44</sup>.

Niemniej jednak państwo może ponieść odpowiedzialność, gdy sposób sprzeciwiania się przekonaniom religijnym lub zaprzeczania im utrudnia korzystanie z wolności ich wyrażania osobom mającym określone przekonania. W takich przypadkach państwo może być zobowiązane do zapewnienia pokojowego korzystania z praw zagwarantowanych w art. 9 osobom wyrażającym takie przekonania<sup>45</sup>.

Gdy grupa osób organizuje publiczną demonstrację mającą na celu wyrażenie ich sprzeciwu wobec przekonań lub praktyk danej wspólnoty religijnej, dochodzi do konfliktu dwóch praw podstawowych: prawa demonstrantów do wolności wypowiedzi i pokojowych zgromadzeń (art. 10 i 11 Konwencji) oraz prawa wspólnoty religijnej do pokojowego wyrażania swojej wiary bez nieuzasadnionej ingerencji z zewnątrz. Wszystkie te prawa korzystają z równej ochrony na mocy Konwencji; żadne z nich nie ma charakteru bezwzględnego, a ich wykonywanie może podlegać ograniczeniom, o których mowa w akapitach drugich wyżej wymienionych artykułów. Konwencja nie tworzy *a priori* żadnej hierarchii między tymi prawami: co do zasady zasługują one na równy szacunek. Powinny być one zbalansowane względem siebie w taki sposób, aby szanować ich znaczenie w społeczeństwie opartym na pluralizmie, tolerancji i otwartości<sup>46</sup>.

<sup>44</sup> Zob. decyzję Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie Dubowska i Skup przeciwko Polsce z 18.04.1997 r., skargi nr 33490/96 i 34055/96, Wyrok ETPC w sprawie Taganrog LRO i inni przeciwko Rosji z 07.06.2022, skarga nr 32401/10, §154.

<sup>45</sup> Zob. decyzję Europejskiej Komisji Praw Człowieka w sprawie Church of Scientology i inni przeciwko Szwecji z 14.07.1980 r.; Wyrok ETPC w sprawie Begheluri przeciwko Gruzji z 07.01.2015 r., skarga nr 28490/02, §160.

<sup>46</sup> Zob. Karaahmed przeciwko Bułgarii, skarga nr 30587/13 z 24.02.2015 r., §§91–96.



Artykuł 9 (podobnie jak art. 10 i 11) nie może być interpretowany jako zezwalający osobie, która nie zgadza się z organizacją religijną w danej kwestii, na przerywanie lub zakłócanie ceremonii [religijnych]<sup>47</sup>.

Należy odnotować, że w orzecznictwie ETPC sporo uwagi poświęcono kwestii prowokacyjnego przedstawiania obiektów kultu religijnego, jednak w przeważającej mierze były to sprawy rozstrzygane na podstawie art. 10 Konwencji (wolność wypowiedzi)<sup>48</sup>. Można jednak przyjąć, że niezależnie od sposobu kwalifikacji na podstawie Konwencji, sprawy tego typu są także związane ze standardem ochrony wolności religii i polem potencjalnego konfliktu z wolnością ekspresji.

Powyższy przegląd tez orzeczniczych ma charakter ilustracyjny i nie wyczerpuje bogactwa problemów, jakie pojawiły się w orzecznictwie ETPC na tle zastosowania art. 9 Konwencji. Jednak już z powyższego zestawienia można wywieść wniosek o daleko idącej konkretyzacji uprawnień dotyczących wolności religii, skorelowanych z pozytywnymi i negatywnymi zobowiązaniami Państw-Stron EKPC, tj. zobowiązań do działania i zaniechania w celu respektowania standardu konwencyjnego. Osobnym zagadnieniem – które przekracza ramy niniejszego opracowania – jest ocena kierunków interpretacji art. 9 EKPC w konkretnym obszarze. Ocena ta nie zawsze jest aprobatywna<sup>49</sup>, niemniej faktem pozostaje, że orzecznictwo ETPC stanowi najważniejszy sposób kształtowania tego standardu, zważywszy na nikłe prawdopodobieństwo wprowadzania zmian w jego treści traktatowej. Dlatego polem dyskusji o kształcie standardu wolności religijnej w europejskim systemie praw człowieka są problemy ujawniane w skargach indywidualnych na tle art. 9 EKPC (ew. także art 2 Protokołu nr 1 do EKPC), co daje szansę rozwijania argumentacji zarówno skarżącym, jak i Państwom-Stronom Konwencji, a także interwientom w postępowaniach przed ETPC.

---

<sup>47</sup> Zob. decyzję ETPC w sprawie Bulgaru przeciwko Rumunii z 15.05.2012 r., skarga nr 22707/05.

<sup>48</sup> Zob. Guide on Article 9..., s. 88 i n.

<sup>49</sup> Zob. krytycznie P. Komorowski, *Ochrona wolności...*, passim, w tym np. na tle interpretacji EKPC w stosunku do symboli religijnych – s. 195 i n.

Tytułem uzupełnienia powyższych rozważań należy także wspomnieć o pozostałych elementach kształtujących standard wolności religii w szeroko ujętym systemie europejskim:

#### D. Art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej<sup>50</sup>

Artykuł 10 [Wolność myśli, sumienia i religii]

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach.

2. Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (KPP) stanowi zbiór praw, wolności i zasad przyjęty na szczycie UE w 2000 r., a obecnie (po wejściu w życie Traktatu z Lizbony w 2009 r.) jest częścią prawa pierwotnego UE, czyli ma taką samą moc jak traktaty założycielskie. Art. 10 KPP – podobnie jak zdecydowana większość jej postanowień – była wzorowana na EKPC, co więcej, zgodnie z art. 52 KPP: „W zakresie, w jakim niniejsza Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ich znaczenie i zakres są takie same jak praw przyznanych przez tę konwencję. Niniejsze postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę”.

Pewną wartością dodaną art. 10 KPP jest jego ustęp 2, który w sposób wyraźny przewiduje prawo do tzw. sprzeciwu sumienia, ale z uwzględnieniem ustawodawstwa krajowego regulującego korzystanie z tego uprawnienia. Prawo do sprzeciwu sumienia można również wywieść na podstawie art. 9 EKPC, przy czym dokonano tego w orzecznictwie ETPC, a samo postanowienie Konwencji nie jest w tym zakresie tak dosłowne jak art. 10 ust. 2 KPP.

Zważywszy na zbieżność konceptualną i normatywną art. 9 EKPC i art. 10 KPP, a także wskazaną wyżej treść art. 52 KPP,

<sup>50</sup> Dz.Urz. UE 2016, C 202/289.

można wysnuć wnioszek o tożsamości standardu wolności religijnej w systemie Rady Europy i Unii Europejskiej<sup>51</sup>, przy czym czynnikiem funkcjonalnie odróżniającym oba postanowienia jest sposób ich zastosowania w każdym z tych systemów. KPP stosuje się do „instytucji, organów i jednostek organizacyjnych Unii (...) oraz do państw członkowskich w zakresie, w jakim stosują one prawo Unii (...)” (art. 51 KPP). Natomiast postanowienia EKPC obowiązują Państwa-Strony bez ograniczeń związanych ze sposobem wykonywania jurysdykcji czy władztwa państwowego. Osobnym zagadnieniem jest kwestia przystąpienia UE do EKPC, którą przewiduje art. 6 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej, jednak proces ten jeszcze się nie zakończył.

#### E. Tzw. miękkie prawo (*soft-law*) Rady Europy w dziedzinie wolności religijnej

Jak już wspomniano, standardy międzynarodowe w obszarze ochrony praw człowieka są także współkształtowane przez akty prawa miękkiego (*soft-law*), przy czym wpływ tych aktów należy postrzegać jako pomocniczy i mający charakter drugorzędny wobec treści norm traktatowych i ich interpretacji dokonywanych przez ETPC. Trzeba też wskazać, że zalecenia (rekomendacje) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy mają charakter prawno-polityczny i są z reguły skierowane do Komitetu Ministrów Rady Europy – jej organu decyzyjnego. Z kolei treść zaleceń Komitetu Ministrów jest uzgadniana przez same państwa członkowskie. Treść zaleceń nie zawsze zawiera treść normatywną dotyczącą samego standardu wolności religijnej, lecz określa kierunki i priorytety działań RE w kontekście tej wolności. Należy odnotować obecność następujących aktów typu *soft-law* w przestrzeni normatywnej Rady Europy:

- Zalecenie 1720 (2005) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy: „Edukacja i religia”;

<sup>51</sup> Zob. omówienie treści art. 10 KPP w połączeniu ze standardami wynikającymi z art. 9 EKPC: I.C. Kamiński, J. Sobczak, W. Sobczak, Artykuł 10 KPP, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskich. Komentarz*, [Legalis], Warszawa 2020.

- Zalecenie nr 1804 (2007) Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy: „Państwo, religia, świeckość i prawa człowieka”;
- Zalecenie CM/Rec (2008) 12 Komitetu Ministrów do państw członkowskich w sprawie religijnego i niereligijnego wymiaru przekonań w ramach edukacji międzykulturowej.

#### 4. Implementacja standardów

Pojęcie „implementacji” w odniesieniu do standardów z dziedziny praw człowieka nie zawsze bywa rozumiane w jednolity sposób. Niekiedy pojęcie to odnosi się do „wdrażania” praw człowieka przez podmioty zobowiązane, czyli władzę publiczną. Jednak w kontekście międzynarodowej ochrony praw człowieka pojęcie „implementacji” można także odnosić do mechanizmów kontrolnych, które mają na celu zapewnienie przestrzegania standardów oraz reagowanie w przypadku zgłoszeń o jego naruszeniu.

Tak rozumiana implementacja standardu wolności religijnej w płaszczyźnie międzynarodowej dokonuje się poprzez mechanizmy utworzone w systemie uniwersalnym i europejskim. Specyfiką implementacji w systemie ONZ jest jej niesądowy charakter, tj. brak mechanizmu skargi indywidualnej do sądu międzynarodowego. Stąd też kontrola wykonywania zobowiązań polega przede wszystkim na działaniach takich jak rozpatrywanie sprawozdań państw z wykonywania postanowień określonego traktatu przez komitety eksperckie (Komitet Praw Człowieka w przypadku MPPOiP), formułowanie zaleceń, a także studiów i analiz dotyczących danego standardu (Specjalny Sprawozdawca ONZ ds. wolności religijnej). Szansą na wzmocnienie implementacji standardu jest mechanizm rozpatrywania zawiadomień (skarg) indywidualnych, jednak zależy to od ratyfikacji przez dane państwo Protokołu Opcyjnego do MPPOiP. Natomiast szerokie możliwości wywierania nacisku związanego z implementacją standardów ONZ-owskich stwarza mandat Rady Praw Człowieka ONZ, w tym m.in. powszechny przegląd okresowy (*Universal*

*Periodic Review*). Reasumując, sposób kontroli i monitoringu wykonywania zobowiązań międzynarodowych z dziedziny praw człowieka w systemie uniwersalnym jest ukierunkowany na działania eksperckie, dyplomatyczne i quasi-orzecznicze (rozpatrywanie zawiadomień indywidualnych).

Natomiast w europejskim systemie ochrony praw człowieka podstawowym mechanizmem implementacyjnym jest skarga indywidualna do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Nie ulega wątpliwości, że kompetencje ETPC mają charakter sądowy, a sam Trybunał wydaje wiążące wyroki. Jest to mechanizm obligatoryjny dla wszystkich 46 Państw-Stron Konwencji, a ponadto ma on dużą efektywność (nad wykonywaniem wyroków Trybunału czuwa Komitet Ministrów RE). Niezależnie od powyższego, pewne kompetencje implementacyjne mogą być też wykonywane przez inne podmioty, w tym np. Komisarza Praw Człowieka Rady Europy lub Sekretarza Generalnego tej organizacji (art. 52 EKPC – możliwość żądania wyjaśnień od Państwa-Strony EKPC o sposobie zapewnienia skutecznego stosowania danego postanowienia Konwencji).

Powyższe krótkie uwagi o specyficie implementacji standardów w uniwersalnym i europejskim systemie ochrony praw człowieka należy podsumować przypomnieniem, że podstawowym założeniem każdego z tych systemów jest subsydiarność ochrony międzynarodowej i podkreślenie, że pierwszoplanową funkcję w zapewnieniu przestrzegania praw człowieka pełnią same państwa. Zasada subsydiarności stanowiła od zawsze fundament koncepcji międzynarodowych systemów ochrony praw człowieka, a w przypadku EKPC jest podkreślana nie tylko w orzecznictwie Trybunału, lecz także w Preambule Konwencji (po jej uzupełnieniu mocą Protokołu nr 15 do EKPC, w mocy od 2021 r.): „potwierdzając, że Wysokie Układające się strony, zgodnie z zasadą subsydiarności, podnoszą główną odpowiedzialność za zapewnienie praw i wolności określonych w niniejszej Konwencji i jej Protokołach oraz że korzystają przy tym z marginesu oceny, pod kontrolą Europejskiego Trybunału Praw Człowieka ustanowionego niniejszą Konwencją”<sup>52</sup>.

---

<sup>52</sup> Zob. Preambułę do EKPC, ostatni akapit.

## 5. Analiza komparatystyczna i ocena komplementarności regulacji

Porównanie sposobu wyrażenia wolności myśli, sumienia i religii w podstawowych traktatach systemu uniwersalnego (art. 18 ust. 1 MPPOiP) i europejskiego (art. 9 ust. 1 EKPC, uzupełniająco art. 2 Protokołu 1 do EKPC, art. 10 KPP) prowadzi do ogólnego wniosku o praktycznej zbieżności tych regulacji – normy EKPC odwzorowują postanowienia MPPOiP w tym zakresie, z kolei norma zawarta w art. 10 KPP była wzorowana na art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W niniejszym opracowaniu nie przywoływano treści standardów dotyczących wolności religii z regionalnych systemów pozaeuropejskich, jedynie na marginesie można wspomnieć, że zbieżność z wzorcem wytyczonym w art. 18 MPPOiP jest mniejsza w przypadku Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 r., w której mowa o „wolności sumienia i religii” (art. 12) i osobno o „wolności myśli i wypowiedzi” (art. 13), natomiast Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów używa formuły „wolność sumienia, wyznania i swobodnego praktykowania religii” (art. 8).

Zbieżność regulacji normatywnej dotyczącej wolności myśli, sumienia i religii na gruncie systemu uniwersalnego i europejskiego mogłaby sugerować, że mamy do czynienia niemal z tożsamością standardu w obu systemach, jednak taka teza wymaga rozwinięcia i uszczegółowienia. Otóż z samej idei (a wręcz zasady) uniwersalizmu praw człowieka wynika dążenie do ich podobnego, czy wręcz jednolitego rozumienia, co nie zamyka zupełnie dyskusji nad wpływem kontekstu kulturowego na sposób postrzegania tych praw. Nie ulega natomiast wątpliwości, że standard normatywny wskazany w art. 18 MPPOiP powinien być traktowany jako uniwersalny, a jego odzwierciedlenie w systemach regionalnych, w tym europejskim, jest nie tylko pożądane, co wręcz konieczne, jeśli standardy regionalne praw człowieka mają stanowić wartość dodaną i wzmacniać ochronę oferowaną przez system uniwersalny. W warstwie traktatowej można przyjąć założenie, że standard wolności religijnej w systemie ONZ i systemie europejskim jest w zasadzie tożsamy, natomiast pojawia się pytanie, czy taką tożsamość możemy także stwierdzić, porównując te standardy wraz

z ich „otoczeniem implementacyjnym”, tj. działaniami państw w ramach – odpowiednio – Organizacji Narodów Zjednoczonych i regionalnych organizacji integracyjnych (Rada Europy, Unia Europejska) oraz powołanych w ramach tych organizacji mechanizmów kontrolnych.

Biorąc pod uwagę szersze pojęcie „standardu” niż tylko wynikające z treści norm traktatowych, należy zauważyć, że specyfika standardu wolności religijnej w systemie ONZ i systemie europejskim jest nieco inna. Implementacji standardu ONZ-owskiego towarzyszą działania prawno-polityczne na forum tej organizacji, uwypuklające współczesne problemy z jego przestrzeganiem, takie jak przejawy dyskryminacji religijnej oraz akty nienawiści i przemocy inspirowane lub motywowane religijnie. Można zaryzykować tezę, że system ONZ-owski lepiej „dostrzega” te problemy niż system europejski, aczkolwiek mylne byłoby przekonanie, że wspomniane zjawiska znajdują się poza zakresem zainteresowania i troski z perspektywy europejskich organizacji integracyjnych. O ile rdzeń standardu wolności religijnej pozostaje taki sam i z perspektywy ONZ, i z perspektywy organizacji europejskich, o tyle należy odnotować różnice w zakresie dostrzegania zagrożeń dla poszanowania tego standardu.

Trudno jednoznacznie ocenić, czy te różnice przesądzają o wzajemnym uzupełnianiu się (komplementarności) systemu uniwersalnego i europejskiego w zakresie wolności religii. Można jednak zwrócić uwagę, że nieco inne rozłożenie akcentów może być postrzegane jako sprzyjające, bowiem zagadnienia, na które zwraca uwagę Rada Praw Człowieka ONZ i Specjalny Sprawozdawca ds. wolności religii powinny być odzwierciedlone w działaniach służących wzmocnieniu ochrony tej wolności w systemie europejskim. Z kolei rozwój standardu wolności religijnej poprzez orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wywiera – przynajmniej pośredni – wpływ także na sposób rozumienia tego standardu w systemie uniwersalnym (np. w kontekście interpretacji art. 18 MPPOiP przez Komitet Praw Człowieka).

Odrębnym zagadnieniem jest kwestia wystarczalności i adekwatności obecnego standardu ochrony wolności religijnej, niezależnie od perspektywy jednego lub drugiego systemu.

W obecnej rzeczywistości prawnomiędzynarodowej i politycznej mało prawdopodobne jest skłonienie państw do inicjatyw zmierzających do wzmocnienia ochrony tej wolności w drodze traktatowej<sup>53</sup>, skądinąd nie jest to zupełnie wykluczone i zależy od inicjatywy i zainteresowania wystarczającej grupy państw. Bardziej prawdopodobne jest natomiast wywieranie wpływu na treść standardu wolności religijnej w drodze implementacji, w tym np. inicjowanie tematów w Radzie Praw Człowieka ONZ, inspirowanie do określonych działań Specjalnego Sprawozdawcę ds. wolności religijnej, a także podejmowanie tej tematyki w pracach dyplomacji wielostronnej. Z kolei w systemie europejskim naturalną drogą wzmocnienia ochrony standardu wolności myśli, sumienia i religii wydaje się zwracanie większej uwagi na zagrożenia dla tej wolności w agendzie europejskich organizacji integracyjnych, a także korzystanie z okazji do przedstawiania argumentacji „prowolnościowej” w postępowaniach przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka (przez skarżących, ale także państwa i strony trzecie).

---

<sup>53</sup> Zob. uwagi na ten temat A. Gliszczyńskiej-Grabias, *Guest post: Wzmocnienie ochrony mniejszości religijnych jako grupy wrażliwej poprzez ustanowienie nowego uniwersalnego traktatu ochrony praw człowieka: konieczny czy zbędny krok?*, Blog „Przegląd Prawa Międzynarodowego”, <http://przeглядpm.blogspot.com/2023/01/guest-post-wzmocnienie-ochrony.html> [dostęp: 10.01.2023].





**PIOTR ROSZAK**

# Przyczyny wrogości wobec religii we współczesnej Europie. Analiza prawno-kulturowa

## 1. Wstęp

Raporty wielu organizacji międzynarodowych zajmujących się monitoringiem przypadków naruszania wolności religijnej w wielu krajach świata (m.in. Open Doors, OBWE, Pomoc Kościołowi w Potrzebie) zwraca uwagę na niepokojącą sytuację wzrostu form prześladowań i dyskryminacji osób ze względu na ich religię lub wyznanie. Podstawowa klasyfikacja tego rodzaju aktów, eksponująca drogę prowadzącą od stereotypizacji przez uprzedzenia i dyskryminację po prześladowania, z wieloma formami *soft* i *hard*, nie oddaje jednak złożonej sytuacji, w której obserwuje się zmniejszanie przestrzeni wolności. Zauważa się, że choć na sztandarach i w deklaracjach pojawia się zapewnienie o respektowaniu wolności religijnej, to jednak owa „przestrzeń dla wiary” jest fikcją czy wręcz pseudo-wolnością<sup>1</sup>. Jednocześnie tworzy się „mity”, które traktują religię jako „taką” (a nie pewne jej przejawy czy dogmaty), jako szkodliwą, dążąc do jej eliminacji z przestrzeni publicznej i ograniczając wszelkie jej przejawy, uzasadniając to byciem rzekomym źródłem przemocy<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> J.Z.Y. Arvante, M.F. Nugraha, R. Arifin, *A Pseudo Freedom for Faith: A Discourse of Religious Freedom in Russia and Indonesia*, „Contemporary Issues on Interfaith Law and Society” 2022, Nr 2, <https://doi.org/10.15294/ciils.v1i2.59062>

<sup>2</sup> W.T. Cavanaugh, *El mito de la violencia religiosa. Ideología secular y raíces del conflicto modern*, Nuevo Inicio, Granada 2010.

Takie postawienie sprawy, oskarżające religię i religijność, prowadzi do coraz większych napięć i generuje przemoc wobec osób religijnych. Tego rodzaju zagrożenie jest szczególnie widoczne w Europie, gdzie nie występują walki międzyreligijne czy w ramach odłamów jednej wspólnoty religijnej, lecz z coraz większym natężeniem pojawiają się formy ograniczania wolności wyznania.

W niniejszym opracowaniu dokonano przeglądu danych dotyczących dyskryminacji osób religijnych ze względu na ich wyznanie lub przynależność do wspólnot religijnych, aby w takim kontekście wskazać na pewne procesy, które prowadzą do zawężania wolności religijnej i możliwości swobodnego wyznawania własnych przekonań religijnych<sup>3</sup>. Nie są to jednorazowe działania, ale rezultat dłuższego procesu społeczno-kulturowego oraz zmian w paradygmacie prawnym, jaki funkcjonował do niedawna w prawie międzynarodowym<sup>4</sup>.

Dostrzeżenie całościowego obrazu zmian, a nie jedynie samych przejawów, może pozwolić na wypracowanie właściwych narzędzi ochrony dla grup obywateli, którzy mają coraz większe trudności w swobodnym wyznawaniu swojej wiary religijnej i związanych z nią tradycji (a więc także kultu, obecności symboli religijnych, stroju etc.). Tym samym będzie to droga do przywrócenia pierwotnego sensu wolności religijnej, która jako jedna z wolności tzw. pierwszej generacji praw człowieka stanowi fundament pozostałych, wbrew próbom redefinicji i ukazywania teźże wolności religijnej jako zależnej od wolności słowa czy wręcz pochodnej tej ostatniej<sup>5</sup>.

---

<sup>3</sup> W szczególny sposób korzystam z danych gromadzonych przez: Obserwatorium Nietolerancji i Dyskryminacji Chrześcijan w Europie (OIDAC), Observatorio de la Libertad Religiosa w Madrycie, Open Doors, Christian Concern w Wielkiej Brytanii czy w Polsce Laboratorium Wolności Religijnej, Centrum Ochrony Praw Chrześcijan, Centrum Badań nad Wolnością Religijną UKSW.

<sup>4</sup> J. Alvear, *Libertad moderna de conciencia y de religión*, Marcial Pons, Madryt 2013.

<sup>5</sup> I. Cabrera Bosch, *La libertad religiosa*, „Derechos y Constitucion” 1999, Nr 34, s. 93–125.

## 2. Klimat wrogości wobec religii

Przyzwyczajamy się do mówienia o uprzywilejowaniu religii, o jej dominującej roli, podczas gdy realia są zupełnie inne. Nie chodzi przy tym o jakąś krytykę czy polemikę z religiami w Europie, ale daje się wyczuć (i zmierzyć, ponieważ są prowadzone badania) rozwijający się klimat wrogości wobec religii, który jak się zdaje, przekłada się na decyzje trybunałów i praktykę polityczną. To duża zmiana społeczna, która wyrasta z pewnych procesów filozoficznych i społecznych i rzutuje na szereg przejawów życia, od kwestii prawa pracy<sup>6</sup> przez kwestie bezpieczeństwa<sup>7</sup>, dziedzictwa kulturowego<sup>8</sup> po wolność akademicką<sup>9</sup>. Ta zmiana zachodzi powoli, nie jest spektakularna, ale przez to może uspić uwagę i dlatego warto zauważyć pewne symptomy, które zwiastują procesy trwające od wielu lat, może dziesięcioleci, a przechodzące od marginalizacji religii do jawnej wrogości<sup>10</sup>.

Jedną z organizacji, PEW Research Center, publikuje co roku dwa wskaźniki mierzące relacje społeczne w stosunku do religii, dzieląc je na „społeczną wrogość” wobec religii (*social hostility*) oraz ograniczenia państwowe wymierzane w religie (*Government restriction*). Pod tym kątem analizuje wszystkie państwa świata, monitorując w ten sposób nie tyle samą wolność religijną, co uwrażliwia na pewne dalekosiężne procesy, które prowadzić mogą do utraty wolności.

<sup>6</sup> J.R. Munton, T. Macdermott, *Religious Freedom and Job Security*, „University of New South Wales Law Journal” 2022, Nr 1, s. 312–340.

<sup>7</sup> S. Kerr, *Reflections on Freedom of Religion or Belief and Security*, „Review of Faith and International Affairs” 2022, Nr 2, s. 61–68.

<sup>8</sup> K. Thames, E. Scolaro, *Freedom of Religion or Belief and Cultural Heritage Protection: Synergistic not Competitive*, „Review of Faith and International Affairs” 2022, Nr 2, s. 49–60.

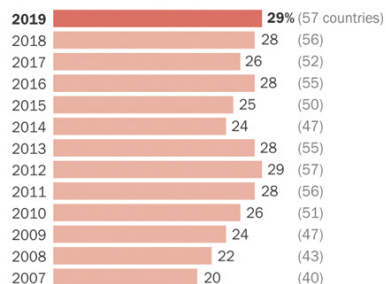
<sup>9</sup> J. Odłów-Legiędź, *On the academic freedom in the times of crisis of liberal democracy*, „Ekonomia i Prawo” 2021, Nr 4, s. 731–743; J.A. Teixeira da Silva, *How to shape academic freedom in the digital age? Are the retractions of opinionated papers a prelude to „cancel culture” in academia?*, *Current Research in Behavioral Sciences* 2,100035.

<sup>10</sup> M. Borghesi, *Secularización y nihilismo. Cristianismo y cultura contemporánea*, Encuentro, Madryt 2007.

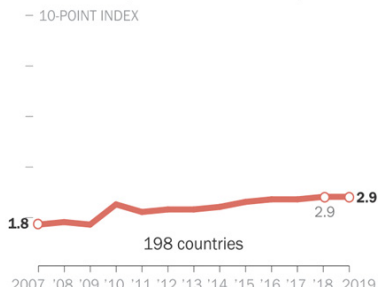
### Government restrictions on religion match highest level since 2007

% of 198 countries with high or very high levels of ...

... government restrictions on religion  
(Scores of 4.5 and higher)



Government Restrictions Index global median  
score (Based on 20 indicators)



Source: Pew Research Center analysis of external data. See Methodology for details.

\*Globally, Social Hostilities Related to Religion Decline in 2019, While Government Restrictions Remain at Highest Levels\*

PEW RESEARCH CENTER

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na szczególnie widoczny w powyższych wskaźnikach: nie skupiają się one na liczbie ofiar, ale na tworzeniu klimatu „zgody” na takie zachowanie. Zanim bowiem dojdzie do fizycznych ataków, zawsze pojawia się przecież klimat przyzwalania i wręcz usprawiedliwiania agresji: przypadki XX-wiecznych systemów totalitarnych (faszyzmu i komunizmu) w ten sposób postępowały, przygotowując eksterminacje wielkich grup ludzi, najpierw dokonując ich „odczłowieczenia”. Mając to na względzie, z uwagą mierzy się ową „wrogość społeczną wobec religii”, aby na tym wczesnym etapie tworzyć odpowiednie reakcje. Jak pokazują dane, sytuacja jest niepokojąca. Systematycznie wzrasta owa zgoda na agresję w stosunku do religii, podsycana kampaniami medialnymi i ideologicznym przekazem, który w nieprawdziwy sposób przedstawia wyznawców religii<sup>11</sup>, a jak można zauważyć, dotyczy on chrześcijan i muzułmanów. Nie jest to zatem sprawa mniejszości religijnych, jak często się to przedstawia, narażonych na wrogie zachowania wyznawców religii większościowych: wręcz przeciwnie, zauważa się, że to większościowe religie – przynajmniej w kontekście europejskim – chronią wyznawców innych religii ze względu na wspólne zagrożenia dla wolności, jakie dochodzą ze strony pewnych ideologii.

<sup>11</sup> D. Kraner, *Intolerance in the media and representations of the Catholic Church*, „Crkva u Svijetu” 2021, Nr 4, s. 731–766.

Poniższa tabela przedstawia sytuację na świecie, w jakiej znajduje się wiele wyznań religijnych: ilustruje przejawy agresji i ataków, z jakimi spotykają się przedstawiciele tych religii. Nie zawsze medialne przekazy są w stanie oddać proporcje i skalę tych zjawisk, niemniej istotne pozostaje to, że tendencja – jak zauważają autorzy raportu – utrzymuje się na wysokim poziomie. Nie ma miejsca prześladowanie ze względu na ateizm lub brak poglądów religijnych, ale powodem jest konkretnie wyznawana wiara religijna. Tabela ta przedstawia zarówno ataki poszczególnych grup religijnych na siebie nawzajem, jak również te wrogie działania państwa, które wypływają z przyjętej ideologii laickiej<sup>12</sup>.

### Number of countries where religious groups were harassed in 2018 similar to previous two years

*Number of countries where religious groups were harassed, by year*

	'07	'08	'09	'10	'11	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	
Christians	107	95	96	111	105	110	102	108	128	144	143	145	
Muslims	96	91	82	90	101	109	99	100	125	142	140	139	
Jews	51	53	63	68	69	71	77	81	74	87	87	88	
Others*	33	34	39	52	42	39	38	43	50	57	50	56	
Folk religions**	24	19	24	26	23	26	34	21	32	41	38	37	
Hindus	21	18	11	16	12	16	9	14	18	23	23	19	
Buddhists	10	11	7	15	9	13	12	10	7	17	19	24	
Unaffiliated	CODING WAS NOT DONE						3	5	4	14	14	23	18
<b>Any of above</b>	<b>152</b>	<b>135</b>	<b>147</b>	<b>160</b>	<b>161</b>	<b>166</b>	<b>164</b>	<b>160</b>	<b>169</b>	<b>187</b>	<b>187</b>	<b>185</b>	

\* Includes Sikhs, members of ancient faiths such as Zoroastrianism, members of newer faiths such as Baha'i, and other religious groups.

\*\* Includes, for example, followers of African traditional religions, Chinese folk religions, Native American religions and Australian aboriginal religions.

Note: This measure looks at the number of countries in which groups were harassed, either by government or individuals/social groups (or both). It does not assess the severity of the harassment. Numbers do not add to totals because multiple religious groups can be harassed in a country. The figure for other religious groups for the year ending in December 2012 and the any-of-the-above figure for the year ending in December 2011 have been updated to correct minor errors in previous reports.

Source: Pew Research Center analysis of external data. See Methodology for details.

"In 2018, Government Restrictions on Religion Reach Highest Level Globally in More Than a Decade"

PEW RESEARCH CENTER

<sup>12</sup> O wpływie ateizmu na kształtowanie systemu prawnego, na przykładzie Włoch, por. F. Alicino, *Can Militant Atheism Shape the Legal System?*, *Boundaries of Religious Freedom: Regulating Religion in Diverse Societies*, 2022, s. 71–92.

Rodzi się więc pytanie: jak to się stało, że religii, która tworzyła historię wielu państw w Europie – więcej, to religia była czynnikiem, który prowadził do powstania struktur społecznych i politycznych od starożytności<sup>13</sup> – dziś jest okazywana wrogość? Jak zostaje formatowane życie społeczne, przez jakie idee, że okazuje się, iż w tym obrazie nie ma miejsca dla religii? Dlaczego mówi się o niej, że jest szkodliwa?

#### a) Antyreligijna kultura prawna

Próbując znaleźć odpowiedzi na te pytania, warto sobie uświadomić podstawową kwestię, że na prawo i jego kształt wpływa kultura, w której żyjemy, i ona jest w ostatnich latach ukierunkowana na ograniczenia swobody wyznawania religii – przykładem może być sytuacja w USA, gdzie ostatnio wprowadza się prawodawstwo, w myśl którego pewne grupy religijne muszą wywalczyć sobie „wyjątek od zasady” w swoich instytucjach, jeśli nie akceptują wprowadzonych do systemu prawnego rozwiązań zmuszających je do przeprowadzania aborcji w klinikach prowadzonych przez Kościół katolicki i finansowania tego typu procedur pracownikom zatrudnionym przez instytucje religijne, jak np. zakony.

Stanowi to odwrócenie pewnej kultury, którą przenosi się na pole wolności religijnej i znacząco zmienia filozoficzny paradygmat – pokazując, co jest „normą”, a co „wyjątkiem od zasady”. To już nie łamanie prawa naturalnego jest „wyjątkiem”, ale odwrotna postawa. To duża zmiana i w przypadku USA wręcz odejście od pierwotnego modelu, w jakim funkcjonowało to państwo, od czasów Pierwszej Poprawki. Analiza orzecznictwa amerykańskiego Sądu Najwyższego i rozstrzygnięć administracyjnych – dokonana m.in. przez dr Weronikę Kudłę<sup>14</sup> – pokazuje niepokojące trendy, które mają wpływ na prawo gospodarcze, na obecność kulturową symboli religijnych, prawo do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniem. Wolność religijna to coś więcej niż ogólne prawo do „głoszenia” też religijnych (choć paradoksalnie i to się zmienia na

<sup>13</sup> Warto przypomnieć, jak podkreślają to badacze historii religii, że ludzie łączyli się dla kultu, a nie dla korzyści rolniczych.

<sup>14</sup> W. Kudła, *Wrogość wobec religii. Ostrzeżenia ze strony Sądu Najwyższego USA*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.

niekorzyść religii w ramach tzw. *cancel culture*<sup>15</sup>, która eliminuje jakiegokolwiek przejawy języka religijnego<sup>16</sup>, co widać zwłaszcza w obszarze edukacji, a więc praw rodziców do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami), to ład społeczny i kształt życia<sup>17</sup>. O to toczy się spór w przypadku wolności religijnej.

Jeśli więc twierdzi się, że wolność religijna jest ważna, to dlatego, że sama religia jest ważna. Ale ten właśnie punkt został kulturowo podważony i warto zastanowić się, dlaczego tak się stało, z czego to wynika oraz jakie procesy zaszły, że obserwujemy zaskakujące postulaty mówiące o „szkodliwości” religii, co podnoszą tzw. nowi ateści<sup>18</sup>.

## b) Fundamentalizm laicki

Wyrażane opinie na temat religii mają dużo większe znaczenie niż jedynie publicystyczne, gdyż to otwiera lub zamyka przestrzeń do wyznawania religii. Chodzi ogólnie o „religię”, a nie jedynie o chrześcijaństwo, choć z pewnością tzw. chryścianofobia jest dziś w Europie dużym zagrożeniem i wyzwaniem także dla

<sup>15</sup> P. Norris, *Cancel Culture: Myth or Reality?* „Political Studies” August 2021; o genezie tego terminu: D. Clark, M. Drag, *A brief etymology of so-called „cancel culture”*, „Communication and the Public” 2020, Nr 3–4, s. 88–92.

<sup>16</sup> W tym kontekście można rozważać rozwijające się zjawiska WOKE, a więc swoistej formy autocenzury, jaka jest wdrażana również na wielu szczeblach edukacyjnych, a na wypływające stąd zagrożenia dla nowych pokoleń wskazuje coraz więcej naukowców, zauważając, że rodzi się z tego swoista nowa „religijność”: por. R. Sage, *A New Woke Religion: Are Universities to Blame?*, „Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies” 2022, Nr 2, s. 29–51.

<sup>17</sup> M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995, s. 7–21; T. Płoski, *Prawo do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny” 2003, Nr 46(3–4), s. 87–109; M. Bielecki, *Wolność religijna w zakresie sprawowania władzy rodzicielskiej na przykładzie organizowania zajęć z religii i etyki*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, Wydawnictwo IWS, Warszawa 2020, 25–42; J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w zakresie religijnego i moralnego wychowania dzieci w ramach edukacji szkolnej*, „Rocznik Nauk Prawnych” 1994, t. 4, s. 129–140.

<sup>18</sup> P. Roszak, F. Conesa, *Nowy ateizm – czy rzeczywiście nowy? Analiza argumentów i wyzwań dla współczesnej teologii*, „Teologia i Człowiek” 2014, Nr 1, s. 79–100



osób wierzących, które w obliczu takiego „zakwestionowania” szukają form obecności i realnego, obywatelskiego, budowania dobra wspólnego<sup>19</sup>. Ale front jest wspólny, choć niektórzy próbują pokazywać, że problem dotyczy wewnętrznych podziałów i napięć ideowych wśród osób religijnych. Istnieją prześladowania religii mniejszościowych (pomyślmy o sytuacji chrześcijan na Bliskim Wschodzie!), ale w kontekście Europy, która nas interesuje w niniejszym opracowaniu, to dwa zjawiska wydają się zagrażać religiom i wolności religijnej. Jedno z zewnątrz, drugie od środka.

Po pierwsze, to fundamentalizm laicki, dążący do społecznej eliminacji religii jako takiej, zdaje się dziś największym zagrożeniem wolności, także tej religijnej. Wszystko w imię „neutralności”, która jednak wyklucza religie z życia publicznego, ponieważ nie tyle próbuje ustanowić relacje szanujące wszystkich, lecz zostaje – ta neutralność – zideologizowana na podstawie naturalistycznych koncepcji, a więc opowiada się wyraźnie po jednej stronie, za pewną konkretną wizją świata. Państwo jest neutralne, ponieważ nie organizuje życia religijnego, ale ma obowiązek tworzenia warunków do jego zaistnienia, bo jest ukierunkowane na dobro wspólne wszystkich obywateli, także tych religijnych. A zatem usuwanie religii w myśl tzw. ideologii świeckości to zdeformowanie idei państwa neutralnego, przez co tworzy się wrogą separację wymuszającą porzucanie przez obywateli części mocnej tożsamości.

### c) Prywatyzacja religii

Po drugie, zagrożeniem dla wolności religijnej jest również tzw. proces prywatyzacji religii diagnozowany we współczesnej socjologii i filozofii, polegający na postrzeganiu jej jedynie jako prywatnej aktywności (przesuwania poczucia *sacrum* z wspólnoty na indywidualne odczuwanie)<sup>20</sup>. To jednak ostatecznie prowadzi do traktowania jej na równi z „hobby”, co oznacza, że traktuje się religię jako zjawisko jedynie naturalne.

<sup>19</sup> Ch. Sauer, *Religious Freedom and Pluralistic Europe: Challenges for Christians*, „European Journal of Theology” 2020, Nr 1(29), s. 49–61.

<sup>20</sup> T. Luckmann, *Niewidzialna religia. Problem religii w nowoczesnym społeczeństwie*, tłum. Lucjan Bluszczyk, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2011.

Teza o prywatyzacji religii – co warto zauważyć – była próbą zrozumienia tego, że religia – ku zaskoczeniu wielu Europejczyków – jednak nie znika, liczy się nadal, choć może staje się mniej widzialna, zmienia się pełniona przez nią funkcja<sup>21</sup>. Religia nie znika, bo nadal nadaje sens Europejczykom. Ta sensotwórcza rola religii została jednak podważona przez nowe odmiany ateistycznej filozofii, która pragnęła stracić ten „Święty baldachim” unoszony nad poczuciem bezsensu i dezorientacji – by przywołać tytuł słynnej książki Petera Bergera<sup>22</sup>. Nie widzimy być może tego procesu, bo realizuje się on na zasadzie wyjmowania pojedynczych cegieł z budynku, a nie taranowania go. Ale prowadzi do tych samych skutków. Czasem wystarczy wyjąć kilka cegieł, aby runęła ściana.

Dlatego, aby zrozumieć „przyczyny” owej wrogości wobec religii, trzeba dostrzec najpierw przejawy tej wrogości.

Wiele raportów międzynarodowych organizacji podkreśla i gromadzi przypadki naruszeń wolności religii. Ostatnio Biuro Praw Człowieka OBWE opublikowało „Hate Crime Data”<sup>23</sup> o ponad 7 tys. przestępstw z nienawiści także wobec wyznawców różnych religii, w tym najwięcej na tle antysemickim i antychrześcijańskim; w przypadku ataków na chrześcijan w Europie to wzrost o 70% w porównaniu do roku ubiegłego.

Wiele danych dostarczają powstające w Europie organizacje broniące wolności religijnej, jak Obserwatorium Nietolerancji i Dyskryminacji Chrześcijan w Europie (OIDAC), Observatorio de la Libertad Religiosa w Madrycie, Open Doors, Christian Concern w Wielkiej Brytanii czy w Polsce Centrum Ochrony Praw Chrześcijan, Centrum Badań nad Wolnością Religijną UKSW i Laboratorium Wolności Religijnej. Ta ostatnia organizacja, związana z Fundacją Pro Futuro Theologiae, przygotowuje coroczne raporty i mapę naruszeń wolności religijnej w Polsce<sup>24</sup>.

<sup>21</sup> R. Lazaro-Cantero ¿*La vuelta a lo sagrado? Secularización, pluralismo religioso y libertad religiosa*, „Scripta Theologica” 2022, Nr 2, s. 311–338.

<sup>22</sup> P. Berger, *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 1997.

<sup>23</sup> <https://hatecrime.osce.org/anti-christian-hate-crime> [dostęp: 12.08.2022].

<sup>24</sup> <https://laboratoriumwolnosci.pl/raporty/> [dostęp: 12.08.2022].

#### d) Przejawy wrogości wobec religii i ich długofalowe przyczyny

Z raportów tych organizacji wyłania się obraz wielokierunkowych naruszeń wolności religijnej i przejawów wrogości, które nie ograniczają się do słów, ale pociągają za sobą czyny, od wandalizmu po śmierć wyznawców. Tytułem ilustracji można wskazać na występujące we współczesnej Europie następujące formy agresji w stosunku do religii i jej wyznawców:

- fizyczne ataki na kościoły we Francji, które stały się plagą wielu regionów tego kraju, ale także na synagogi i meczety;
- śmierć i pobicia duchownych, na których jako na widzialnych reprezentantach wspólnot kumuluje się nienawiść religijna;
- usuwanie symboli religijnych z przestrzeni publicznej;
- ograniczanie prawa do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami przez ośmieszanie religii (chodzących na lekcje religii, katechetów);
- wandalizm<sup>25</sup> podszyty nienawiścią np. w Hiszpanii – o czym świadczą napisy pozostawiane przez środowiska skrajnie feministyczne;
- aresztowania ulicznych kaznodziejów w Wielkiej Brytanii;
- domniemanie „winy” przez tworzenie asocjacji, które mają osłabić działania grup religijnych; duchowni/wierzący przedstawiani są w filmach europejskich jako osoby o mrocznej tożsamości, zdecydowanie negatywne;
- reakcje pewnych instytucji lub nawet firm, choćby banków – jak w Wielkiej Brytanii, gdy zostało zablokowane przez Barclays konto bankowe pewnej chrześcijańskiej organizacji za prowadzenie terapii dla osób pragnących pokonać zaburzenia tożsamości płciowej<sup>26</sup>.

#### e) Mikroagresje

Innym przejawem są tzw. mikroagresje, a więc postawy społeczne wobec wyznawców religii, które unaoczniają obraźliwe ich

<sup>25</sup> M. Duda, *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2016.

<sup>26</sup> <https://www.forbes.com/sites/jamiewareham/2020/07/25/barclays-closes-uk-christian-charity-bank-account-offering-lgbt-conversion-therapy/> [dostęp: 12.08.2022].

traktowanie jako gorszych, których zdanie nie ma znaczenia, a co potwierdziły badania prowadzone przez IWS z 2019 r. na temat poziomu uprzedzeń wobec tej grupy społecznej<sup>27</sup>. W Polsce ponad 80% obywateli stwierdziło, że spotkało się przynajmniej raz z przejawem takiej niechęci – mikroagresji<sup>28</sup> – gdy rozmówca np. dowiedział się, że ktoś jest religijny<sup>29</sup>. Tego typu postawy pojawiają się także w przestrzeni edukacyjnej, w związku z realizacją prawa do nauczania religii w szkołach publicznych: badania pokazują wzrastające przejawy agresji wobec katechetów zarówno ze strony dyrekcji szkół, innych nauczycieli, jak i reprezentantów rodziców<sup>30</sup>. O podobnej sytuacji w Wielkiej Brytanii pisał Daniel Moulin<sup>31</sup>, prowadząc wywiady wśród młodzieży i rekonstruując procesy prowadzące do tworzenia się uprzedzeń w stosunku do młodzieży wyznającej religie.

### 3. Od dezinformacji do prześladowania: geneza procesu nienawiści wobec religii

Wszystko to pokazuje, że mamy do czynienia z sytuacjami wpływającymi z wrogiego nastawienia, które jest motywem sprawców. W tych działaniach widać trzy etapy pewnego procesu, określane

<sup>27</sup> *Poziom uprzedzenia względem wyznawców religii w Polsce*, Warszawa, 2019, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2021/01/Poziom-uprzedzenia-względem-wyznawców-religii-w-Polsce.pdf>

<sup>28</sup> Por. D. Hodge, *Spiritual microaggressions: Understanding the subtle messages that foster religious discrimination*, „Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work” 2020, Nr 29, s. 473–489.

<sup>29</sup> P. Roszak, *Majority Harassed by the Minority? Microaggressions based on Religiosity in Contemporary Poland*, „European Journal of Science and Theology” 2022, Nr 2, s. 61–77.

<sup>30</sup> P. Roszak, S. Horvat, J. Wólkowski, *Microaggressions and discriminatory behaviour towards religious education teachers in polish schools*, „British Journal of Religious Education” 2021, Nr 3, s. 337–348.

<sup>31</sup> D. Moulin, *Reported Experiences of Anti-Christian Prejudice among Christian Adolescents in England*, „Journal of Contemporary Religion” 2016, Nr 2, s. 223–238.

przez Johana Candelina (dyrektora World Evangelical Alliance General Religious Liberty Commission) jako: 1) dezinformacja (tworzenie stereotypów i uprzedzeń), 2) dyskryminacja oraz 3) prześladowanie. Opracowanych jest wiele tzw. piramid nienawiści, które pokazują, jak się one tworzą<sup>32</sup>. Warto zwrócić uwagę jednak, jak wielkie znaczenie ma świadoma dezinformacja na temat religii i że metodą prewencyjną może być prawdziwa informacja na temat religii i jej działalności.

Co jednak jest genezą takich procesów?

#### a) Zmiany w podejściu do religii w latach 90. XX wieku

Jak zauważa Gregory Puppinc<sup>33</sup>, dyrektor European Center for Law and Justice, dwa procesy przyczyniają się do obserwowanej zmiany w Europie, które da się ująć w dwóch interwałach czasu: o ile w latach 1945–1989 podkreślano wielką wartość religii w życiu publicznym i jej wyznawanie wzmacniano w kontekście ateistycznych reżimów, o tyle po 1989 r., w obliczu imigracji, zwłaszcza islamskiej w Europie, pojawia się szereg kwestii, które nie były obecne wcześniej, ze względu na specyfikę religii muzułmańskiej i postrzegania relacji państwo–religia. W obliczu tych zmian ukształtowały się dwa modele: sekularny lub multikulturalizm, który jednak okazał się fiaskiem<sup>34</sup>. Ten pierwszy zaś doprowadził do antagonizmu społecznego lat 90. XX wieku i był próbą ożywienia i „dokończenia” oświecenia, jak mówili wówczas niektórzy, ale na marginesie: oświecenie pomimo krytyki religii uważało ją za cenną „etycznie”, propaństwową, dobroczynną dla człowieka, a przedmiotem sporu były intelektualne roszczenia (wizja świata, dogmaty, znaczenie Chrystusa). Opisywane „dokończenie” oświecenia, wzmacniane projektem przewartościowania

<sup>32</sup> J. Syed, F. Ali, *A Pyramid of Hate Perspective on Religious Bias, Discrimination and Violence*, „Journal of Business Ethics” 2021, Nr 172, s. 43–58.

<sup>33</sup> G. Puppinc, *Foreword*, [w:] G. Blicharz, A. Vanney, P. Roszak, *The Battle for Religious Freedom. Jurisprudence and Axiology*, Wyd. IWS, Warszawa 2020, s. 7–20.

<sup>34</sup> M. Ryba, *Multikulturalizm – analiza krytyczna*, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 2018, Nr 3, s. 18–25.

wszystkich wartości (postulat Fryderyka Nietzschego), ostatecznie pozbawia religię sensu w nowym społeczeństwie<sup>35</sup>.

## b) Sekularyzm

Dlatego wydaje się, że współczesny sekularyzm i pojawiające się dziś postulaty „świeckości” tak rozumianej, to jednak bardziej przejęcie pozytywistycznych idei Augusta Comte’a niż wprost oświeceniowych idei. Comte wierność poglądom religijnym utożsamiał z potrójnym złem: 1) religia to odrzucanie postępu, to 2) zdrada wolności społecznej oraz 3) porzucenie nowożytnego ideału autonomii.

W obliczu tych procesów, rodzi się nowe spojrzenie na religię, która musi być kontrolowana i regulowana przez państwo<sup>36</sup>. Doko- nuje się tego, wykorzystując zasadę „niedyskryminacji”, która pozwala na ograniczanie obecności i znaczenia religii większo- ściowych, odbieranie prawa do wspólnotowego wyznawania swojej wiary. Tak rodzi się kolejna z przyczyn wrogości wobec religii – monistyczna koncepcja państwa jako jedyne go hegemonia na polu społecznym, który „pozwala” na funkcjonowanie innych wspólnot niepaństwowych, ale nie postrzega się go jako ułatwiającego ich funkcjonowanie, uznającego ich wcześniejsze istnienie i integrują- cego je dla dobra wspólnego. Jest to często związane ze strachem przed wpływem religii na życie społeczne, który zagrażałby roli państwa<sup>37</sup>. Znamienne, że totalitaryzmy zawsze kończyły walką z religią, jej rugowaniem, bo ta w gruncie rzeczy oznacza istnienie wymiaru niekontrolowanego przez państwo<sup>38</sup>. W monistycznej koncepcji państwa to coś nie do przyjęcia.

<sup>35</sup> B. Grim, *Religion, Law and Social Conflict in the 21st Century: Findings from Sociological Research*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1, s. 249–271.

<sup>36</sup> M. Lara Martinez, *Genealogía de la Secularización. Revisión historiográfica del desencantamiento del mundo*, „Fides et Ratio” 2018, Nr 3, s. 125–152.

<sup>37</sup> L. Shiner, *The concept of secularization in empirical research*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1967, Nr 6, s. 207–220.

<sup>38</sup> J. Blankholm, *Feeling out alternatives within secularity*, „Religion” 2021, Nr 4(51), s. 593–605.

### c) Nowy ateizm i jego dążenia do eliminacji religii z życia publicznego

Szczególną rolę w tym opisywanym procesie odgrywa pojawienie się na początku XXI wieku tzw. nowego ateizmu (Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Sam Harris), który wzniesła, zwłaszcza po 11 września 2001 r., atak na wszystkie religie, oskarżając je głównie o fanatyzm. To już nie jest dialog, ale stanowcze zwalczanie religii, narzucające ateizm jako „pozytywną” postawę, a nie jedynie sprzeciw wobec roszczeń religii (co widać było w czasie słynnej akcji wynajęcia autobusów londyńskich przez brytyjskie stowarzyszenia ateistyczne w celu promocji pozytywnego przekazu ateizmu, „ciesz się życiem”, sugerujące, że religie odbierają radość z życia). Neoateiści chcą przenikać do kultury popularnej z przekazem, że religia jest – ich zdaniem – irracjonalnym urojeniem, szkodliwym społecznie; wskazują na niespójność z nauką, niemoralność religii jako takiej opierając się na krytyce biblijnej koncepcji Boga, podatność religii na fundamentalizm. Zmiana dotyczy formy prezentowania antyreligijnych treści przez wysunięcie na czoło argumentu, który do tej pory nie padał w sporach z ateizmem, mianowicie o szkodliwości i niemoralności religii. Wystarczy przeczytać tytuły książek neoateistów: *Bóg nie jest wielki; Jak religia wszystko zatruwa; Urojony Bóg; Koniec wiary; Religia, terror i przyszłość rozumu*. Do tej narracji dołącza również Harari z apoteozą postępu i ubóstwieniem człowieka przez technologię („Homo Deus”). To książki sprzedawane w milionowych nakładach, więc nie dziwny się, że wpływają na rzeczywistość i budują wrogość wobec religii w społeczeństwie.

### d) Ideologizacja

Innym jeszcze powodem zdaje się być ideologizacja życia społecznego, która znacząco zmienia krajobraz społeczno-polityczny. W starciach ideologicznych (których nie należy mylić z ideowymi, bardzo wskazanymi), nie chodzi o argumentacje, ale narzucenie drugiemu własnej wizji, liczy się pragmatyczny cel, bez intelektualnego udzielenia odpowiedzi (w ideologiach w ogóle przestajemy pytać o prawdę). W czasach politycznej polaryzacji oraz walki

tożsamościami (mówi się wręcz o *weaponization of identity*, dla niektórych jest ona „bronią”) silne i niezależne instytucje religijne są niebezpieczne dla ideologów, gdyż są „antynihilistyczne”: w nihilizmie chodzi bowiem o to, że nic nie może determinować człowieka, nie ma obiektywnych reguł; dlatego w życiu nihilisty są wartości, ale nie muszą być uzasadniane, w pewnych okolicznościach się pojawiają, ale innym razem ich nie ma. W takim porządku religie z ich twierdzeniami o obiektywnym źródle moralności są zwalczane z rewolucyjną gorliwością.

#### e) Denaturalizacja praw człowieka

Ta filozoficzna zmiana ma jednak wpływ na ujmowanie praw podstawowych, co określa się jako „denaturalizację praw człowieka”. Pod tym terminem kryje się kluczowa decyzja, aby nie wyprowadzać praw przysługujących człowiekowi z jego natury na rzecz arbitralności decydowania o ich zakresie. W konsekwencji formułuje się postulat „odreligijnienia” w kluczu wyzwania człowieka: najpierw od tego, co przeszkadza w godnym życiu, okoliczności materialnych, ograniczeń społecznych, w końcu ta abolicja dotyczy samego człowieka, którego chce się uwolnić od niego samego. W tym procesie zostaje podważona naturalność religii – jeszcze przyjmowana przez oświecenie – która teraz (religia) staje się produktem kulturowym, ubocznym skutkiem ewolucji, konstruktem społecznym wyjaśnianym dialektycznie w nurtach marksistowskiej filozofii.

Obserwowana współcześnie zwłaszcza w Europie wrogość wobec religii wyrasta również ze zmienionego paradygmatu wolności i prezentacji religii jako zamachu na tę wolność. Przypomina to sytuację, jaka miała miejsce w późnym średniowieczu wraz z rozwojem nominalizmu i woluntaryzmu. Akcentowały one w wolności jedynie aspekt „wyboru spośród wielu możliwości”, na zasadzie „chcę, bo chcę, nie muszę tego uzasadniać”.

Dziś ten spór koncepcji wolności wyraża się w promowaniu dwóch jej form: dla jednych chodzi o wolność „od” religii, dla drugich wolność „do” religii. W pierwszym przypadku, niechybnie religia staje się wrogiem wolności ze swoimi roszczeniami do prawdy. I tak jest przedstawiana, ale to wynika z cichej rewolucji: teraz to wolność



jest „warunkiem” prawdy, a nie jak dla chrześcijan, wolność wypływa z prawdy, rodzi się z prawdy. Nie można być wolnym, jeśli się nie zna prawdy. Wolność to zdolność do samostanowienia, uwzględniając to wszystko, na co składa się życie człowieka, nie w abstrakcyjnej wolności od wszystkiego, ale pozytywnej zdolności kształtowania siebie i swojej przyszłości<sup>39</sup>.

#### 4. Hybrydowe starcie z religią

Przedstawiona w historycznym zarysie i z odniesieniem do procesów społeczno-kulturowych wrogość i hybrydowe starcie z religią, nie jest jednak zamknięta w przeszłości, lecz pogłębia się, na co wskazuje szereg zjawisk. Warto wymienić niektóre z nich.

Z jednej strony to odsuwanie wolności religijnej na dalszy plan i jej „odsądowienie”, a więc dążenia wielu grup, aby przepisy jej dotyczące zniknęły z kodeksu karnego i nie można było się ich domagać. To trend, który oczywiście dociera także do Europy i znajduje wyraz w wielu inicjatywach ustawodawczych, które żądają wyjęcia kwestii dotyczącej obrazy uczuć religijnych z możliwości ich sądowego egzekwowania<sup>40</sup>.

Można również dostrzec stosowanie narzędzia minoryzacji: to proces znany z socjologii i badań nad tzw. opinią publiczną, a polegający na próbie uczynienia większości mniejszością za pomocą odpowiednich socjotechnik. Często wykorzystuje się w tej operacji metodę tzw. spirali milczenia, w której opinia grup większościowych jest pomijana lub tak przedstawiana, aby pokazać, że to mniejszościowe opcje mają większy dynamizm i niechybnie doprowadzą do zmiany społecznej, przez co obserwator życia społecznego poczuwa się do identyfikacji z tymi mniejszościowymi grupami.

<sup>39</sup> M. Evans, *Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1, s. 5–14.

<sup>40</sup> D. Mayrl, *The dejudicialization of religious freedom?*, „Social Compass” 2021, Nr 3, s. 342–358; J. Richardson, *The judicialization of religious freedom: Variations on a theme*, „Social Compass” 2021, Nr 3, s. 375–391.

Dostrzegalna jest także inna forma podważania religijności i próba jej eliminacji, która zachodzi na poziomie języka. Ta swoista ofensywa semantyczna polega na systematycznej zmianie znaczeń podstawowych terminów, aby zmienić gramatykę. Wtedy dotychczasowe twierdzenia religijne przestaną mieć znaczenie. Jeśli nie można było zbić tych twierdzeń argumentami logicznymi, racjonalnymi – to formą ataku jest rozbijanie znaczeń<sup>41</sup>.

W obliczu tych procesów obrona wolności religijnej jest dziś wymogiem chwili, aby nie stało się tak, że wyznawanie wiary będzie czymś wyjątkowym, sankcjonowanym przez państwo na zasadzie przywileju, jak rezerwat dla Indian. Nie dziwi więc, że w świecie toczy się walka wokół wolności religijnej i próbuje się ją zepchnąć na dalsze miejsca w hierarchii wartości. Mówi się np., że to wolność słowa jest ważniejsza niż wolność religijna. Nie jest to spór bez znaczenia, ponieważ podważa się w ten sposób fundament wszystkich wolności. Wolność religijna nie jest jedną z wielu wolności, ale zasadniczą.

## 5. Znaczenie troski o wolność religijną

W toczonych obecnie sporach, argumentacja na rzecz ochrony wolności religijnej opiera się na kilku filarach:

**Wolność religijna jest historycznie pierwsza** – dlatego to nie jest tylko kwestia „przepisów” regulujących pewien aspekt życia społecznego, ale to zespół praw podstawowych, które kształtowały porządek prawny, aksjologię, wskazując na źródła funkcjonowania kultury. Pierwsza systematyzacja praw człowieka z XVIII w. mówiła o wolności religijnej jako fundamencie, gdyż godność człowieka ufundowana jest nie w arbitralnej decyzji władcy, ale w naturze człowieka jako bytu nie jedynie materialnego, lecz duchowego.

**Obejmuje intymne, najważniejsze sprawy egzystencji** – zwłaszcza te, które mają „wieczne” konsekwencje: zabezpieczenie

<sup>41</sup> V. Maldijeva, *Językowe szaty duchowości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.

tego wymiaru jest kluczowe, jeśli nie chce się budować dialektyki i podziałów wśród obywateli (aby nie musieli wybierać, czy wierność religii, czy wierność państwu; stawianie przed takim wyborem jest szkodliwe dla bezpieczeństwa państwa).

**Wyprzedza inne prawa** – (zgrupowań, wolności słowa) i wspiera ich rozwój. Holistyczne rozumienie egzystencji domaga się postrzegania wolności nie w izolacji jednej od drugiej, ale w odkrywaniu wzajemnych powiązań i hierarchii. Można zaobserwować zjawisko wzmacniania innych wolności tam, gdzie w danym kraju pielęgnuje się i wspiera wolność religijną.

## 6. Propozycje form ochrony wolności religijnej

W obliczu naruszeń wolności religijnej pozostaje istotną kwestią sposób jej obrony dla dobra wspólnego społeczności demokratycznych.

- a) **Obecność i wzmacnianie tożsamości religijnej w miejscach publicznych:** Niezgoda na widzenie świata przez tzw. immanentną ramę, która zawęża spojrzenie, odcina ważne aspekty życia społecznego<sup>42</sup>. Potrzeba pełnego ujęcia (*big picture*), szerszego obrazu świata, którego dostarczają religie przez ich odniesienie do wieczności. Mówi się o „uśpionych dobrach” w sekularyzmie, więc może trzeba je obudzić?
- b) **Cierpliwa hermeneutyka**, w duchu słów św. Pawła: *błogosławcie, a nie złorzeczcie* (Rz 12,14): W praktyce oznacza to wysiłek i wykorzystanie wszelkich sposobności, także ataków na religie, aby wyjaśnić istotę religijności, która była np. dla św. Tomasza z Akwinu jedną z najważniejszych cnót społecznych. Trzeba przypominać, czym jest religia i jakie ma znaczenie społeczne. Religia to nie zbiór poglądów na tematy religijne, ale ukierunkowanie wszystkiego na dobro ostateczne, dla którego

<sup>42</sup> E. Dullo, *On two modalities of our secularity: anthropology's immanent frames*, „Religion” 2021, Nr 4(51), s. 533–550.

człowiek żyje. Pozbawianie tego oznacza chęć redefinicji człowieka i inżynierię społeczną. Warto poświęcać uwagę temu, aby pokazywać, jak wiele dobrego religia wniosła w życie społeczne, począwszy od naukowców, którzy ze względu na swą religijność zajmowali się nauką, wierząc, że świat stworzony przez Boga, który jest Logosem, musi być racjonalny i posiadać prawa.

- c) **Religia to „dobro społeczne”**, które wnosi widoczny wkład w dobro wspólne. Usuwanie jej, stygmatyzowanie, dyskryminowanie – jest nieopłacalne dla państwa.

## 7. Podsumowanie

Mamy w Europie do czynienia z procesem wzrastającej wrogości wobec religii, który przejawia się w traktowaniu jej jako negatywnego zjawiska, szkodliwego, i to wbrew obiektywnym danym, które pokazują, choćby w przypadku COVID-19, pozytywną rolę religii, na czysto naturalnym poziomie, w ramach tzw. *coping*, radzenia sobie. Sporo już na ten temat napisano artykułów. Wrogość ta jednak wynika z ofensywy radykalnego sekularyzmu, który opiera się na materializmie i w nowy sposób dąży do narzucenia swej idei jako jedynie słusznej i „nowoczesnej”: to już nie jest jak dawniej spór z religią na argumenty, ale socjotechniczne próby ograniczenia jej wpływu (czasami wykorzystujące zjawisko pandemii<sup>43</sup>), zawężanie świata w duchu „immanentnej ramy” i odwracania pewnych procesów.

Ale religia ma w sobie „antyideologiczny” gen ze względu na swoje transcendentne odniesienia i w świecie ideologizującym się coraz bardziej, będzie może jedynym wytchnieniem, intelektualnym sanatorium, w którym będzie można poddychać świeżym

<sup>43</sup> P. Mazurkiewicz, *Religious Freedom in the Time of the Pandemic*, „Religions” 2021, Nr 2, s. 1–21.

powietrzem. Sposób traktowania religii w społeczeństwach, szacunek dla nich, to test szacunku dla wolności jako takiej.

W ten sposób religijność staje się dobrem kulturowym, którego ochrona jest ważnym elementem szerszego budowania kultury wolności<sup>44</sup>.

---

<sup>44</sup> D. Bell, *The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion*, „British Journal of Sociology” 1977, Nr 4, s. 420–449.

MARIA ALEJANDRA VANNEY

# Faktyczne ograniczenia wolności religijnej: kiedy prawo pozytywne zawodzi

## 1. Wstęp

Wolność religijna jest prawem szeroko uznawanym w zachodniej teorii politycznej i konstytucjonalizmie. Zarówno bowiem instrumenty prawa międzynarodowego, jak i konstytucje krajowe oraz inne normy niższego rzędu uznają prawo do wolności wyznania. Do tego polityczna teoria demokracji stawia wolność religijną wśród najbardziej centralnych praw obywatela i uznaje ją za jeden z elementów *sine qua non*, które decydują o rzeczywistym funkcjonowaniu ustroju demokratycznego.

Ta konfiguracja prawno-polityczna przejawia się w istnieniu gwarancji chroniących wykonanie tego prawa i stawiających ograniczanie go jako wyjątek od reguły. W praktyce jednak zdarzają się sytuacje, w których wolność religijna jest ograniczana ponad prawnie uzasadnione ograniczenia. Mam na myśli sytuacje takie jak arbitralne zapewnienie lub praktyczna odmowa współpracy materialnej lub gospodarczej państwa z wyznaniem religijnymi, które wpływają na rzeczywistą wolność religijną grup i jednostek; brak skutecznej organizacji instrumentów ułatwiających wyznawania religii osobom, które nie mają możliwości przemieszczania się, ponieważ przebywają w określonych instytucjach, zwłaszcza państwowych, takich jak bazy wojskowe, szpitale, więzienia, domy opieki dla seniorów itp.; brak współpracy ze szkołami o religijnym profilu lub innymi podobnymi instytucjami *non-profit*; dyskryminacja w miejscach pracy lub instytucjach szkolnictwa wyższego ze

względem na religię lub sumienie; możliwości nadużywania profilowania na podstawie przynależności religijnej osób w kontekście środków bezpieczeństwa lub nadzoru.

W celu odróżnienia od ograniczeń formalnych ustanowionych przez system prawny, ograniczeniami faktycznymi lub materialnymi (w odróżnieniu od formalnych) nazywam tutaj te, które ograniczają wolność religijną i jednocześnie spełniają następujące warunki: (a) nie są przewidziane przez prawo pozytywne; (b) powodują istotne obciążenie w korzystaniu z wolności religijnej przez jednostki lub grupy jednostek, niekoniecznie członków zorganizowanej społeczności; (c) stanowią konsekwencję działań (lub zaniechań) podmiotów politycznych lub społecznych: przywódców państwowych, instytucji (np. uniwersytetów, stowarzyszeń branżowych, ośrodków kulturalnych, organizacji pozarządowych), grup nacisku nieposiadających władzy politycznej, ale mających wpływ na podejmowanie decyzji politycznych (np. grup przedsiębiorstw, związków zawodowych, organizacji studenckich, stowarzyszeń nauczycieli, grup medialnych itp.); (d) działania lub zaniechania nie są bezpośrednio ukierunkowane na ograniczenie wolności religijnej, choć taka ewentualność jest akceptowana dla uzyskania innego celu podmiotu działającego; wreszcie, e) ograniczenia te często pozostają niezgłoszone.

W pierwszej kolejności odniosę się do charakteru wolności religijnej jako prawa podstawowego oraz przesłanek, które przemawiają za tym, że w przypadku praw i wolności podstawowych (do których należy wolność religijna) regułą jest swobodna realizacja, a ograniczenie stanowi wyjątek. Następnie zostanie dokonany przegląd klauzul limitacyjnych oraz warunków, które należy spełnić, aby sprostać wymogom prawa międzynarodowego i krajowego, a także przedstawię teoretyczną klasyfikację ograniczeń wolności religijnej. W dalszej kolejności postaram się udowodnić, że klauzula dotycząca możliwości ograniczeń w celu zagwarantowania społeczeństwa demokratycznego, przedstawia główne trudności w zapewnieniu najbardziej obiektywnej interpretacji wolności wyznania. Ze względu na różne koncepcje dotyczące wartości etycznych, które powinien gwarantować system demokratyczny, często daje on pole do faktycznych

lub materialnych ograniczeń, którym poświęcę ostatni fragment niniejszego rozdziału.

Należy podkreślić, że mój wywód nie odnosi się do interpretacji regulacji normatywnych, ale do ogólnych zasad dotyczących postulatów sprawiedliwości z perspektywy teorii polityczno-prawnej, w odniesieniu do poszanowania i ochrony wolności religijnej, którą państwo musi zapewnić. Analiza, która została przedstawiona w ostatniej części, ma na celu jedynie zilustrowanie niektórych konsekwencji wynikających z powodu braku regulacji prawnych, które byłyby wystarczająco adekwatnego do istniejącej sytuacji. Nie zajmuję tu stanowiska, jak powinny wyglądać przepisy lub jak należałoby rozstrzygać konkretne przypadki, a moje uwagi mają charakter analizy polityczno-filozoficznej.

## 2. Wolność religijna jako prawo podstawowe

Wolność religijna została uznana za prawo podstawowe, ponieważ religia „zajmuje dumne miejsce wśród różnych aspektów dobrego ludzkiego życia ze względu na jej strukturalną rolę w porządkowaniu i dodawaniu transcendentnego znaczenia wszystkim innym dobrom, do których dążymy”<sup>1</sup>. Europejski Trybunał Praw Człowieka<sup>2</sup> nie zdefiniował co prawda, czym jest religia, ale wyraźnie podkreślił jej znaczenie, kiedy prawie trzydzieści lat temu określił ją jako dobro „mające znaczenie” nie tylko dla osób wierzących, ale także dla ateistów, agnostyków czy osób obojętnych<sup>3</sup>.

Wolność religijna jest zatem odrębnym i ważnym elementem niezbędnym dla rozkwitu człowieka indywidualnie i we wspólnocie. Jej znaczenie podkreśla fakt, że główne instrumenty prawa

---

<sup>1</sup> M. Moschella, *Beyond Equal Liberty: Religion as a Distinct Human Good and the Implications for Religious Freedom*, „Journal of Law and Religion” 2017, Nr 1(32), s. 124.

<sup>2</sup> Tutaj ETPC lub „Trybunał”.

<sup>3</sup> Kokkinakis przeciwko Grecji, 14307/88, 25.05.1993, §31. Dostępne na: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6ff4.html> [dostęp: 12.12.2022].



międzynarodowego i krajowego postrzegają ją jako podstawową wartość. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC) w art. 9 stanowi, że:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.
2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

W konsekwencji opracowano szereg środków mających na celu ochronę i zagwarantowanie korzystania z wolności religijnej. Należą do nich m.in. gwarancje zawarte w konstytucjach poszczególnych państw i w międzynarodowych standardach ochrony praw człowieka, jak również konieczność wypełnienia przez państwo szczególnych obowiązków polegających na ustanowieniu mechanizmów szybkiej i skutecznej ochrony sądowej.

W wielu krajach uznanie wolności religijnej za prawo podstawowe sięga najwcześniejszych tekstów konstytucyjnych i trwa po dzień dzisiejszy. Z tego faktu wynikają istotne konsekwencje prawne, gdyż wszelkie rozważania związane z realizacją tej wolności muszą również koniecznie uwzględniać istnienie innych praw i dóbr podstawowych, które także korzystają z ochrony konstytucyjnej. Taka sytuacja oznacza nie tylko konflikty, ale również konieczność harmonizacji między poszczególnymi kategoriami praw przysługującymi osobie ludzkiej. Analogicznie, uznanie wolności religijnej daje państwu szczególne prawo do jej ochrony przy regulowaniu jej zakresu, jak również obowiązek unikania uznania za niekonstytucyjne wprowadzanych rozwiązań.

Korzystanie z prawa wolności wyznania, jak w przypadku każdego prawa podstawowego, jest ograniczone przez określone

wymogi życia w społeczeństwie. Takie ograniczenia nie są sprzeczne z zasadą uznającą człowieka za centrum każdej zorganizowanej społeczności; przeciwnie, wiążą się ze wzmocnieniem gwarancji kompletnej, pokojowej i pełnego szacunku istnienia praw człowieka i jego godności. Dlatego uznanie tego, że prawa człowieka podlegają ograniczeniom, nie oznacza pozbawienia ich najwyższej wartości i znaczenia w systemie prawnym. Prawa podstawowe stanowią bowiem zbiór atrybutów, których poszanowanie i ochrona są jednym z najważniejszych kluczy do oceny rzeczywistej zasadności modelu politycznego i społecznego. Dzieje się tak dlatego, że mają one nie tylko wymiar subiektywny, ale także obiektywny, który przekracza fakt posiadania ich przez konkretną osobę, a zwłaszcza dlatego, że są one ściśle związane z istotą moralną człowieka oraz jego godnością.

### 3. Ograniczenia wolności religijnej

Stosowanie klauzul limitacyjnych prawa podstawowe wydaje się złożonym zagadnieniem technicznym, klauzule takie wymagają bowiem znajomości testów proporcjonalności i innych zasad wyinterpretowanych w orzecznictwie wymiaru sprawiedliwości. Dlatego też działacze na rzecz praw człowieka, którzy często są bardziej zainteresowani „istotą” praw, być może powinni pozostawić te aspekty specjalistom. Z drugiej strony, oprócz swojej złożoności, klauzule limitacyjne mogą również wywoływać uczucie rozczarowania lub frustracji, gdy afirmacja praw podstawowych zostaje zestawiona z nową przeciwwagą. Co pozostaje z wyniosłej pozycji praw „niezbywalnych”, gdy interes bezpieczeństwa lub porządku publicznego i tym podobnych może je ograniczać? Czy nie oznacza to, że prawa człowieka stają się jedynie zmiennymi w nieprzewidywalnych negocjacjach między obrońcami wolności a propagatorami prawa i porządku? A sytuacja ta tylko się pogarsza w przypadku zamieszek

wewnętrznych lub innych sytuacji prowadzących do wprowadzenia stanu wyjątkowego?

W tym sensie klauzule limitacyjne mogą wydawać się nieprzyjemnym aspektem teorii praw człowieka. Należy jednak podejść do tej kwestii z innej perspektywy: choć klauzule limitacyjne pozwalają na pewien stopień pragmatycznej elastyczności w egzekwowaniu praw jednostki, to bez nich prawa człowieka w ogóle nie funkcjonowałyby w praktyce. Należy podkreślić, że główną funkcją klauzul limitacyjnych nie jest otwieranie drzwi dla pewnych ograniczeń, ale właśnie ustalenie określonych kryteriów ograniczających ich dopuszczalny zakres.

W związku z tym ich celem jest zachowanie istoty przepisów dotyczących ochrony praw człowieka w skomplikowanych sytuacjach, gdy ich realizacja koliduje lub wydaje się kolidować z ważnymi dobrami publicznymi lub z prawami i wolnościami innych osób. Kładąc nacisk na zgodność z zestawem określonych kryteriów, normy ograniczające zapobiegają łatwemu powoływaniu się na (rzekomą) potrzebę nałożenia ograniczeń. Tym samym, zamiast stać w sprzeczności z istotą praw człowieka, odgrywają one podstawową rolę w obronie ich statusu i zakresu.

Podstawowe rozróżnienie przy rozpatrywaniu ograniczeń dotyczy wewnętrznego wymiaru wolności religijnej, który jest absolutny, oraz wymiaru zewnętrznego, który jest z natury względny. Posługując się Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych (MPPOiP) jako typowym przykładem, należy zauważyć, że międzynarodowe traktaty dotyczące praw człowieka obejmują z jednej strony prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania, a z drugiej – do manifestowania religii lub przekonań<sup>4</sup>. Ochrona odnosi się zatem do dwóch specyficznych aspektów przekonań: *forum internum* (wewnętrznych myśli i przekonań) oraz *forum externum* (przejawów tych przekonań)<sup>5</sup>. Pierwszy z nich jest

<sup>4</sup> Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (PDPC), art. 18; MPPOiP, art. 18; Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC), art. 9; Amerykańska Konwencja Praw Człowieka (AmCHR), art. 12.

<sup>5</sup> Na temat rozróżnienia między *forum internum* i *externum* zob. np. C. przeciwno Zjednoczonemu Królestwu (1983), w którym EKPC zdefiniowała wyrażenie *forum internum* jako „sferę osobistych przekonań i wyznań religijnych”,

podstawą i wstępem do korzystania z prawa, drugi – jego zewnętrznym wyrazem. Wspomniane *forum externum*, w którym prawo się materializuje, jest miejscem, gdzie funkcjonuje ono w bardziej praktycznym sensie, jako roszczenie, i zakłada działania zewnętrzne. W związku z tym, choć nie można ograniczać wolności przekonań, to już jej manifestowanie owszem. Jak wyraźnie stanowi EKPC w art. 9 ust. 2, wprowadzone ograniczenia mogą obejmować jedynie „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań”<sup>6</sup>.

Należy jednak zauważyć, że pomimo tego, iż art. 9 konwencji zapewnia absolutną ochronę *forum internum*, Trybunał w orzeczeniu z 2001 r. stwierdził, że art. 9 konwencji „nie zawsze gwarantuje prawo do postępowania publicznego w sposób kierowany przez to [wewnętrzne] przekonanie”<sup>7</sup>. Wyrok ten został wydany bez próby wyważenia interesu stron. Oparto się na tym fakcie, że sprzedaż środków antykoncepcyjnych jest we Francji legalna, a strony powodowe nie mogą nadawać priorytetu swoim przekonaniom religijnym i narzucać ich innym. W tym sensie, zgodnie z interpretacją Trybunału, nie ma potrzeby rozważania obciążenia w ramach oceny prawnej, o ile państwo ma uzasadniony cel do osiągnięcia<sup>8</sup>. Z perspektywy ochrony praw jednostki łatwo dostrzec

---

w Vereniging Rechtswinkels Utrecht przeciwko Holandii (1986) stwierdzono, że „art. 9 chroni przede wszystkim sferę osobistych przekonań i wyznań religijnych”.

<sup>6</sup> Dostępna pod adresem [https://www.echr.coe.int/documents/convention\\_pol.pdf](https://www.echr.coe.int/documents/convention_pol.pdf). [dostęp: 31.12.2022].

<sup>7</sup> Pichon i Sajous przeciwko Francji, 49853/99, 02.10.2001, Sprawozdania z wyroków i postanowień 2001-X.

<sup>8</sup> Ochrona prawa „forum zewnętrznego” wiąże się z szeregiem konsekwencji społecznych lub innych rozważań z zakresu ochrony publicznej wywołanych przez manifestowanie przekonań jako powodu do ograniczeń. Kilka przykładów z różnych krajowych i regionalnych sądów odnośnie do odmiennego traktowania „forum” wewnętrznego i zewnętrznego to chociażby: niedopuszczanie małżeństw poligamicznych (Reynolds przeciwko USA 98 US 145, 1879), wymaganie od sikha pracującego w zakładzie przetwórstwa spożywczego usunięcia całego zarostu (Panesar przeciwko Nestle Co. Ltd. [1980] ICR 144), ograniczenia dotyczące specyficznych praktyk kulturowych, takie jak zakaz używania niebezpiecznych noży do publicznych tańców rytualnych (Jagdishwaranand przeciwko Komisarzowi Policji AIR 1984 SC 51), czy też ograniczenie publicznych „wezwań do modlitwy” przez system głośników publicznych w interesie osób niebędących wyznawcami i przebywających w dzielnicach mieszkalnych (Ellaurie przeciwko Madrasah Taleemuddeen

wady takiego podejścia. Wolność religijna bez wolności postępowania zgodnie z własnymi przekonaniami wydaje się sprzeczna z istotą tego prawa.

W kwestii statusu wolności religijnej i klauzul limitacyjnych, należałoby zacząć od stwierdzenia, że stosunek między jej wykonywaniem a każdym proponowanym ograniczeniem jest stosunkiem między normą a wyjątkiem. O ile nikt nie musi „usprawiedliwiać” korzystania przez siebie z wolności wyznania, która jest niezbywalnym prawem człowieka, o tyle każde proponowane ograniczenie, przeciwnie, wymaga wiarygodnego uzasadnienia zgodnego z określonymi w tym celu kryteriami. Dlatego użycie metafory „wyważenia” wydaje się mylące<sup>9</sup>. W istocie nie istnieje żadna symetryczna relacja między tym prawem a jego ograniczeniami.

Niezależnie od powyższych uwag należy zauważyć, że prawa podstawowe nie są ani absolutne, ani nieograniczone, lecz podlegają szeregowi ograniczeń lub restrykcjom, które uniemożliwiają ich posiadaczowi skorzystanie z określonej prerogatywy w określonych okolicznościach. W tym sensie rozumiem tu „ograniczenia praw podstawowych” jako ograniczenia w korzystaniu z określonego prawa podstawowego w taki sposób, że każde żądanie korzystania z danego atrybutu w sposób naruszający te ograniczenia, jest z istoty rzeczy bezprawne i może pociągać naruszającego je do odpowiedzialności, jaką dla takiego skutku przewiduje pozytywny system prawny<sup>10</sup>.

Dla lepszej przejrzystości wyводу należy dokonać klasyfikacji ograniczeń praw podstawowych według różnych kryteriów, a mianowicie: (1) Według **ram konstytucyjnych**: ograniczenia mogą być milczące, ogólne lub specyficzne dla danego prawa. (2) Według **okoliczności**, w których mają miejsce: mogą być zwykłe lub niezwykłe. (3) Według **źródła**, z którego pochodzi ograniczenie: mogą one

---

Islamic Institute and Another, PA Jacol przeciwko Nadinspektorowi Policji AIR 1993 Ker. 1) itd.

<sup>9</sup> Na temat semantyki „wyważenia” zob. H. Bielefeldt, *Limiting Permissible Limitations: How to Preserve the Substance of Religious Freedom*, „Religion & Human Rights” 2020, Nr 1–2(15), s. 3–19.

<sup>10</sup> M.A. Fernández González, *Aspectos Constitucionales de la nueva ley de OPAS*, „Revista Chilena del Derecho” 2002, Nr 3(29), Facultad de Derecho, Pontificia Universidad Católica de Chile, s. 695.

mieć charakter formalny, tj. być nakazane przez prawo pozytywne, lub materialny, tj. pojawiać się *de facto* bez współdziałania którejkolwiek z prawnych klauzul limitacyjnych (zob. wyżej moją definicję ograniczeń materialnych oraz część 4. niniejszego opracowania).

Istnieją różne **ramy konstytucyjne** dotyczące ustanawiania ograniczeń praw podstawowych. Na przykład w przypadku Konstytucji Stanów Zjednoczonych i Argentyny nie ma do nich wyraźnych odniesień, są ustanawiane w drodze ustawodawstwa lub orzecznictwa. O ile takie podejście może być właściwe w ugruntowanych demokracjach z wiarygodnymi sądami, jest ono ryzykowne w krajach, w których ani władza ustawodawcza, ani sądy nie są wystarczająco silne, aby wprowadzone ograniczenia egzekwować bez dodatkowych wytycznych<sup>11</sup>. Inne konstytucje określają ogólne ramy ograniczeń. Na przykład Kanadyjska Karta Praw i Wolności oraz Konstytucja Republiki Południowej Afryki wymagają, aby takie ograniczenia były przewidziane prawnie, a korzystanie z nich „znalazły oczywiste uzasadnienie w wolnym i demokratycznym społeczeństwie” (Kanada)<sup>12</sup>, „w społeczeństwie otwartym i demokratycznym, opartym na zasadach poszanowania godności ludzkiej, równości i wolności, przy uwzględnieniu wszystkich istotnych czynników” (RPA)<sup>13</sup>. Trzeci system ograniczeń

<sup>11</sup> Komisja Wenecka (oficjalnie Europejska Komisja na rzecz Demokracji przez Prawo) podziela tę obawę, wyrażając w swojej opinii doradczej poświęconej konstytucji Bułgarii, że „z punktu widzenia skutecznej ochrony danych praw lepiej jest, aby takie materialne klauzule limitacyjne zostały dodane do różnych praw w rozdziale dotyczącym praw człowieka w samej konstytucji”. Zob. Opinia w sprawie konstytucji Bułgarii (14–15.03.2008) CDL-AD (2008)009, 68. Dostępny pod adresem [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)009-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)009-e) [dostęp: 20.12.2022].

<sup>12</sup> Ustawa konstytucyjna, 1982 Część I: Kanadyjska Karta Praw i Wolności, art. 1: „Kanadyjska Karta Praw i Wolności gwarantuje prawa i wolności w niej wyrażone oraz poddaje je tylko takim rozsądnym ograniczeniom, które są wyznaczone przez prawo i znajdują oczywiste uzasadnienie w wolnym i demokratycznym społeczeństwie”. Polski tekst dostępny na: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/kanada-c2-1.html> [dostęp: 22.12.2022].

<sup>13</sup> Konstytucja Republiki Południowej Afryki, 1996, rozdział 2: Deklaracja Praw, art. 36:

„1. Prawa zawarte w Deklaracji Praw mogą zostać ograniczone jedynie na zasadach określonych w prawie o zastosowaniu powszechnym w stopniu rozsądnym i uzasadnionym w społeczeństwie otwartym

określa klauzule dotyczące poszczególnych praw, i zaprojektowane tak, aby odpowiadały znaczeniu i charakterowi poszczególnych praw. Chodzi o stanowisko ETPC, w myśl którego, jak wskazuje Rivers: „zgodne z prawem jest dążenie do bezpieczeństwa narodowego, bezpieczeństwa publicznego i dobrobytu gospodarczego ze szkodą dla prywatności, ale tylko bezpieczeństwo narodowe i bezpieczeństwo publiczne ze szkodą dla wolności słowa i tylko bezpieczeństwo publiczne ze szkodą dla wolności religii”<sup>14</sup>.

Co do okoliczności<sup>15</sup>, ograniczenia zwykle mają zawsze zastosowanie, tzn. wpływają na korzystanie z prawa zarówno w konstytucyjnych warunkach instytucjonalnych, jak i w sytuacjach konstytucyjnego wyjątku. W rzeczywistości obowiązują one przez cały czas; również w stanie wyjątkowym nie jest dozwolone uprawianie praktyk religijnych sprzecznych z moralnością i dobrymi obyczajami, porządkiem publicznym lub bezpieczeństwem narodowym, chociaż nie można nakładać na praktyki religijne ograniczeń, które nie zostały wyraźnie ustanowione przez prawo, na co można by przytoczyć kilka przykładów. Krótko mówiąc, zwykle ograniczenia mają zastosowanie zawsze. Z kolei ograniczenia nadzwyczajne mogą być orzekane jedynie w czasie okoliczności nadzwyczajnych o charakterze społecznym lub instytucjonalnym, które stały się podstawą do ogłoszenia stanów wyjątku konstytucyjnego. Dotyczy to takich przypadków jak wojna, powszechne

---

i demokratycznym, opartym na zasadach poszanowania godności ludzkiej, równości i wolności, przy uwzględnieniu wszystkich istotnych czynników, w tym:

- a. natury danego prawa;
  - b. wagi celu ograniczenia danego prawa;
  - c. natury i zakresu ograniczenia danego prawa;
  - d. związku między ograniczeniem a jego celem oraz
  - e. mniej uciążliwych środków do osiągnięcia tego celu.
2. Z wyjątkiem przypadków określonych w ust. 1 lub innym przepisie Konstytucji, żadne prawo nie może ograniczyć żadnego z praw zagwarantowanych w Deklaracji Praw”.

<sup>14</sup> J. Rivers, *Proportionality and Variable Intensity of Review*, „Cambridge Law Journal” 2006, Nr 65/1, s. 195.

<sup>15</sup> Na temat tej klasyfikacji zob. H. Nogueira Alcalá, *Derechos Fundamentales y Garantías Constitucionales*, Editorial Librotecnia, Librotecnia 2008, t. 1, s. 143–221.

zagrożenie lub inny stan nadzwyczajny zagrażający niepodległości lub bezpieczeństwu państwa<sup>16</sup>.

Jednak nie wszystkie gwarancje konstytucyjne mogą być ograniczane. I tak np. art. 27 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka stanowi, że Państwo-Strona może „podjąć środki uchylające jego zobowiązania wynikające z (...) Konwencji, w zakresie i na czas ściśle wymagany koniecznością sytuacji, z zastrzeżeniem, że takie środki nie są niezgodne z innym i zobowiązaniami państwa wynikającymi z prawa międzynarodowego oraz nie pociągają za sobą dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię lub pochodzenie społeczne”. Konwencja w różnych artykułach stanowi również, że zawieszenie gwarancji nie może naruszać „prawa do życia, (...) ludzkiego traktowania, (...) wolność od niewolnictwa, (...) wolność od praw *ex post facto*, (...) wolności sumienia i wyznania, (...) prawa rodziny (...), a także zasadniczych gwarancji sądowych dla ochrony takich praw”<sup>17</sup>. W artykule 14 EKPC zawarty jest również zakaz dyskryminacji, kiedy stwierdza się, że „korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn”<sup>18</sup>.

<sup>16</sup> W tym samym duchu art. 233 Konstytucji RP stanowi, że:

„1. Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30 (godność człowieka), art. 34 i art. 36 (obywatelstwo), art. 38 (ochrona życia), art. 39, art. 40 i art. 41 ust. 4 (humanitarne traktowanie), art. 42 (ponoszenie odpowiedzialności karnej), art. 45 (dostęp do sądu), art. 47 (dobra osobiste), art. 53 (sumienie i religia), art. 63 (petycje) oraz art. 48 i art. 72 (rodzina i dziecko).

2. Niedopuszczalne jest ograniczenie wolności i praw człowieka i obywatela wyłącznie z powodu rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku. (...)” [podkreślenia MAV]. Dostępne na: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> [dostęp: 22.12.2022].

<sup>17</sup> Polski tekst: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c1.html> [dostęp: 01.03.2023] [podkreślenia MAV].

<sup>18</sup> Podkreślenie MAV.



W zakresie ograniczeń źródłowych możemy wyróżnić ograniczenia formalne, tj. nakazane przez prawo pozytywne, oraz ograniczenia materialne, które przejawiają się w stanie faktycznym.

W odniesieniu do ograniczeń nakładanych przez prawo pozytywne, warto zauważyć, że o ile PDPC zawiera ogólną klauzulę ograniczeń mającą zastosowanie do wszystkich praw i wolności (art. 29, ust. 2)<sup>19</sup>, to MPPOiP odnosi się do ograniczeń w samych przepisach materialnych. Artykuł 18 ust. 3 MPPOiP stanowi, że „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób”<sup>20</sup>. Ponadto, choć ograniczenia mające zastosowanie do wolności myśli, sumienia i wyznania w art. 9 EKPC pokrywają się w znacznym stopniu z ograniczeniami mającymi zastosowanie do wolności chronionych przez inne artykuły Konwencji (art. 8, 10 i 11)<sup>21</sup>, to w odniesieniu do wolności wyznania

<sup>19</sup> „W korzystaniu ze swych praw i wolności każdy człowiek podlega jedynie takim ograniczeniom, które są ustalone przez prawo wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i poszanowania praw i wolności innych i w celu uczynienia zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu demokratycznego społeczeństwa”. [https://www.unesco.pl/fileadmin/user\\_upload/pdf/Powszechna\\_Deklaracja\\_Praw\\_Czlowieka.pdf](https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf) [dostęp: 29.12.2022].

<sup>20</sup> Zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/T/D19770167L.pdf> [dostęp: 23.12.2022].

<sup>21</sup> Art. 8 ust. 2: Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego  
Niedopuszczalna jest ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tego prawa z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez ustawę i koniecznych w demokratycznym społeczeństwie z uwagi na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności osób.

Art. 10 ust. 2: Wolność wyrażania opinii

Korzystanie z tych wolności pociągających za sobą obowiązki i odpowiedzialność może podlegać takim wymogom formalnym, warunkom, ograniczeniom i sankcjom, jakie są przewidziane przez ustawę i niezbędne w społeczeństwie demokratycznym w interesie bezpieczeństwa państwowego, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa publicznego ze względu na konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu, z uwagi na ochronę zdrowia i moralności, ochronę dobrego imienia i praw innych osób oraz ze względu na zapobieżenie ujawnieniu

lub przekonani lista dopuszczalnych ograniczeń jest węższa niż w przypadku innych kategorii praw. W tym sensie wiele ogólnych zasad ustanowionych przez Trybunał w odniesieniu do tych ostatnich artykułów ma zastosowanie do interpretacji art. 9 ust. 2. W związku z tym, we wszystkich tych przypadkach ograniczenia wolności mogą być stosowane tylko wtedy, gdy są przewidziane przez ustawę, konieczne w społeczeństwie demokratycznym i proporcjonalne do osiągnięcia określonych celów wymienionych w ustępie 2 wspomnianego artykułu, które są jedynymi uzasadnionymi celami w ramach EKPC. W tym kontekście wystarczy wspomnieć, że wszelkie normy ograniczające wolność religijną nie mogą być stosowane wstecz, a także, że choć nie jest konieczne, aby miały rangę konstytucyjną, to muszą być z nią zgodne. Oznacza to, że to konstytucja generuje swoje własne kompetencje do zastosowania odpowiedniego ograniczenia<sup>22</sup>.

---

informacji poufnych lub na zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowej.

Art. 11 ust. 2: Wolność zgromadzeń i stowarzyszania się

Wykonywanie tych praw nie może podlegać innym ograniczeniom niż te, które określa ustawa i które są konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa państwowego lub publicznego, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwu, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Niniejszy przepis nie stanowi przeszkody w nakładaniu zgodnych z prawem ograniczeń korzystania z tych praw przez członków sił zbrojnych, policji lub administracji państwowej.

<sup>22</sup> Nie mogą one zatem powstać *ex nihilo* w celu ograniczenia, już po ich utworzeniu, pewnych działań, które władza publiczna uznaje za szkodliwe dla interesu ogólnego. Choć oczywiście organ administracyjny może przyjmując konkretne przepisy w ramach ogólnych ram uznaniowości ustanowionych wcześniej przez prawo. Analogicznie należy uznać, że ten sam sposób działania może przyjąć władza sądownicza, zwłaszcza w krajach o tradycji prawa precedensowego, gdzie nakazanie lub zakazanie określonego zachowania ma wieloletnią tradycję. W tym sensie i w celu wyjaśnienia tego wyrażenia Trybunał podkreślił, że klucz do interpretacji jego znaczenia stanowi zasada pewności prawa, wskazując jednocześnie na dwa aspekty, które ją określają. Z jednej strony „prawo musi być odpowiednio dostępne: obywatel musi mieć możliwość uzyskania adekwatnego do okoliczności wskazania norm prawnych mających zastosowanie w danej sprawie”. Z drugiej strony „norma nie może być uznana za prawo, jeśli nie jest sformułowana na tyle precyzyjnie, by umożliwić obywatelowi regulację jego postępowania: musi on być w stanie – w razie potrzeby, za odpowiednią poradą – przewidzieć,

Klauzule limitacyjne (bezpieczeństwo publiczne, porządek publiczny, zdrowie lub moralność, lub ochrona praw i wolności innych osób) mają wyraźnie teleologiczny charakter i działają jako cele ogólne, które uzasadniają przyjęcie przez państwo określonych środków ograniczających. Jak podkreślił Trybunał w sprawie Nolan i K przeciwko Rosji, „wyjątki od wolności religii wymienione w art. 9 ust. 2 muszą być wąsko interpretowane, gdyż ich wyliczenie jest ściśle wyczerpujące, a ich definicja z konieczności restrykcyjna”<sup>23</sup>. Co więcej, wspomniana lista wyjątków nie jest jedynie ilustracyjna, jak zauważa Trybunał w sprawie SAS przeciwko Francji, stwierdzając, że „aby ograniczenie tej wolności było zgodne z Konwencją, musi w szczególności realizować cel, który można powiązać z jednym z celów wymienionych w tym postanowieniu”<sup>24</sup>. Z drugiej strony, cecha ta jest równoważona przez swoją szerokość pojęciową: jeśliby rozumieć ją w sposób ekstensywny – zwłaszcza w przypadku porządku publicznego – mogłaby objąć w praktyce niemal każdy rodzaj przymusu ustanowionego uznaniowo przez państwo<sup>25</sup>.

Trybunał odniósł się do klauzul limitacyjnych dotyczących ochrony „moralności” w sprawie Handyside<sup>26</sup> (mimo że sprawa dotyczy prawa do wolności słowa) oraz „porządku publicznego” w sprawie Engel<sup>27</sup>. Sprawy te mogą rzucić pewne światło na to, jak Trybunał rozpatruje rolę religii na poziomie indywidualnym i społecznym. Wyrok w sprawie Handyside we fragmencie

---

w stopniu uzasadnionym w danych okolicznościach, konsekwencje, jakie może pociągnąć za sobą dane działanie”. Zob. The Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, s. 49, 6538/74, 29.03.1979 r. Dostępne na: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7240.html> [dostęp: 20.12.2022].

<sup>23</sup> Nolan i K przeciwko Rosji, 2512/04, 12.02.2009 r., §73. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-91302> [dostęp: 20.12.2022].

<sup>24</sup> SAS przeciwko Francji, 43835/11, 01.07.2014 r., §113. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-145466> [dostęp: 20.12.2022].

<sup>25</sup> Szczegółowa analiza klauzul limitacyjnych, zob. C. Evans, *Limitations on Manifestations of Religion or Belief*, [w:] *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press 2001, rozdz. 7.

<sup>26</sup> Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 5493/72, 04.11.1976 r. Dostępne na: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6fb8.html> [dostęp: 22.12.2022].

<sup>27</sup> Engel i inni przeciwko Holandii, 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, 08.06.1976 r., §98.

odnoszącym się do kwestii „moralności publicznej” podkreśla przede wszystkim jej zmienny i partykularny charakter, który uniemożliwia ściśle odniesienie się do jej jednolitego rozumienia, co w konsekwencji doprowadza do przyznania państwu szerszego marginesu swobody<sup>28</sup>. Zdaniem Martíneza-Torróna wyrok ten nie tylko wyolbrzymia i tak już niezwykle zróżnicowany charakter europejskiej moralności publicznej w jej terytorialnej konkretności, ale też pomija „czynnik istotny dla zrozumienia kultury zachodniej: jej historyczny związek z etycznymi postulatami chrześcijaństwa, które w mniejszym lub większym stopniu odcisnęły niezatarte piętno na dużej części instytucji prawnych i społecznych wytycznych w zakresie oceny postępowania”<sup>29</sup>.

Z drugiej strony, w wyroku w sprawie Engel, odnosząc się do klauzuli limitacyjnej powiązanej z „porządkiem publicznym” (zawartej w art. 10 ust. 2) ETPC stwierdził, że „termin ‘porządek’, występujący w tym postanowieniu, nie oznacza jedynie ‘porządku publicznego’ w rozumieniu art. 6 ust. 1 i 9 ust. 2 Konwencji oraz art. 2 ust. 3 Protokołu IV i odnosi się również do porządku, który musi panować w określonej grupie społecznej, jest tak zwłaszcza wtedy, gdy – jak w przypadku Sił Zbrojnych – chaos w tej grupie może wpłynąć na porządek całego społeczeństwa”<sup>30</sup>. Poprzez powyższe stwierdzenie, ETPC jednoznacznie daje do zrozumienia, że istnieją pewne kwalifikowane obszary, w których ów „porządek”, mimo że nie jest „publiczny” *sensu stricto*, wywiera taki sam ograniczający wpływ na korzystanie ze swobód. Wydaje się też sugerować, że to szczególne znaczenie nie dotyczy „porządku publicznego” z art. 9 ust. 2. Komisja zastosowała go jednak do uzasadnienia ograniczeń wolności z art. 9 ust. 1 w sferze wojskowej<sup>31</sup>, a także w kontekście zakładów karnych<sup>32</sup>. Stosowała również analogicznie do zdrowia

<sup>28</sup> Handyside, §48.

<sup>29</sup> J. Martínez-Torrón, *El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio europeo de Derechos Humanos*, „Anuario de derecho eclesiástico del Estado” 1986, Nr 2, s. 464.

<sup>30</sup> Engel, §98.

<sup>31</sup> Zob. X. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, App. 6084/73 (1975) 3 D&R 62.

<sup>32</sup> Zob. X. przeciwko Austrii, X i inni przeciwko Austrii [GC], 19010/07, 19.02.2013 r. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7427> [dostęp: 22.12.2022].

i bezpieczeństwa publicznego, w sprawach dotyczących zarówno wojska, jak i więziennictwa<sup>33</sup>. „Porządek publiczny” był również przywoływany przez państwa w celu ograniczenia prawa do manifestowania religii lub przekonań poprzez ubiór religijny, chociażby w wyroku Trybunału w sprawie Leyla Şahin przeciwko Turcji oraz w sprawie Dogru przeciwko Francji<sup>34</sup>. Trudno co prawda zrozumieć, jak noszenie chusty może zakłócać porządek publiczny, ale ETPC często posługiwał się tym argumentem.

W odniesieniu do klauzul limitacyjnych prawa i wolności ze względu na „bezpieczeństwo publiczne” i ochronę „zdrowia publicznego”, stanowisko ETPC jest niejasne. W odniesieniu do pierwszej kategorii Trybunał posługuje się bowiem pojęciem „bezpieczeństwa publicznego” często łączonym z „porządkiem publicznym”<sup>35</sup> ze względu na jego podobieństwo w języku francuskim (*sécurité publique*)<sup>36</sup>. W tej sytuacji trudno jednoznacznie określić, czym miałyby się różnić „bezpieczeństwo publiczne” określane po angielsku terminem *public safety* od tego określanego terminem *public security*, co daje podstawę do szerszej interpretacji niż ta, która odpowiadałaby orzecznictwu samego Trybunału. W sprawie Phull przeciwko Francji, państwo powołało się na „bezpieczeństwo publiczne” (*public security*) jako jedyny uzasadniony cel ograniczenia prawa do wolności religii lub przekonań praktykującego sikha, który został zmuszony do zdjęcia swojego turbanu w punkcie kontroli bezpieczeństwa na lotnisku we Francji. Trybunał uznał sprawę za niedopuszczalną, ponieważ ograniczenie miało na celu ochronę „bezpieczeństwa publicznego” (*public safety*) uznawanego za niezbędne w demokratycznym społeczeństwie<sup>37</sup>. Sprawa została rozstrzygnięta w języku francuskim, a przywołany uzasadniony cel to *sécurité publique*

<sup>33</sup> X. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, App. 6084/73.

<sup>34</sup> Leyla Şahin przeciwko Turcji, 44774/98, 10.11.2005, §99. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70956> [dostęp: 22.12.2022]; Dogru przeciwko Francji, 27058/05, 04.12.2008 r., §60. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1792> [dostęp: 22.12.2022].

<sup>35</sup> Ahmet Arslan i inni przeciwko Turcji, 41135/98, 23.02.2010 r., §43.

<sup>36</sup> Zob. B. Rainey, C. Ovey, P. McCormick, *Jacobs, White, and Ovey: The European Convention on Human Rights*, Oxford University Press 2014, s. 314.

<sup>37</sup> Phull przeciwko Francji, 35753/03, 11.01.2005 r. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77018> [dostęp: 22.12.2022].

w znaczeniu „bezpieczeństwo publiczne” (ang. *public safety*), które w tym przypadku odnosi się raczej do sensu zawartego w angielskim terminie *public security*. To wyjaśnia, dlaczego państwa często powołują się na „bezpieczeństwo publiczne” w okolicznościach związanych z porządkiem publicznym.

Takie rozszerzenie znaczeniowe jest problematyczne, tym bardziej że ten sam Trybunał interpretował również „bezpieczeństwo publiczne” w bardzo podobny sposób do „bezpieczeństwa narodowego”, które nie występuje w art. 9 ust. 2 EKPC. I tak np. w sprawie SAS przeciwko Francji ETPC zauważył, że „bezpieczeństwo publiczne” jest jednym z celów wymienionych w drugim ustępie art. 9 konwencji (*sécurité publique* w wersji francuskiej), a także w ustępie 2 art. 8 (*sûreté publique* w wersji francuskiej). Tak więc, gdy Francja argumentowała, że zakaz zasłaniania całej twarzy miał na celu „zapobieganie zagrożeniu dla bezpieczeństwa osób i mienia oraz zwalczanie oszustw w zakresie tożsamości”, nie chodziło tu o bezpieczeństwo w sensie dobrostanu, ale o bezpieczeństwo w sensie ochrony. Dlatego Trybunał stwierdził, że „przyjmując kwestionowany zakaz, ustawodawca starał się zająć kwestiami ‘bezpieczeństwa publicznego’ w rozumieniu art. 8 ust. 2 i art. 9 ust. 2 konwencji”<sup>38</sup>. Ta szeroka interpretacja została potwierdzona przy innych okazjach, kiedy Trybunał stwierdzał, że „państwa mają prawo sprawdzić, czy ruch lub stowarzyszenie prowadzi, pozornie w ramach realizacji celów religijnych, działalność szkodliwą dla ludności lub bezpieczeństwa publicznego”<sup>39</sup>. Taka interpretacja bezpieczeństwa publicznego wydaje się zatem bardzo podobna do interpretacji bezpieczeństwa narodowego, które nie zostało ujęte w wykazie zawartym w art. 9 ust. 2 EKPC. Jeśli jednak „bezpieczeństwo publiczne” w rozumieniu *public safety* można przyrównać do tego samego pojęcia w rozumieniu *public security* oraz do „bezpieczeństwa narodowego”, to jaka jest rzeczwi-  
wista różnica między „bezpieczeństwem narodowym (*sécurité nationale*)” a „bezpieczeństwem publicznym (*sécurité publique*)”

<sup>38</sup> Tamże.

<sup>39</sup> Metropolitan Church of Bessarabia i inni przeciwko Mołdawii, 45701/99, 13.12.2001 r., §113.

oraz między pojęciami określanymi po angielsku jako *public safety* oraz *public security*?

Ochrona „zdrowia publicznego” jako klauzula limitacyjna rzadko pojawia się w orzecznictwie ETPC. W sprawie X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Trybunał uznał za niedopuszczalną skargę wniesioną przez sikh, który zarzucił, że wymóg noszenia kasku podczas jazdy motocyklem zobowiązuje go do zdjęcia turbanu, co narusza jego wolność religijną<sup>40</sup>. Na klauzulę tę powoływano się również w celu uzasadnienia ingerencji w prawo Świadków Jehowy do manifestowania swoich przekonań w przypadkach, gdy odmawiali oni przyjmowania transfuzji krwi. W sprawie *Świadek Jehowy z Moskwy i inni przeciwko Rosji*, ETPC stwierdził, że poza uzasadnionym celem państwowym, jakim była ochrona zdrowia publicznego, nie została spełniona zasada proporcjonalności pomiędzy ingerencją a realizowanym uzasadnionym celem<sup>41</sup>. W sprawie *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* powołano się na tę klauzulę, aby uzasadnić ingerencję, która nie pozwoliła na noszenie krzyżyka w brytyjskim szpitalu ze względu na zdrowie publiczne<sup>42</sup>.

W ostatnim czasie klauzula limitacyjna związana z ochroną zdrowia publicznego nabrała nowego znaczenia w odniesieniu do środków sanitarnych podjętych z powodu COVID-19. W sprawie *Constantin-Lucian Spînu przeciwko Rumunii* więzień, który identyfikował się jako członek Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego, nie mógł uczestniczyć w nabożeństwach religijnych poza zakładem karnym ze względu na ograniczenia zdrowotne<sup>43</sup>. ETPC uznał, że prawo skarżącego do uzewnętrzniania religii nie zostało

<sup>40</sup> X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 7992/77, 12.07.1978 r. Dostępne na: [https://www.stradalex.eu/en/se\\_src\\_publ\\_jur\\_eur\\_cedh/document/echr\\_7992-77](https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_7992-77) [dostęp: 22.12.2022]. Należy zauważyć, że pod koniec 1976 r. zmiana przepisów wyłączyła sikhów z obowiązku noszenia kasków.

<sup>41</sup> *Świadek Jehowy z Moskwy i inni przeciwko Rosji*, 302/02, 10.06.2010 r., §106 i 160. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-99221> [dostęp: 23.12.2022].

<sup>42</sup> *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, 48420/10, 36516/10, 51671/10, i 59842/10, 15.01.2013 r., §96–100. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115881> [23.12.2022].

<sup>43</sup> *Constantin-Lucian Spînu przeciwko Rumunii*, 11.10.2022 r. Zob. <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7459651-10223600> [dostęp: 30.12.2022].

naruszone. Stwierdził w szczególności, że decyzja władz więzennych o odmowie skarżącemu zgody na uczestniczenie w nabożeństwach religijnych w jego kościele poza zakładem karnym uwzględniała jego indywidualną sytuację oraz zmieniające się okoliczności kryzysu zdrowia publicznego<sup>44</sup>.

Ostatnia klauzula limitacyjna dotycząca ochrony „praw i wolności innych osób”, z perspektywy teoretycznej wydaje się mniej skomplikowana. Uprzywilejowanie praw jednego człowieka ze szkodą dla praw drugiego oznaczałoby uprzywilejowanie godności jednego człowieka ze szkodą dla godności innego człowieka. Taki wybór byłby sprzeczny nie tylko z rozsądkiem, ale przede wszystkim z samymi podstawami teorii praw człowieka. Uzasadnienie tej klauzuli jest jasne: ponieważ każde prawo odzwierciedla wewnętrzną godność osoby ludzkiej, nie do pomysłenia byłoby, aby jedno z tych zasadniczych prerogatyw mogło być naruszone przez korzystanie z innego zasadniczego prawa przez inną osobę. Tym samym w takich przypadkach ingerencja w wolność religijną nie byłaby uprawniona. Liczne normy krajowe i międzynarodowe stanowią, że ograniczenie nadużywania własnych praw wobec praw

---

<sup>44</sup> Interesujące jest to, że Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych w sprawie Rzymskokatolicka Diecezja na Brooklynie przeciwko Cuomo wydał, na wniosek diecezji katolickiej i ortodoksyjnego stowarzyszenia żydowskiego, nakaz zaprzestania wykonywania rozporządzenia wykonawczego wydanego przez gubernatora Nowego Jorku, które ograniczało liczbę osób mogących uczestniczyć w nabożeństwie religijnym, niezależnie od pojemności świątyni. Powodowie argumentowali, że ograniczenie to kontrastowało z bardziej życzliwym traktowaniem, jakie objęło inne świeckie przedsiębiorstwa, które świadczyły usługi uznane za „kluczowe”, takie jak na przykład sklepy monopolowe, sklepy ze sprzętem komputerowym czy zakłady akupunktury (592 U.S. \_\_\_\_ (2020) (25.11.2020 r., *per curiam*). Dostępne na: [https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a87\\_4g15.pdf](https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a87_4g15.pdf). W 2021 r. w sprawie Zjednoczony Kościół Zielonoświątkowy z South Bay przeciwko Newsom sąd odmówił wydania nakazu zaprzestania wykonywania kalifornijskiego nakazu ograniczającego frekwencję w miejscach kultu. Kilka tygodni później w sprawie Calvary Chapel Dayton Valley przeciwko Sisolak odrzucił podobny wniosek dotyczący dyrektywy stanu Nevada ograniczającej zgromadzenia religijne do 50 osób. Szczegółowa analiza stanu wolności religijnej podczas COVID-19, zob. Javier Martínez-Torrón, *COVID-19 and Religious Freedom: Some Comparative Perspectives*, „Laws” 2021, Nr 2(10). Dostępne na: <https://www.mdpi.com/2075-471X/10/2/39#fn024-laws-10-00039> [dostęp: 30.12.2022].



innych osób pomaga zabezpieczyć prawa wszystkich, a tym samym pozwala zaspokoić słuszne wymogi dobra wspólnego w społeczeństwie demokratycznym. W praktyce jednak państwa dość często powołują się na klauzulę mającą na celu ochronę praw i wolności innych osób, gdy dochodzi do ingerencji w uznane prawo.

Rada Praw Człowieka ONZ (UNHRC) i ETPC różnią się w swoim teoretycznym podejściu do tej kwestii. Pierwszy z tych organów stwierdził, że w sprawie „określenia obszarów ograniczeń prawa” dotyczących celu „poszanowania praw i dobrego imienia innych”, termin „prawa” ogólnie odnosi się do „praw człowieka uznanych w Pakcie [MPPOiP] i w międzynarodowych standardach dotyczącym ich ochrony”<sup>45</sup>. Ponadto pojęcie „inni” odnosi się „do innych osób indywidualnie lub jako członków społeczności”<sup>46</sup>. Dla odmiany ETPC prezentuje perspektywę otwartą, dzięki czemu zakres praw, które mogą być chronione, nie jest ograniczony. Zdaniem T. Jeremy’ego Gunna, profesora prawa i nauk politycznych na Międzynarodowym Uniwersytecie w Rabacie, „oba organy w praktyce wykazały dużo szacunku i zrozumienia dla przesłanek przedstawianych przez państwa jako uzasadnienie ograniczeń praktyk religijnych. (...) W zakresie, w jakim klauzule limitacyjne nakładają praktyczne ograniczenia na działania państwowe, wymóg ‘uzasadnionego celu’ jest najsłabszym elementem”<sup>47</sup>. W tym sensie państwa mogą łatwo uznać naruszenie praw innych osób,

<sup>45</sup> Rada Praw Człowieka ONZ, *Komentarz ogólny nr 34*, par. 21 i 28. Dostępne na: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf> [dostęp: 30.12.2022].

<sup>46</sup> Tamże. Emblematyczne sprawy UNHRC, Ross przeciwko Kanadzie i Faurisson przeciwko Francji, dotyczyły wypowiedzi antysemickich. Zob. Malcolm Ross v. Canada, Communication No. 736/1997, U.N. Doc. CCPR/C/70/D/736/1997 (2000). Dostępne na: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/736-1997.html> [dostęp: 30.12.2022]; Robert Faurisson v. France, Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996). Dostępne na: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/VWS55058.htm> [dostęp: 30.12.2022].

<sup>47</sup> T.J. Gunn, *Permissible Limitations on the Freedom of Religion or Belief*, [w:] (red.) J. Witte Jr, M.Ch. Green, *Religion and Human Rights: An Introduction*, Oxford University Press 2011, s. 261. Zainteresowanych krytyką tej nadmiernej ustępliwości autor w przypisie 16 odsyła do publikacji P.M. Taylora, *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 301–305.

nawet jeśli muszą przy tym powołać się na jedno z praw określonych w Konwencji.

Podejście ETPC do tej klauzuli limitacyjnej było problematyczne, gdyż pomimo to, że państwa często nie przedstawiały odpowiedniego uzasadnienia prawnego dla jej stosowania, Trybunał był pobłażliwy dla tej praktyki. Często wspomina się w tym kontekście o sprawie Instytutu Otto Premingera. Film z satyrycznymi wątkami religijnymi został ocenzurowany „w celu ochrony prawa obywateli do nieobrażania ich uczuć religijnych przez publiczne wyrażanie poglądów przez inne osoby”<sup>48</sup>. Takiego prawa nie zawiera ani Konwencja, ani żaden inny ważny międzynarodowy dokument dotyczący praw człowieka, a jednak Trybunał orzekł, że zaskarżony przepis realizował uzasadniony cel wynikający z klauzuli limitacyjnej, związany z ochroną praw innych osób<sup>49</sup>. W sprawie Osmanoglu i Kocabaş przeciwko Szwajcarii muzułmańscy rodzice zwrócili się do szkoły o zwolnienie ich córek z uczestnictwa w lekcjach pływania w grupie koedukacyjnej, ponieważ byłoby to sprzeczne z ich przekonaniem. Argumentowali, że ponieważ cele edukacji, socjalizacji i integracji nie zostają, ich zdaniem, podważone przez zwolnienie z mieszanych lekcji pływania, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że rodzice zorganizowali prywatne lekcje pływania dla swoich córek, a do tego nic nie zakłócało sprawnego funkcjonowania szkoły w jakikolwiek sposób lub w jakiegokolwiek formie, przedmiotowa ingerencja nie była oparta na żadnym ważnym uzasadnionym celu<sup>50</sup>. Trybunał przyjął jednak argument państwa, nie wyjaśniając, jakie „prawa osób trzecich” zostały naruszone w sytuacji, w której niektóre dzieci nie uczęszczały na koedukacyjne lekcje pływania<sup>51</sup>.

<sup>48</sup> Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii, 11/1993/406/485, 23.08.1994 r., §48. Dostępne na: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f428.html> [dostęp: 30.12.2022].

<sup>49</sup> Zob. także Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 25.11.1996 r.; IA przeciwko Turcji, 42571/98, 13.09.2005 r.; oraz ES przeciwko Austrii, 38450/12, 25.10.2018 r.

<sup>50</sup> Osmanoglu i Kocabaş przeciwko Szwajcarii, nr 29086/12, 10.01.2017 r., ETPC, §62. Dostępne na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170436> [dostęp: 30.12.2022].

<sup>51</sup> „Trybunał podziela pogląd Rządu, że zaskarżony środek miał na celu integrację dzieci cudzoziemskich pochodzących z różnych kultur i religii, a także sprawne funkcjonowanie systemu edukacji, przestrzeganie

Trybunał, oceniając ograniczenie wolności religijnej, bierze pod uwagę klauzule zawarte w art. 9 ust. 2 EKPC. Jednakże nie zostały podjęte wysiłki, mające na celu dokładne określenie cech i zakres każdego z tych pojęć, które często były używane w sposób nieokreślony, niejasny lub z dużą elastycznością. W przypadku braku wyraźnej konstrukcji klauzule limitacyjne są używane raczej jako pojęcia instrumentalne. Mają one na celu podkreślenie wymiarów bardziej ogólnych koncepcji, takich jak dobro wspólne lub interes publiczny, które są uważane za ważniejsze od uzasadnionych interesów jednostki, niezależnie od tego, jaki byłyby ich zakres. W ten sposób Trybunał pośrednio przyznaje, że klauzule limitacyjne spełniają funkcję, która czasami jest bardziej polityczna niż *stricte* prawna. W istocie, zgodnie z szerokim i niejednoznacznym znaczeniem przypisywanym takim klauzulom przez ETPC, niemal każdy konkretny cel realizowany przez władze krajowe może uchodzić za uzasadniony.

Najwyraźniej Trybunał nie chciał tworzyć zbyt sztywnych koncepcji, które ograniczałyby art. 9 ust. 2 EKPC czymś podobnym do kaftanu bezpieczeństwa. Trybunał, być może świadomy tego, że treść i precyzyjne sformułowania zakresu praw człowieka podlegają ewolucji, decyduje się na uznanie elastyczności celów, które uzasadniają poszczególne uprawnienia. Logika klauzul limitacyjnych polega na ogólnym wykluczeniu sytuacji, w której władze krajowe działają w sposób arbitralny, ograniczając wolność wyznania lub przekonań. A zatem każde takie ograniczenie musi realizować przynajmniej jeden z uzasadnionych celów. Skoro jednak Trybunał zinterpretował je tak szeroko i niejasno, i powstrzymał się od szczegółowego określenia ich treści, należy unikać arbitralności władz krajowych. Wydaje się, że to właśnie z tego powodu w orzecznictwie ETPC podkreśla się praktyczne znaczenie pozostałych dwóch wymogów zawartych w artykule 9 ust. 2 EKPC. Pierwszy z nich ma charakter formalny: środek ograniczający musi być

---

obowiązku szkolnego i równość płci. W szczególności środek ten miał na celu ochronę uczniów cudzoziemskich przed wszelkimi formami wykluczenia społecznego. Trybunał jest gotów przyjąć, że elementy te mogą być włączane do ochrony praw i wolności innych osób lub ochrony porządku publicznego w rozumieniu art. 9 §2 Konwencji” §64.

„przewidziany w ustawie”. Drugi to wymóg merytoryczny: ograniczenie musi być „konieczne w społeczeństwie demokratycznym”, przy czym konieczność rozumiana jest jako odpowiedni stosunek proporcjonalności pomiędzy konkretnymi (i uzasadnionymi) celami ograniczenia a charakterem samego środka ograniczającego.

W rzeczywistości wymagany stosunek między ograniczeniem a systemem demokratycznym jest dość złożony, ponieważ ich interpretacja, ze względów społeczno-politycznych, może być łatwo rozszerzona poza wymóg wykładni zawężającej. W rzeczywistości klauzule limitacyjne były często interpretowane przez trybunały na podstawie koncepcji demokracji nierozzerwalnie związanych z innymi, takimi jak tolerancja, pluralizm i sekularyzm. Te pojęcia były przedmiotem intensywnej debaty i zostały różnie zinterpretowane przez ETPC.

Trybunał w sprawie *Handyside* przeciwko Zjednoczonemu Królestwu wskazał, co należy rozumieć przez społeczeństwo demokratyczne, odwołując się bezpośrednio do „pluralizmu, tolerancji i otwartości”<sup>52</sup>. Elementy te z jednej strony przesądzają o tym, że każde nałożone ograniczenie musi być proporcjonalne do uzasadnionego celu. Powinno ono również przekładać się w praktyce na system instytucjonalny podlegający rządowi prawa, co zasadniczo wiąże się ze skuteczną kontrolą władzy wykonawczej, sprawowaną przez niezależne sądownictwo, które zapewnia poszanowanie osoby ludzkiej<sup>53</sup>. Innymi słowy, wydaje się odnosić bardziej do pluralizmu społecznego opartego na godności osoby, poprzez akceptację zasad legalności i podziału władz niż do rygorystycznie technicznej koncepcji demokracji, a zatem wskazuje na konstytucyjne pojęcie praworządności.

Wyrażenie „konieczne w społeczeństwie demokratycznym” oznacza, że aby ingerencja była zgodna z konwencją, musi m.in. odpowiadać „nagłej potrzebie społecznej” i być „proporcjonalna do zamierzonego celu” (tj. do tych celów, do których zmierzają klauzule limitacyjne). Chociaż nie istnieje formalna różnica między analizą „nagłej potrzeby społecznej” a analizą „proporcjonalności”, ich charakter zasadniczo

<sup>52</sup> *Handyside* §48.

<sup>53</sup> *Klass i inni przeciwko Niemcom*, 5029/71, 06.09.1978 r., §49. Dostępne na: <https://www.legal-tools.org/doc/f46bdd/> [dostęp: 22.12.2022].

się różni, ponieważ ocena proporcjonalności jest znacznie bardziej subiektywna niż ocena „nagłej potrzeby społecznej”<sup>54</sup>.

Choć analiza proporcjonalności jest niewątpliwie przydatna w wielu przypadkach, ma ona również swoje wady. Po pierwsze, niewiele mówi o charakterze ingerencji. Po drugie, może mieć negatywne skutki, gdy jest wykorzystywana do równoważenia prawa do wolności wyznania lub przekonań w odniesieniu do zasad abstrakcyjnych, co można zauważyć w sprawie Ebrahimian przeciwko Francji. Wyrok dotyczył decyzji szpitala publicznego w zakresie nieprzedłużenia umowy z pracownicą socjalną z powodu jej odmowy zaprzestania noszenia muzułmańskiej chusty. Główny argument Trybunału za uznaniem, że nie doszło do naruszenia art. 9, opierał się na tym, że zasada sekularyzmu w rozumieniu art. 1 Konstytucji Francji implikuje zasadę neutralności, której pracownica nie przestrzegała. Odnosząc się do kwestii „nagłej konieczności”, Trybunał potraktował tę sprawę jako wyważenie pomiędzy zasadą neutralności służb publicznych a prawem powódki do noszenia chusty. Innymi słowy, biorąc pod uwagę, że neutralność nie jest uzasadnionym celem zgodnie z art. 9 ust. 2, Trybunał w praktyce nadał znacznie większą wagę zasadzie przywołanej przez Francję niż indywidualnemu prawu pani Ebrahimian, stwierdzając, że „niemożliwe było pogodzenie przekonań religijnych powódki i obowiązku nieuzewnętrzniania ich” oraz decydując się „uznać za priorytetowy wymóg neutralności i bezstronności państwa”. A zatem przy równoważeniu zasad abstrakcyjnych z prawem do wolności wyznania lub przekonań, test proporcjonalności jest wyraźnie zdeterminowany przez argumenty danych państw.

W sprawie *The Sunday Times* przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Trybunał dodał do prawnego pojęcia „konieczności” i „społeczeństwa demokratycznego” doktrynę marginesu uznaniowości. Zgodnie z nią, konieczność musi być oceniana przez umawiające się państwa (choć ETPC zastrzega dla siebie ostateczną kontrolę), zgodnie z „prawnymi i faktycznymi cechami, które charakteryzują

---

<sup>54</sup> Handyside §48. Zob. także *The Sunday Times* §59.

życie społeczeństwa” danego państwa członkowskiego<sup>55</sup>. Choć w orzecznictwie starano się stopniowo wyjaśnić sposób, w jaki powinna funkcjonować konstrukcja prawna pojęć „społeczeństwo demokratyczne”, „nagła potrzeba społeczna” i „margines uznaniowości” w odniesieniu do innych zasad wykładni sądowej (takich jak charakter konkretnego prawa, stopień ingerencji w prawo itp.), to jednak jej stosowanie wciąż jest obciążone pewną niekonsekwencją. W związku z tym, należy przeanalizować pewną dodatkową kwestię. Ponieważ ETPC traktuje legalność i zasadność przede wszystkim jako kwestie formalne, wymóg definiujący w większości przypadków dotyczy głównie konieczności ingerencji. Konwencja ustanawia surowszą definicję niż MPPOiP, ponieważ wymaga od państwa uzasadnienia, kiedy dane ograniczenie jest konieczne „w demokratycznym społeczeństwie”<sup>56</sup>. W praktyce jednak koncepcja ta nie przekłada się na większą ochronę wolności religii lub przekonań. W sprawach Grimmark przeciwko Szwecji i Steen przeciwko Szwecji ETPC uznał wręcz za niedopuszczalne skargi wniesione przez dwie położne, które powoływały się na prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem w kontekście aborcji, stwierdzając, że „ingerencja w wolność wyznania powódki była konieczna w społeczeństwie demokratycznym i w konsekwencji nie doszło do naruszenia art. 9 Konwencji”<sup>57</sup>.

W sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji ETPC uznał, że wolność myśli, sumienia i wyznania, w jej wymiarze religijnym, jest „jednym z najbardziej zasadniczych elementów tworzących tożsamość osób wierzących i ich koncepcji życia”<sup>58</sup>. Ochrona tożsamości religijnej jest właśnie tym aspektem, który Trybunał powinien pełniej rozpoznać i chronić. Faktycznie, tożsamość religijna nie polega jedynie na wyborze osobistych przekonań lub na poczuciu „przynależności” do określonej wspólnoty czy tradycji. Tożsamość religijna znajduje raczej swój naturalny wyraz w różnego rodzaju działaniach

<sup>55</sup> Zob. Wyrok ETPC w sprawie „Relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium” przeciwko Belgii, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, 23.07.1968 r., §10.

<sup>56</sup> Por. MPPOiP, Art. 18; z EKPC, Art. 9 ust. 2.

<sup>57</sup> Grimmark przeciwko Szwecji, 43726/17 §26, oraz Steen przeciwko Szwecji, 62309/17 §8, obydwie z 11.02.2020 r.

<sup>58</sup> Kokkinakis przeciwko Grecji, §31.

osobistych, ponieważ przekonania religijne lub moralne wyrażają się zazwyczaj w zachowaniu.

Ograniczenie aktów wyrażania przekonań religijnych jest więc ograniczeniem tożsamości religijnej. Wprawdzie zgodnie z art. 9 ust. 2 mogą być one ograniczone pod pewnymi warunkami, ale Martínez-Torrón argumentuje, że Trybunał niekiedy interpretował ten rodzaj konsekwencji tożsamości religijnej restrykcyjnie i to na co najmniej dwa sposoby<sup>59</sup>. Po pierwsze, w przypadkach, w których korzystanie z wolności religijnej zderza się z „neutralnym prawem” (tj. takim, które realizuje uzasadniony interes świecki, nie dążąc *per se* do ograniczenia wolności religijnej), poprzez obejście testu nałożonego przez klauzulę limitacyjną zapisaną w art. 9 ust. 2 EKPC. W takich przypadkach Trybunał niekiedy uznawał, że art. 9 ust. 1 nie zapewnia ochrony takim działaniom i że „neutralne prawo” państwowe automatycznie przeważa, bez potrzeby uzasadniania na podstawie art. 9 ust. 2<sup>60</sup>. Po drugie, w przypadkach ustaw ograniczających pewne formy uzewnętrzniania religii, Trybunał podtrzymał zasadność takich ograniczeń, które mają na celu zachowanie „neutralności publicznej”, rozumianej jako synonim „świeckości”, czyli braku widocznych oznak religii. Efektem tych kryteriów decyzyjnych jest nierówne traktowanie osób o przekonaniach religijnych w porównaniu z osobami o przekonaniach niereligijnych. Dzieje się tak, gdy przestrzeń publiczna jest projektowana w sposób, który w pełni uwzględnia aspiracje ateistów lub agnostyków albo po prostu osób niewierzących, którym nie zależy na wyrażaniu swoich poglądów na religię. Nie spełnia jednak oczekiwań wierzących, którzy nadal aktywnie żyją zgodnie ze swoimi religiami.

---

<sup>59</sup> J. Martínez-Torrón, *The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1/2, s. 368–369.

<sup>60</sup> J. Martínez-Torrón, R. Navarro-Valls, *The Protection of Religious Freedom in the System of the Council of Europe*, [w:] (red.) W. Cole Durham, T.S. Lindholm, B. Tahzib-Lie, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*, Martinus Nijhoff, Leiden, the Netherlands 2004, s. 228–236.

#### 4. Ograniczenia materialne

Nie da się zaprzeczyć, że wolność religijna jest często ograniczana przez okoliczności, które *de facto* uniemożliwiają lub znacznie ograniczają z niej korzystanie, czasami pod przykrywką polityki antydyskryminacyjnej, która sama w sobie jest dyskryminująca wobec przekonań religijnych lub moralnych innych osób. Niektóre z ograniczeń są wynikiem działań lub zaniechań ze strony organów państwowych, co ma miejsce na przykład wtedy, gdy niektóre z takich organów wykluczają szkoły religijne z otrzymywania funduszy publicznych<sup>61</sup> lub zmuszają instytucje adopcyjne o religijnym charakterze do umieszczania dzieci w rodzinach tworzonych przez pary jedнопłciowe<sup>62</sup>, lub powodują to, że schroniska czy więzienia dla kobiet przyjmują biologicznych mężczyzn po zmianie płci<sup>63</sup>. Inne są wynikiem działań lub zaniechań ze strony różnych

<sup>61</sup> Zob. m.in. sprawy Sądu Najwyższego USA: Trinity Lutheran Church of Columbia, Inc. przeciwko Comer, 582 U.S. \_\_\_\_ (2017); Espinoza przeciwko Montana Department of Revenue, 591 U.S. \_\_\_\_ (2020); oraz Carson przeciwko Makin, 596 U.S. \_\_\_\_ (2022).

<sup>62</sup> Fulton i in. przeciwko City of Philadelphia i in., 593 U. S. \_\_\_\_ (2021). W Wielkiej Brytanii organizacja pomocy społecznej Catholic Care, oferująca usługi adopcyjne dla heteroseksualnych małżeństw, została zmuszona do zaprzestania swojej działalności. Uczyniła to po tym, jak brytyjska Komisja Charytatywna odrzuciła wniosek o zmianę celów organizacji, aby umożliwić jej kontynuowanie praktyki odmawiania oferowania usług adopcyjnych parom tej samej płci, zgodnie z nauką Kościoła rzymskokatolickiego. Zob. Catholic Care (Diocese of Leeds) przeciwko Charity Commission for England and Wales, Upper Tribunal, Numer apelacji FTC/52/201, 03.11.2012 r. W sprawie Cornerstone przeciwko Ofsted (EWCA Civ 1390, 2021) Sąd Apelacyjny Anglii i Walii (Wydział Cywilny) oddalił wniosek o kontrolę sądową ewangelicko-chrześcijańskiej agencji opiekuńczej dotyczący kwestii, czy zgodne z prawem było przyjmowanie przez powoda jedynie heteroseksualnych ewangelicznych chrześcijan jako potencjalnych opiekunów na podstawie ustawy o równości z 2010 r. (EA 2010) oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Dostępne na: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2021/1390.html> [dostęp: 10.01.2023].

<sup>63</sup> W sprawie Downtown Hope Center przeciwko miastu Anchorage pozew zakwestionował próbę zmuszenia przez miasto Anchorage prywatnej, niedochodowej organizacji religijnej Downtown Hope Center do zezwolenia biologicznym mężczyznom na nocowanie w jej schronisku dla bezdomnych kobiet. Pozew został złożony w 2018 roku i stwierdzono w nim, że schronisko



podmiotów społecznych, zorganizowanych lub nie, jak np. władz uczelni lub grup studenckich, które nie dopuszczają na swoje kampusy organizacji *pro-life* lub chrześcijańskich<sup>64</sup>, czy dyrekcji

---

nie może i nie będzie działać zgodnie z miejskim prawem antydyskryminacyjnym, ponieważ takie postępowanie zagrażałoby bezpieczeństwu bezbronnych kobiet oraz naruszałoby szczerze wyznawane przekonania religijne Hope Center. Ostatecznie zawarto ugodę po tym, jak sędzia Sądu Okręgowego USA wydał wstępny nakaz stwierdzający, że rozporządzenie antydyskryminacyjne Anchorage nie może być stosowane do schroniska, ponieważ sprawa zmierzała w kierunku procesu. Kiedy miasto wycofało skargę, zarówno ono, jak i ośrodek zgodziły się, by tymczasowy nakaz sądu wobec miasta uznać za stały. Ale od czasu pierwszej przegranej miasta w sądzie federalnym, Zgromadzenie Anchorage zmieniło rozporządzenie miejskie, ponownie wycelowując je w Downtown Hope Center. W grudniu 2021 roku sąd federalny wydał postanowienie, w którym orzekł, że miasto Anchorage nie może egzekwować rozporządzenia miejskiego, które ma wymagać, aby schronisko dla kobiet o religijnym charakterze przyjmowało biologicznych mężczyzn i pozwalało im spać obok kobiet, które doznały przemocy fizycznej i seksualnej. Zob. <https://adfmmedia.org/case/downtown-hope-center-v-municipality-anchorage-i> oraz <https://adfmmedia.org/case/downtown-hope-center-v-municipality-anchorage-ii> [dostęp: 10.01.2023].

<sup>64</sup> Do wielu współczesnych wyzwania należą też skrajne polityki „niedyskryminacji” narzucane przez college’ę i uniwersytety pozbawiające studentów prawa do swobodnego i pełnego korzystania z ich przekonań religijnych i moralnych. Na przykład australijskie Stowarzyszenie Studentów Uniwersytetu Notre Dame w 2018 roku głosowało za odrzuceniem wniosku grupy *pro-life* LifeChoice Australia o afiliację jako klubu studenckiego. W sprawach InterVarsity Christian Fellowship przeciwko Wayne State University oraz InterVarsity Christian Fellowship przeciwko University of Iowa władze uniwersyteckie nagle uznały, że wymaganie od liderów grupy religijnej przyjmowania jej wiary jest dyskryminujące i wyrzucili ją z kampusu. W pierwszym przypadku orzeczenie z kwietnia 2021 roku chroniło InterVarsity i zabraniało Wayne State dyskryminacji. W odniesieniu do drugiego z nich, 16.07.2021 roku, sąd apelacyjny jednogłośnie orzekł na korzyść religijnych grup studenckich i stwierdził, że „trudno znaleźć wyraźniejszy przykład dyskryminacji ze względu na punkt widzenia” niż dyskryminacja religijnych grup studenckich przez uniwersytet. Zob. odpowiednio, <https://thewest.com.au/news/education/notre-dame-university-students-reject-anti-abortion-organisation-lifechoice-australia-ng-b88802003z>, <https://www.becketlaw.org/case/intervarsity-christian-fellowship-v-wayne-state-university/> oraz <https://www.becketlaw.org/case/intervarsity-christian-fellowship-v-university-iowa/> [dostęp: 10.01.2023].

Z kolei 12.01.2023 roku sędzia federalny w Oregonie odrzucił pozew studentów LGBTQ+ uczęszczających do religijnych college’ów i uniwersytetów w całym kraju, którzy dążyli do zakończenia pewnych wyjątków religijnych, które – jak twierdzą – umożliwiały chrześcijańskim

szkół, które zmuszają nauczycieli do zatajania przed rodzicami ważnych informacji o uczniach<sup>65</sup>. Chociaż w niektórych przypadkach poszkodowanym udało się skłonić sądy do przywrócenia pełnego korzystania z wolności religijnej, w innych sytuacjach tak się nie stało. Ponadto liczba takich przypadków ogółem znacznie przewyższa liczbę tych, które zostały rozpatrzone przez sądy. W każdym razie sytuacje te niosą ze sobą tak nadzwyczajny ciężar, że nawet osoby, które odzyskały pełne korzystanie z wolności religijnej, musiały podjąć niebotyczne wysiłki w zakresie czasu lub kosztów administracyjnych lub prawnych (lub obu), nie mówiąc już o stresie, jaki takie sytuacje zwykle wywołują.

Tego rodzaju faktyczne ograniczenia wolności religijnej mają miejsce, mimo że nie spełniają wymogów uzasadniających taką ingerencję w systemie prawnym. W niektórych przypadkach

---

college'om i uniwersytetom dyskryminowanie ich. Zob., Hunter przeciwko United States Dept of Education, sprawa nr 6:21-cv-00474-AA. Dostępne na: <https://adfmlegalfiles.blob.core.windows.net/files/HunterDecision.pdf> [dostęp: 15.01.2023].

<sup>65</sup> Chociaż krajowe i międzynarodowe przepisy chronią prawo rodziców do kształcenia dzieci zgodnie z ich wartościami moralnymi i religijnymi, obecnie istnieje wiele sytuacji, w których szkoły odmawiają rodzicom informacji, gdy ich dzieci kwestionują swoją tożsamość seksualną. Zarządy szkół często grożą nauczycielom, którzy nie chcą używać wobec uczniów imion i zaimków, które nie odpowiadają ich biologicznej płci. Zob. na przykład Ricard przeciwko USD 475 Geary County Schools/School Board Members. W tej sprawie nauczycielka w szkole średniej pozwała okręg szkolny po tym, jak została zmuszona do używania wobec ucznia w klasie jego „preferowanego imienia”, podczas gdy w rozmowach z rodzicami miała używać legalnego imienia tego ucznia – co było działaniem naruszającym jej sumienie. Sprawa zakończyła się zawarciem ugody 31.08.2022 roku. Zob. <https://adlegal.org/sites/default/files/2022-05/Ricard-v-475-Geary-County-Schools-2022-05-09-Memorandum-and-Order.pdf> [dostęp: 10.01.2023]. Według organizacji USA Parents Defending Education, 17.01.2023 roku Upper Moreland School District (organ o charakterze kuratorium) omówił podobną politykę doradzającą nauczycielom i personelowi szkolnemu, aby nie mówili rodzicom o tożsamości płciowej ich dzieci lub używaniu zaimków, chyba że wymaga tego prawo, dodając, że podczas rozmowy z rodzicami „personel szkolny powinien skupić się na zagadnieniach szkolnych, a nie na tożsamości lub ekspresji płciowej ucznia”. Zob. <https://defendinged.org/incidents/upper-moreland-school-district-proposes-new-transgender-policies-mandating-use-of-preferred-pronouns-and-bathrooms-urges-teachers-not-to-disclose-info-to-parents-and-to-incorporate-positive-informa/> [dostęp: 18.01.2023].

wynika to z ustaw niezgodnych z normami konstytucyjnymi lub z przepisów niższej rangi, które nie są zgodne z tymi ustawami. Choć wiele z tych faktycznych ograniczeń może nie wynikać z przemyślanych decyzji, istotne jest to, że mają one realny, negatywny wpływ na tych, których wolność religijna jest zagrożona i/lub ograniczana.

Dla uporządkowania wyводу należy wskazać wcześniej wspomniane cechy, które decydują o materialnym ograniczeniu wolności religijnej: (a) ograniczenia takie nie są przewidziane przez prawo pozytywne; (b) powodują istotne obciążenie w korzystaniu z wolności religijnej przez jednostki lub grupy jednostek, niekoniecznie członków zorganizowanej społeczności; (c) stanowią konsekwencję działań (lub zaniechań) podmiotów politycznych lub społecznych: przywódców państwowych, instytucji, grup naciśku nieposiadających władzy politycznej, ale mających wpływ na podejmowanie decyzji politycznych itp.; (d) działania lub zaniechania nie są przypuszczalnie bezpośrednio ukierunkowane na ograniczenie wolności religijnej, choć niekiedy taka ich konsekwencja jest akceptowana do uzyskania innego celu podmiotu działającego; wreszcie, (e) ograniczenia te często pozostają niezgłoszone.

Pragnę skupić się na punkcie (b), czyli analizie istotnego obciążenia, które jest niezbędne do konfiguracji prawnie zasadnego ograniczenia wolności religijnej. Choć jest to cecha występująca w każdym naruszeniu prawa podstawowego, a więc w każdym ograniczeniu wolności religijnej, to jednak w tym przypadku jest ona szczególnie istotna, ponieważ w sytuacji braku przepisu prawnego ustanawiającego klauzulę limitacyjną, istnienie znacznego obciążenia jest bardzo trudne do uargumentowania przed sądem. Tym bardziej że jest to prawdopodobnie konsekwencja tego, że ograniczeniu nie podlega „wykonywanie” praktyki religijnej *per se* (tj. praktyki obowiązkowej według wyznania religijnego wiążącego), tylko inne zobowiązania życiowe związane z pozornie niereligijnymi wyborami dokonywanymi w codziennych działaniach, które w rozumieniu podmiotu w rzeczywistości opierają się na wartościach moralnych inspirowanych przekonaniem religijnymi. Takie sytuacje nie są zbyt często rozpatrywane przez sądy. Dzieje się tak dlatego, że ciężar udowodnienia sprawy jest zbyt trudny

do spełnienia, albo dlatego, że sądy nie potrafią konsekwentnie bronić wolności religijnej<sup>66</sup>. Innym powodem jest to, że stawianie

---

<sup>66</sup> Jako przykłady zob. m.in. sprawę Pavez przeciwko Chile, rozstrzygniętą przez Międzypaństwowy Trybunał Praw Człowieka. W tej sprawie powódka była nauczycielką religii w szkole publicznej, która poinformowała diecezję, że weszła w związek homoseksualny. W Chile zajęcia z religii katolickiej są oferowane w wielu szkołach państwowych, ale w ramach wolności religijnej i autonomii kościoła, lokalny biskup katolicki zatwierdza, kto ma kwalifikacje do prowadzenia tych zajęć. Kiedy diecezja cofnęła uprawnienia pani Pavez, choć jednocześnie zachowała jej stanowisko nauczyciela, a nawet awansowała, pani Pavez pozwała diecezję. Chilijskie sądy uznały, że diecezja ma prawo określić, kto ma kwalifikacje do nauczania wiary, a pani Pavez otrzymała awans i nie została przez tę decyzję poszkodowana. Jednak 28.10.2008 r. pani Pavez złożyła skargę do Komisji Międzypaństwowej, która podjęła decyzję na korzyść pani Pavez. Chile odwołało się do Międzypaństwowego Trybunału Praw Człowieka. Ten z kolei 13.04.2022 r. wydał decyzję, w której nie odniósł się do znaczenia autonomii religijnej i która zignorowała konsensus międzynarodowej społeczności praw człowieka, zakładający, że grupy religijne mają prawo same decydować o tym, kto ma kwalifikacje do nauczania ich wiary następnym pokoleń, nie obawiając się ingerencji państwa.

Inna znana sprawa to *Masterpiece Cakeshop przeciwko Colorado Civil Rights Commission*, w której właściciel cukierni odmówił wykonania tortu na uroczystość ślubną pary jedнопłciowej, ponieważ było to sprzeczne z jego przekonaniami. Kiedy sprawa trafiła do Komisji Praw Obywatelskich Kolorado, ta wykazała się widoczną wrogością wobec religii. Przykładowo jeden z komisarzy poparł pogląd, że jeśli osoby religijne chcą wejść na rynek, muszą być gotowe porzucić wszelkie przekonania religijne, które mogą kierować ich udziałem: „[j]eśli przedsiębiorca chce robić interesy w naszym stanie, a ma problem z tym, że prawo wpływa na jego osobisty system przekonań, musi sobie znaleźć jakąś możliwość wykazania postawy kompromisowej”. Inny komisarz stwierdził: „Wolność wyznania i religii była w historii wielokrotnie wykorzystywana do usprawiedliwiania wszelkiego rodzaju dyskryminacji, czy to w przypadku niewolnictwa, czy Holocaustu – chodzi mi o to, że możemy wymienić setki sytuacji, w których wolność wyznania była wykorzystywana do usprawiedliwiania dyskryminacji. I dla mnie jest to jeden z najbardziej nikczemnych zabiegów retorycznych, które ludzie mogą wykorzystywać, aby użyć swojej religii do krzywdzenia innych”. (Zob. <https://casetext.com/case/masterpiece-cakeshop-ltd-v-colo-civil-rights-comm-3> [dostęp: 20.01.2022]). Sprawa dotarła do Sądu Najwyższego USA, który 04.06.2018 r. rozstrzygnął ją na korzyść powoda, wyłącznie na gruncie klauzuli swobody praktykowania religii z Pierwszej Poprawki do Konstytucji USA – tak oczywista była wrogość państwa wobec wiary Phillipsa. Jednak wkrótce potem ten sam prokurator, który złożył bezskuteczną skargę w Komisji Praw Obywatelskich Kolorado w 2017 roku, zainicjował pozew w sądzie stanowym w sprawie identycznego spersonalizowanego wniosku o tort. W tej sprawie (*Scardina przeciwko Masterpiece*) osoba pozywająca zażyczyła sobie

oporu wiąże się z większym ryzykiem niż ponoszenie konsekwencji bycia ograniczonym. Niestety, istnieje wiele przykładów spraw, w których naruszenie wolności sumienia lub dyskryminacja osoby wierzącej powoduje, że ofiara rezygnuje z pracy lub zostaje przeniesiona na mniej ważne stanowisko. W innych przypadkach, z pomocą organizacji wspierających pokrzywdzonych, udaje się im wyegzekwować swoje prawa, ale dopiero po zainwestowaniu czasu, wysiłku i pieniędzy<sup>67</sup>. W praktyce szczególnie trudno jest ustalić, czy mamy do czynienia z istotnym ograniczeniem wolności religijnej. Wynika to z faktu, że w przeciwieństwie do naruszeń opartych na ograniczeniach wynikających z ustawy, nie wystarczy analiza, czy zachodzą szczególne okoliczności (ochrona porządku publicznego, zdrowia lub moralności oraz praw i wolności innych osób). W rzeczywistości często dochodzi do istotnych naruszeń wolności religii i sumienia. Czyny te nie są związane z okolicznościami wyartykułowanymi w klauzulach limitacyjnych, a ich udowodnienie jest bardzo trudne.

Ze względu na złożoność tego zagadnienia zasadniczym aspektem, który należy zbadać, jest to, czy w konkretnej sytuacji materialna ingerencja w wolność religijną krzywdzi daną osobę w taki sposób, że jej najbardziej intymna relacja z Absolutem zostaje

---

tortu zaprojektowanego na zamówienie: różowego w środku i niebieskiego na zewnątrz, aby odzwierciedlić i uczcić zmianę płci. Masterpiece Cakeshop odrzucił tę prośbę, ponieważ w zamówieniu wyraźnie zażądano, aby tort wyrażał wiadomości i świętował wydarzenie, które było sprzeczne z przekonaniami religijnymi właściciela cukierni Jacka Phillipsa. 26.01.2023 roku Sąd Apelacyjny w Kolorado orzekł przeciwko Masterpiece i Phillipsowi na podstawie ustawy antydyskryminacyjnej stanu Kolorado. Zob. J. Tedesco, *Masterpiece Cakeshop and the Foundations of Free Speech and Toleration*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2020, Nr 2(9), s. 271–287. W ciągu zaledwie kilku ostatnich lat urzędnicy użyli prawa, aby prześladować fotografów i kamerzystów, florystę, drukarza koszulek, szanowanego w kraju komendanta straży pożarnej tylko i wyłącznie za ciche trzymanie się zasad wiary praktykowanej przez miliony ludzi od tysięcy lat. Zob. <https://www.foxnews.com/opinion/masterpiece-cakeshop-owner-rights-conscience-jack-phillips> [dostęp: 25.01.2023].

<sup>67</sup> Sprawy Masterpiece są przykładem nadmiernego obciążenia, jakie obrona przed naruszeniem praw religijnych i sumienia nakłada na ofiary. W tym przypadku właściciel cukierni przez wiele lat ponosił czasowe, finansowe i osobiste obciążenia, co nie każdy poszkodowany jest w stanie udźwignąć.

obciążona w sposób, który znacząco uniemożliwia jej przeżywanie tej relacji. Politolożka Gabrielle Girgis odnosi się do tego zagadnienia na przykładzie kogoś, kto jest głęboko i żywotnie zaangażowany w swoją drużynę baseballową lub poświęca swoje życie pasji obserwowania ptaków<sup>68</sup>. Czy jeśli pierwszemu z nich odmawia się dostępu do boiska lub jeśli drugiemu odmawia się dostępu do specjalnego rezerwatu do obserwacji ptaków, to doznają oni istotnego ograniczenia materialnego porównywalnego z ograniczeniem osoby wierzącej, która na przykład nie może pójść na mszę w niedzielę, ponieważ w tym dniu pracuje? Jeśli kluczową kwestią miałyby być to, że ograniczenie narusza subiektywne zobowiązanie, być może moglibyśmy odpowiedzieć twierdząco. Najważniejsze jest jednak pytanie, jakie są istotne cechy religii i innych zobowiązań życiowych, które uzasadniają szczególną ochronę prawną.

Podobnie jak Girgis, ja również twierdzę, że samo odniesienie do subiektywnego znaczenia danego zobowiązania dla tożsamości osoby to jeszcze za mało. Tym, co odróżnia religię od innych zobowiązań życiowych jest raczej fakt, że spełnia ona cel postrzegany jako ostateczna zasada życia, fundament rzeczywistości, a dla wierzących źródło zjednoczenia z Bogiem. Zgodnie z poprzednim przykładem, pytanie, które należy zadać w odniesieniu do zobowiązań świeckich, nie dotyczy tego, czy istnieje jakakolwiek inna forma rozrywki, która zapewnia kibicowi baseballu lub obserwatorowi ptaków mniej więcej taką samą podstawową obiektywną wartość, jak śledzenie drużyny lub obserwowanie ptaków. To samo dotyczy religii: pytanie nie dotyczy tego, czy istnieje dzień odpoczynku, który dla wierzącego subiektywnie odpowiada niedzieli, ale czy istnieje inny dzień odpoczynku, który łączy go z obiektywną wartością zjednoczenia z najwyższą zasadą lub Najwyższą Istotą płynącą z wnętrza tradycji religijnej danej osoby, tak jak ona szczerze ją postrzega<sup>69</sup>.

<sup>68</sup> G. Girgis, *A Theory of Religion's Special Protection in American Law*. Rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Politologii Uniwersytetu Princeton (niepublikowana).

<sup>69</sup> Z tej perspektywy, mogą istnieć powody, aby włączyć również świeckie zobowiązania, które dla danej osoby są merytorycznie bliskie wartościom religijnym, jak również świeckie zobowiązania wobec moralnego absolutu (takie jak na przykład niewłaściwość zabijania). W odniesieniu do

Teraz należy pójść o krok dalej. Aby wiedzieć, czy dane ograniczenie materialne nakłada istotne obciążenie, należy również ustalić: (1) jaki rodzaj praktykowania religii wchodzi w grę, oraz (2) jak takie materialne obciążenie wpływa na ofiarę.

Jaka jest właściwa kategoria „praktyk” religijnych, które mogą być przedmiotem znacznego obciążenia? Z jednej strony, nie jest jasne, co konkretnie sprawia, że dana praktyka zostaje dla czyjejs religii uznana za centralną w ramach testu „centralności”<sup>70</sup>. Z kolei test „przymusu” wydaje się zbyt wiele wykluczać. Osobiście zamiast tego sugerowałabym, że tym, co wyróżnia znaczące obciążenia, nie jest fakt,

---

pierwszej kategorii możemy rozważyć przypadek osób, które mają głębokie subiektywne zobowiązania filozoficzne, które pod pewnymi względami mogą być bliskie ostatecznej wartości, o którą chodzi w religii (np. pacyfizm). Taka sytuacja została dostrzeżona przez Sąd Najwyższy USA w sprawie Stany Zjednoczone przeciwko Seegerowi [380 U.S. 163 (1965)], dotyczące osoby powołującej się na klauzulę sumienia, która określiła swoje świeckie zaangażowanie w pacyfizm jako sposób poszukiwania harmonii z tym, co uważała za ostateczną zasadę lub podstawę rzeczywistości. Ale możemy również poprzeć uznawanie opartych na sumieniu zobowiązań ukierunkowanych na przestrzeganie postrzeganego absolutu moralnego, wykorzystując ten przypadek i zarysowaną powyżej teorię wartości religii. Nie musimy uwzględniać każdego świeckiego zobowiązania moralnego, ale powinniśmy uwzględniać te, które są tak samo newralgiczne, jak zobowiązania religijne (w tym sensie, że wewnętrznej harmonii z moralnym absolutem nie można osiągnąć po prostu poprzez przestrzeganie innej absolutnej normy). Co więcej, moralne absoluty często wiążą się z poglądami na temat wyższego lub ostatecznego znaczenia rzeczywistości, nawet jeśli te poglądy nie mają charakteru teistycznego. Chociaż prawo nie musi uwzględniać roszczeń o zwolnienie opartych na jakiegokolwiek zasadzie moralnej, to jednak moralne absoluty przybliżają zarówno newralgiczność, jak i organizującą rolę wiary religijnej do charakteru ostatecznej zasady rzeczywistości. Tak więc, gdy osoba nie wyznająca określonej religii staje w obliczu trudnego konfliktu między tego rodzaju zasadą moralną a wymogami prawa, istnieją mocne argumenty za przyznaniem jej zwolnienia ze względu na sumienie.

<sup>70</sup> Zgadzam się tutaj z sugestią DeGirolamiego, że chociaż „nie można ocenić istotności obciążenia bez pewnego zrozumienia miejsca (...) lub porównywalnego znaczenia danej praktyki w ramach systemu religijnego”, to analiza istotnego obciążenia wymaga uzyskania od powoda informacji, czy w ramach jego „systemu wierzeń religijnych” obciążona praktyka jest bardziej centralna, czy bardziej peryferyjna (czyli odpowiednio ma większe lub mniejsze znaczenie). W każdym razie „test centralności” okazuje się w zastosowaniu niejasny. Zob. M. DeGirolami, *Substantial Burdens Imply Central Beliefs*, University of Illinois Law Review Online 2016, s. 21. Zob. też G. Girgis, dz. cyt., s. 193.

że wpływają one na szczególnie rodzaj praktyki religijnej (np. centralną lub obowiązkową praktykę) lub że nakładają surową karę na religię, ale raczej to, że wywierają znaczną presję na wyznawców danej religii, wymagając od nich wyboru między postępowaniem zgodnie z wiarą a zachowaniem lub uzyskaniem dobra o znacznej wartości<sup>71</sup>.

Przywołajmy poprzednie przykłady. O ile zapałony obserwator ptaków lub fan baseballu prawdopodobnie będzie w stanie znaleźć inne sposoby realizacji głębszego wewnętrznego dobra, którego poszukuje (np. poprzez znalezienie innej drużyny do kibicowania, obserwowanie ptaków w innym miejscu itp.), osoba religijna nie może po prostu zacząć wypełniać innego obowiązku religijnego w miejsce tego, którego nie wypełni, lub zacząć wypełniać obowiązki wiary innej niż ta, którą wyznaje. Nie może zastąpić postu modlitwą, niedzieli sobotą, a islamu buddyzmem. Ta ogólna cecha religii wyjaśnia, dlaczego każda sytuacja, która utrudnia lub penalizuje wypełnianie obowiązków religijnych, musi być poddana szczególnie rygorystycznej kontroli. Moim zdaniem, obowiązki religijne nie są jedynym rodzajem zachowań, które mogą wymagać takiej ochrony. Otóż, jeśli uznamy, że religia ma ostateczną wartość harmonizowania lub jednoczenia się z jakimś ostatecznym lub transcendentnym podłożem rzeczywistości – wtedy łatwo okaże się, że całkiem sporo działań osób wierzących w religię może być postrzeganych jako wysiłki mające na celu utrzymanie lub rozwinięcie tej harmonii<sup>72</sup>. Ponieważ ostateczna podstawa lub zasada jest ostateczną podstawą wszystkiego, w tym wszystkiego, czym jesteśmy, czym możemy być i co robimy, wierzący mogą w jakiś sposób postrzegać każdy wysiłek i działanie jako wysiłek współpracy z tą ostateczną podstawą lub źródłem wszelkiego znaczenia, istnienia i wartości<sup>73</sup>. Dlatego też religia często wykracza poza granice konwencjonalnych praktyk, takich jak kult i modlitwa: kształtuje

<sup>71</sup> K. Brady, *The Distinctiveness of Religion in American Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 231–232. Odnośnik zaczerpnięty z G. Girgis, s. 172 (przyp. 418).

<sup>72</sup> M. Moschella, *Beyond Equal Liberty: Religion as a Distinct Human Good and the Implications for Religious Freedom*, „Journal of Law and Religion” 2017, Nr 1(32), s. 123, 132.

<sup>73</sup> Ch. Tollefsen, *Conscience, Religion and the State*, „American Journal of Jurisprudence” 2009, Nr 1(54), s. 99.



decyzje jak pracować, kogo poślubić, jak wychowywać dzieci itd. W tym sensie praktyki te mogą stanowić realizację wolności religijnej, ponieważ religia ma naturalną tendencję do motywowania, kierowania lub organizowania życia jej wyznawców.

Fakt, że architektoniczny charakter religii może wpływać na każdy wybór dokonywany przez wierzącego i jako taki może potencjalnie stanowić korzystanie z jego wolności religijnej, nie oznacza, że każdy zasługuje na szczególną ochronę. Jednak niektóre z nich (takie jak podstawowe wartości rodzicielstwa, sposób prowadzenia działalności gospodarczej lub społecznej służby *non-profit* itp.) na to zasługują. Nie są one obowiązkowe ani ściśle centralne z punktu widzenia nauk religijnych, ale są ważnymi praktykami religijnymi, ponieważ są ściśle związane z dążeniem do zharmonizowania się z transcendencją lub zjednoczenia z Bogiem. Są to wybory, których nie da się łatwo zmienić w sposób akceptowalny, co czyni je szczególnie ważnymi czy znaczącymi. Krótko mówiąc, są to decyzje obejmujące szeroki zakres znaczących i kluczowych przedsięwzięć lub działań, które byłyby inaczej postrzegane, gdyby nie były związane z transcendentnym źródłem lub gdyby człowiek nie miał przekonań na temat tego, czego owo źródło ostatecznego sensu i znaczenia wymaga lub żąda od niego w odniesieniu do tego źródła.

Innymi słowy, każdy przymus, który zmusza wierzącego do ograniczenia lub porzucenia architektonicznych wskazówek religii w odniesieniu do ważnych aspektów życia, pozostawia daną osobę z poważnymi brakami w odniesieniu do jej doświadczenia religijnego lub praktyki religijnej w ogóle. Krótko mówiąc, istotnemu obciążeniu mogą zostać poddane nie tylko obowiązki, ale także korzystanie z wolności religijnej w szerokim zakresie istotnych działań. A zatem każda adekwatna ochrona religii traktowanej jako dobro człowieka musi uwzględniać nieodłączną jej tendencję nie tylko do wiązania sumień wierzących, lecz także do kształtowania całych obszarów ich życia.

Nie wystarczy więc zagwarantować wolności wyboru zestawu twierdzeń tej czy innej religii lub niewybierania żadnej z nich. Nie wystarczy też zagwarantować, że wierny będzie w stanie wypełnić ściśle zobowiązania, których może wymagać taka wiara. Wolność religijna zakłada ochronę szerszej sfery wyboru, co jest

jedynym sposobem, aby religia mogła odegrać swoją architektoniczną rolę w kształtowaniu wielu rodzajów wyborów. Postępowanie w inny sposób oznacza naruszenie nie tylko autonomii religijnej obywateli, ale także arbitralnych wyborów niezbędnych do przeżywania religii w różnych aspektach codziennego życia pod jej kierunkiem. Określenie zakresu tej sfery jest bardzo trudne i nie zamierzam podejmować tu próby rozwiązania tej kwestii. Wystarczy powiedzieć, że jest to kwestia rozeznania tego, jakie działania są niezbędne do życia religią, oceniając je z punktu widzenia tradycji religijnej kulturowanej przez daną osobę.

Rozważmy przykład chrześcijanina, który lubi uczestniczyć we mszy świętej w południe. Choć jego preferencja czasowa może być dla niego ważna z wielu powodów (np. lubi homilię księdza odpowiadającego msze w południe, nie jest wtedy tak senny, jak kiedy idzie na wczesną mszę, i nie jest tak zmęczony, jak wtedy, gdy idzie na wieczorną), to wydaje się, że ograniczenie tej preferencji byłoby prawnie możliwe. Dla odmiany, jeśli relacja danej osoby z ostatecznym źródłem sensu prowadzi ją do rozpoznania szczególnego powołania do założenia rodziny, prowadzenia szkoły, przedsiębiorstwa lub innej organizacji zgodnie z zasadami religijnymi, jest całkiem możliwe, że nałożenie ograniczeń, które sprzeciwiają się temu sposobowi praktykowania religii, znacząco zmniejszy jej doświadczenie lub praktykowanie. Podsumowując, podczas gdy zarówno wybór uczestnictwa w mszy świętej w określonym czasie, jak i wybór prowadzenia organizacji według określonych zasad, wiąże się z korzystaniem z uznaniowości, tylko w tym drugim przypadku (zgodnie z przykładem opisanym powyżej) można powiedzieć, że ta uznaniowość jest znaczna, a zatem w jej przypadku wszelkie ograniczenia powinny spełniać bardziej rygorystyczny test.

Ostatecznie to właśnie analiza specyfiki religii najdobitniej wskazuje, jakie rodzaje praktyk są najbardziej podatne na ograniczenia. Bynajmniej nie chodzi tylko o te, które wynikają z obowiązków narzucanych przez religię, ale również te, które wyrażają wybory oparte na zasadach inspirowanych religią.

## 5. Podsumowanie

Chociaż rozważania przedstawione w tym rozdziale mają charakter ogólny i teoretyczny, to ograniczenia wolności sumienia i religii stają się bardzo konkretne i specyficzne, gdy dotyczą konkretnej osoby. Przykładowo, kiedy naruszane jest prawo do kształcenia swoich dzieci zgodnie z własnymi wartościami moralnymi i religijnymi lub państwo wkracza w autonomię religijną czyjeś kościoła, lub ośrodek dla seniorów, w którym mieszka czyjaś matka, nie podjął odpowiednich środków, aby umożliwić swoim mieszkańcom sprawowanie kultu itp., brak wolności religijnej staje się oczywisty. Czasami ograniczenie jest bardzo subtelne, ponieważ nie dochodzi do działania lub zaniechania bezpośrednio związanego z religią, ale ogólne środowisko jest takie, że osoba wierząca czuje, że nie może wyrażać swoich poglądów bez zderzenia z rówieśnikami, szefami lub profesorami. Uniwersytety, na przykład, stały się dziś miejscami, w których trudno jest mówić wprost o Bogu na zajęciach lub wspominać go w przemówieniu, lub gdzie posiadanie konserwatywnych idei moralnych wydaje się konfrontacyjne lub jest uważane za obraźliwe.

Właściwie to wiele z dzisiejszych bitew toczy się w miejscu pracy. Lekarze, pielęgniarki i inni pracownicy służby zdrowia, którzy sprzeciwiają się wykonywaniu lub asystowaniu przy zabiegach aborcyjnych, są do tego zmuszani i ponoszą sankcje kończące ich karierę lub są ścigani za próbę skorzystania z klauzuli sumienia<sup>74</sup>,

---

<sup>74</sup> Są to niektóre z praktyk stosowanych w celu odmowy możliwości skorzystania z klauzuli sumienia:

- Wymóg wcześniejszej pisemnej zgody administracji przed odmową wykonania procedury medycznej.
- Utworzenie rejestru osób powołujących się na klauzulę sumienia, który klasyfikuje osoby wykonujące zawód medyczny w zależności od korzystania z klauzuli sumienia, i/lub odmowa przez osobę wykonującą zawód medyczny zarejestrowania się jako osoby powołującej się na klauzulę sumienia.
- Awans zawodowy może zależeć od liczby wykonanych aborcji lub aborcji przepisanych przez agencje certyfikujące. W niektórych miejscach zatrudnienie w systemie opieki zdrowotnej jest uwarunkowane niebyciem osobą powołującą się na tę klauzulę.

uznawanej zarówno przez prawo europejskie, jak i międzynarodowe. To samo dotyczy farmaceutów, którzy odmawiają sprzedaży środków antykoncepcyjnych lub leków wywołujących aborcję<sup>75</sup>, jak również psychiatrów i psychologów, którzy chcą leczyć dysfориę płciową przed rozważeniem korekty płci<sup>76</sup>.

- 
- Nieuznanie prawa do instytucjonalnego powołania się na klauzulę sumienia w odniesieniu do niektórych procedur medycznych.
  - Niepoinformowanie personelu medycznego, zwłaszcza anestezjologów i pielęgniarek klinicznych, o charakterze planowanej procedury medycznej w celu uniemożliwienia zgłoszenia odmowy motywowanej klauzulą sumienia.

<sup>75</sup> W sprawie Pichon i Sajous przeciwko Francji ETPC odmówił zagwarantowania skuteczności prawa do klauzuli sumienia w przypadku farmaceutów, którzy chcieli uchylić się od prawa krajowego, które zobowiązywało ich do wydawania leków wywołujących aborcję. Trybunał uznał, że skoro sprzedaż przedmiotowego produktu „jest legalna i odbywa się na receptę lekarską wyłącznie w aptece, to skarżący nie mogą dawać pierwszeństwa swoim przekonaniom religijnym i narzucać ich innym jako uzasadnienia dla odmowy sprzedaży takich produktów, skoro mogą manifestować te przekonania na wiele sposobów poza sferą zawodową”. W ten sposób Trybunał jednostronnie dał pierwszeństwo prostemu prawu przed podstawową wolnością. W rzeczywistości ten wyrok ETPC pozostaje odosobnionym przykładem i nie podważa ogólnego konsensusu, który pojawił się na rzecz skutecznego prawa do zgłaszania klauzuli sumienia wobec aborcji. Ponadto należy zauważyć, że skoro istnieje uznanie prawa do klauzuli sumienia wobec aborcji, to bez znaczenia powinny być środki (chirurgiczne lub chemiczne), za pomocą których taka aborcja jest dokonywana.

<sup>76</sup> W USA rządy stanowe i federalne aktywnie dążą do zablokowania wszelkich metod leczenia, które mogłyby być interpretowane jako podważające założenia i wybory młodzieży transseksualnej. Tymczasem Valerie Jarret, starszy doradca prezydenta Obamy, stwierdziła w 2015 roku, że „W ramach naszego zobowiązania do ochrony młodzieży amerykańskiej, administracja prezydencka wspiera wysiłki mające na celu zakazanie stosowania terapii konwersyjnej wobec nieletnich”, zob. „White House Says It Supports Efforts to Ban Gay Conversion Therapy”. Dostępne na: <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2015/04/08/398411824/white-house-says-it-supports-efforts-to-ban-gay-conversion-therapy> [dostęp: 28.12.2022]. W rzeczywistości gubernatorzy w kilku stanach podpisali ustawy, które zabraniają licencjonowanym doradcom angażowania się w terapię mówioną, która redukuje pociąg do osób tej samej płci u nieletnich, dla których takie zmniejszenie jest ich osobistym celem. Co znamienne, ustawy te dotyczą wszystkich nieletnich z wyjątkiem tych, którzy chcą całkowicie zmienić swoją płć poprzez hormony i operacje. Ustawy te odbierają rodzicom i dzieciom prawo do poszukiwania wskazówek zgodnych z wyznawanymi przez nich wartościami. Zakazy z pewnością zniechęcają klinicystów do pracy

Przed poważnymi wyzwaniami stają regularnie również szkoły wyznaniowe, które mają trudności ze swobodnym wyborem osób do zatrudnienia lub nauczania zgodnie z własnymi przekonaniami moralnymi lub religijnymi, lub z powodu prób pozbawienia ich finansowania przez władze publiczne<sup>77</sup>. To samo dzieje się z profesjonalistami i urzędnikami państwowymi, którzy doznają konfliktu swoich przekonań religijnych lub moralnych w obliczu polityki równościowej ustalonej przez stowarzyszenia zawodowe lub władze publiczne. W 2013 roku ETPC orzekł w sprawie czterech połączonych skarg wniesionych przez czterech chrześcijańskich obywateli brytyjskich, którzy twierdzili, że odpowiedzialna strona umowna nie zapewniła im odpowiedniej ochrony prawa do uzewnętrzniania religii. W dwóch sprawach, Ladele przeciwko Zjednoczonemu Królestwu i McFarlane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarżący odmówili w czasie pracy obsługi homoseksualnych klientów, powołując się na swoje przekonania religijne<sup>78</sup>. Co prawda Trybunał przyznał, że odmowa ze strony powodów mieściła się w zakresie wolności sumienia i wyznania, uznał, że nałożona na nich sankcja (utrata zatrudnienia) nie była nieproporcjonalna. Uważam, że zdanie odrębne sędziów Vučinića i De Gaetano jest niezwykle trafne, ponieważ podkreśla, że władze publiczne mają

---

z młodzieżą w zakresie różnych kwestii związanych z seksualnością i tożsamością płciową, mogą oni bowiem obawiać się reperkusji prawnych. Można powiedzieć, że być może wchodzimy w nową, dziwną erę, w której terapeuci mogą swobodnie pomagać nastolatkom w radzeniu sobie z heteroseksualnym pociągami i zachowaniami, ale boją się pomagać nastolatkom w radzeniu sobie z homoseksualnym pociągami i zachowaniami. Zob. R. Carle, *When Government Keeps Teens from Seeing the Therapist*, Public Discourse, 14.11.2013 r., <https://www.thepublicdiscourse.com/2013/11/11181/> [dostęp: 14.01.2023].

<sup>77</sup> Na przykład w lipcu 2022 roku premier i ministerstwo edukacji Szwecji przedstawili projekt ustawy zakazującej tworzenia nowych szkół wyznaniowych. Zgodnie z propozycją nowe szkoły o charakterze wyznaniowym nie będą mogły starać się o zatwierdzenie. Istniejące szkoły miałyby prawo do kontynuowania działalności, ale nie byłyby upoważnione do rozszerzania działalności ponad to, co jest im obecnie dozwolone. Zob. *Statement of Government*, 18.10.2022 r. Dostępne na: <https://www.government.se/4abdb6/contentassets/9c187813e7b3488ea595c9e28e2411e5/statement-of-government-policy-2022-eng.pdf> [dostęp: 20.01.2022].

<sup>78</sup> Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, wspólna częściowo odrębna opinia sędziów Vučinića i De Gaetano §5 i 7.

tak szeroki margines oceny, że mogą (i powinny) „zdecydować, gdzie ustala się równowagę między prawem powoda do uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych a interesem pracodawcy w zagwarantowaniu praw innych osób”. W sprawie Ladele sędziowie o odrębnym zdaniu stwierdzili, że „władze lokalne powinny były potraktować panią Ladele inaczej niż tych (...), którzy nie powoływali się na klauzulę sumienia przy udzielaniu ślubów parom jedнопłciowym – co oczywiście można było osiągnąć bez szkody dla całości świadczenia usług (...)”. Albowiem „zamiast praktykować głoszoną przez siebie tolerancję i «godność dla wszystkich», [władze] (...) realizowała linię doktrynalną, drogę obsesyjnej poprawności politycznej”. Ta rada wydaje się pasować do zbyt wielu dzisiejszych pracodawców publicznych, a także prywatnych.

Ujmując rzecz bardziej ogólnie, wydaje się, że pełne zrozumienie materialnych ograniczeń wolności religijnej wymaga podejścia, które pozwoliłoby uniknąć martwego pola, charakterystycznego zazwyczaj dla dyskusji akademickich, a mianowicie pytania o to, jaką wartość oferuje aktywność religijna. W wielu naukowych rozmowach zakłada się, że wartość leży w mocy religii do wspierania nas w decydowaniu, kim jesteśmy lub kim chcemy być. Ale to dobro instrumentalne nie jest zaletą, która najlepiej wyjaśnia, dlaczego powinniśmy zapewnić religii ochronę prawną lub dlaczego niektóre z intuicyjnie narzucających się form ochrony są uzasadnione. Aby zrozumieć, dlaczego powinniśmy chronić religię, musimy w pierwszej kolejności zacząć od zrozumienia centralnej roli, jaką religia odgrywa dla samych wierzących, zgodnie z którą religia oferuje wyraźny ostateczny cel, polegający na harmonii z ostateczną zasadą lub podłożem rzeczywistości.

Drażliwa kwestia wolności religijnej instytucji opartych na wierze jest dziś w pewnym stopniu negowana. Otóż znaczna część doktryny twierdzi, że stowarzyszenia wyznaniowe nie mają własnych praw do wolności religijnej i nie roszczą sobie prawa do ochrony prawnej poza tą, która przysługuje poszczególnym obywatelom należącym do nich. Tym samym ochrony często są pozbawione przedsiębiorstwa religijne, szkoły, uczelnie, organizacje charytatywne itp. Podobnie jak w ogólnej debacie na temat szczególnej ochrony religii, teoria polityczna nie dostarczyła jeszcze

mocnego kontrapunktu dla tych zastrzeżeń. Niektórzy obrońcy instytucjonalnej wolności religijnej odwołują się do ograniczonej jurysdykcji państwa<sup>79</sup> lub do pragmatycznych korzyści z promowania wolności zrzeszania się w demokratycznych społeczeństwach. Dlatego też wydaje się, że rozsądne byłoby rozwinięcie obrony instytucjonalnych praw do wolności religijnej na podstawie normalnego ujęcia unikatowej wartości religii. Jeśli bowiem chodzi o wartość religii, mamy powody sądzić, że istnieje wewnętrzna wartość zrzeszeniowego praktykowania religii, że religia praktykowana przez grupę jest istotnie wyróżniającym się przypadkiem ostatecznego dobra, jakim jest poszukiwanie harmonii z ostateczną zasadą. Wartość ta mogłaby zatem stanowić uzasadnienie dla odrębnego instytucjonalnego prawa do wolności wyznania. Ale nawet gdyby opierać się na nieodłącznym znaczeniu religii, cel instytucjonalnego prawa do wolności religijnej miałby charakter instrumentalny. Jego celem byłaby ochrona warunku wstępnego minimalnie adekwatnego doświadczenia religijnego w wielu tradycjach: wolności do życia zgodnie z tym, co ktoś uważa za prawdziwą ostateczną zasadę – jako ostateczny fundament rzeczywistości – rozumianą jako prawdziwa dla wszystkich innych lub przynajmniej dla innych członków jego wspólnoty religijnej. Ponieważ jednak związki wyznaniowe ze swej natury mają tendencję do wpływania na dobro szerszej grupy obywateli, w tym tych, którzy mogą nie podzielać przekonań związku, pozostaje niejasne, jak mocne byłoby to roszczenie do praw.

Konkretnie rzecz ujmując, choć państwo często współpracuje z organizacjami wyznaniowymi w przedsięwzięciach związanych z opieką społeczną, to zwykle stawia im pewne warunki. W takich przypadkach, jeśli warunki są związane z finansowaniem lub jeśli nakładają obowiązki w zakresie sprawozdawczości finansowej i podobne, problemy nie są za poważne. Jednak, kiedy państwo wymaga od organizacji wyznaniowej podjęcia działań sprzecznych z jej misją i przekonaniami religijnymi w celu otrzymania finansowania publicznego, organizacja staje przed trudnym wyborem: albo

---

<sup>79</sup> Zob. np. V. Muniz-Fraticelli, *The Structure of Pluralism: On the Authority of Associations*, Oxford University Press 2014.

zaprzestać świadczenia usług, albo spróbować osiągnąć porozumienie z państwem, które szanuje jej tożsamość. Jednak, jeśli państwo będzie nalegało, organizacja oparta na wierze może zrezygnować i przestać świadczyć usługi.

Czasami wydaje się, że państwo i inne podmioty społeczne, chcąc uniknąć propagowania religii, a raczej jej respektowania lub w ramach narzucania neutralności, dostarczają wystarczających pretekstów do zakazania działań, które mogłyby być uznane za religijne. Jak stwierdził sędzia Morris Sheppard Arnold w swojej opinii odrębnej w sprawie *Brown przeciwko Hrabstwu Polk*, najbardziej niepokojące jest dziś „sterylny” podejście, które często przyjmuje się, gdy w grę wchodzi wolność religijna. Faktem jest, że idea użyteczności prawa, przynajmniej w abstrakcyjnym sensie ekonomii dobrobytu, mogła wpłynąć na zakres, w jakim je przyznajemy, oraz na ilość niedogodności, które czujemy się zobowiązani tolerować z tytułu korzystania z niego. Jednak zachodnia tradycja konstytucyjna poważnie traktowała prawa, miała zdrową podejrzliwość wobec państwa i solidny szacunek dla indywidualnej autonomii. Wydaje się, że to właśnie tej świadomości – wyjaśnia dalej sędzia Morris Sheppard – oraz chęci działania na jej podstawie nam dziś brakuje. Konkretnie przejawy prawa do wolności religijnej i wolności sumienia „po poddaniu ich «zrównoważeniu» i «zważeniu», identyfikacji «interesów» i zastosowaniu «testów» (...) są po prostu gubione w chaosie, zahaczane o jakieś «słabe elementy» i zredukowane do poziomu jedynie zbędnych decyzji. Tymczasem zamiast tego powinno się nadać im właściwą wagę jako krytycznym wyrazom konstytucyjnej granicy między państwem a jednostką<sup>80</sup>.

\* \* \*

Ostatnia uwaga dotycząca stosunku moralności i religii wydaje się trafna dla chrześcijaństwa. Chrześcijańska wizja osoby ludzkiej, podobnie jak ma to w pewnym stopniu miejsce w przypadku innych religii, to wizja istoty wolnej, która odpowiada przed Bogiem

<sup>80</sup> Sąd Apelacyjny USA (Ósmy obwód), *Brown przeciwko Polk County*, Nr 93-3313, §31.



poprzez wiarę, co przejawia się w życiu moralnym. Dotyczy to także etyki małżeństwa i czystości. Ten aspekt nie jest przypadkowy dla humanizmu chrześcijańskiego, jest z nim ściśle i nierozzerwalnie związany. To samo ma miejsce w każdym innym wymiarze etyki chrześcijańskiej, ponieważ chrześcijaństwo to nie tylko wyznanie (zbiór idei), ale to także zbiór praktyk (moralności), które wynikają z idei i są dla nich równie ważne.

Istotą kontrowersji dotyczącej napięcia między wolnością religijną a ideaми równości i niedyskryminacji jest kolejny (ale głęboki) powrót klasycznego polityczno-filozoficznego napięcia między równością a wolnością. Nowoczesny projekt demokracji i państwa prawa był wprawdzie inspirowany ideą wolności, ale wiązał się również z przywiązaniem do zasady równości. To podwójne zobowiązanie odzwierciedla historycznie uwarunkowaną koncepcję przyrodzonej godności osoby ludzkiej, opartej na judeochrześcijańskiej antropologii teologicznej i filozoficznej: fakt stworzenia na obraz Boga oznacza, że wszystkie istoty ludzkie posiadają fundamentalną godność, która czyni je z natury wolnymi i równymi. W rzeczywistości sama geneza i historyczny rozwój moralności chrześcijańskiej były nierozzerwalnie związane z uznaniem, że może się ona realizować tylko w wolności. Chrześcijańskie normy moralne, jakkolwiek niedoskonale przestrzegane, dążyły do uhonorowania godności każdej osoby. W dziedzinie moralności seksualnej starały się chronić równą godność obu płci, niezależnie od tego, jak różne są ich role rodzinne i społeczne; niewinność dzieci i ich godne wychowanie; rozróżnienie między związkami erotycznymi a przyjaźniami i innymi rodzajami związków; sprawiedliwość dla ubogich i zepchniętych na margines. W swej istocie moralność ta wyłoniła się ze zrozumienia, że wielka siła *erosa* w relacjach międzyludzkich może być ujarzmiona jedynie przez miłość poddaną suwerenności miłości o charakterze *agape*.

Z perspektywy historycznego chrześcijaństwa jest to znak starożytnego wyzwolenia od form zniewolenia i wynaturzeń seksualnych, które dominowały w starożytnym świecie pogańskim<sup>81</sup>. Jak

<sup>81</sup> Zob. K. Harper, *Christianity and the Roots of Human Dignity in Late Antiquity*, [w:] (red.) T. Shah, A. Hertzke, *Christianity and Freedom: Volume I, Historical Perspectives*, T. Shah, A. Hertzke, Cambridge 2016, s. 134–136. Cyt. za: M. Franck,

wyjaśnia Matthew Franck, profesor Uniwersytetu Princeton, elity późnej starożytności w pogańskim basenie Morza Śródziemnego nie miały żadnych granic seksualnych poza rodzinnymi i klasowymi. Jedynym potężnym ograniczeniem seksualnym był wstyd przed splugawionym honorem. Jednak w przypadku grup społecznych uznanych za „gorsze” (niewolników i prostytutek) mężczyźni ci okazywali się libertynami, wykorzystującymi innych dla przyjemności seksualnej bez skrępowania i wstydu. W kontekście tego starożytnego świata chrześcijaństwo było zjawiskiem niezwykłym. Potępiało ono i piętnowało aborcję i dzieciobójstwo, cudzołóstwo i rozwody oraz seksualną rozwiązłość każdego rodzaju. Tym, co skłoniło chrześcijan do ograniczenia ludzkiej seksualności w murach małżeństwa, monogamicznego związku, nie był już wstyd (naruszenie norm społecznych i ról klasowych), ale grzech (naruszenie boskich przykazań). Stosunki seksualne między osobami tej samej płci siłą rzeczy nie wchodziły w rachubę. Podobnie jak stosunki przedmałżeńskie lub pozamałżeńskie czy posiadanie więcej niż jednej żony<sup>82</sup>.

Ta chrześcijańska rewolucja moralna w świecie starożytnym była, trzeba to podkreślić, nierozzerwalnie związana z wolnością osoby ludzkiej. A zatem chrześcijańska moralność i rodzący się chrześcijański argument za wolnością religijną wyrosły ze wspólnego korzenia. Dziś pytanie brzmi, czy ta druga będzie w stanie przetrwać, jeśli pierwsza zostanie utracona. Jest jeszcze zbyt wcześnie, by móc pokusić się o odpowiedź na to pytanie. Rzeczywistość zdaje się jednak sugerować, że wolność religijna we wszystkich swoich wymiarach nie będzie miała łatwo w obliczu prawnej, politycznej i kulturowej erozji chrześcijańskiej moralności seksualnej i judeochrześcijańskiej koncepcji godności człowieka, w której jest ona osadzona.

---

*Introduction. Religious Freedom, Same – Sex Marriage, and the Dignity of the Human Person*, [w:] *Religious Freedom and Gay Rights: Emerging Conflicts in the United States and Europe*, Oxford University Press 2016, s. 6.

<sup>82</sup> M. Franck, dz. cyt., s. 6–7.



**WERONIKA KUDŁA**

# Analiza formalnych czynników limitowania wolności religijnej we współczesnym świecie

## 1. Wstęp

Truizmem jest, iż prawo wolności religijnej powinno być zagwarantowane każdemu i wszędzie. Z uwagi jednak na wciąż niespójną wizję społeczności międzynarodowej co do treści tej wolności, jak i podmiotów, które mogą z niej korzystać, mamy do czynienia z różnymi wzorcami ochrony wolności religii lub przekonań w poszczególnych krajach świata, które wynikają z odmiennych uwarunkowań historycznych, kulturowych, prawnych oraz społecznych. Czynniki te mają realny wpływ na zakres ochrony prawa do wolności religijnej i związanych z tym możliwości ingerowania w sferę wyznaniową. Jak wynika z opublikowanego pod koniec listopada 2022 r. przez Pew Research Center raportu analizującego zakres, w jakim władze państwowe i społeczeństwa na całym świecie ograniczają zakres wolności religijnej, w każdym ze 198 krajów i terytoriów objętych badaniem występowały, różniące się stopniem intensywności, ograniczenia władz państwowych dotyczące wolności religijnej<sup>1</sup>. Wysoki lub bardzo wysoki wskaźnik ograniczeń rządowych (Government Restrictions Index – GRI) odnotowuje się w 57 krajach, stanowiących 29% całości. Ponad 5 mld ludzi – prawie trzy czwarte światowej populacji – żyje w 25 najludniejszych krajach świata. Przyjrzenie się poziomom ograniczeń religijnych tylko w tych krajach

---

<sup>1</sup> Pew Research Center, „How COVID-19 Restrictions Affected Religious Groups Around the World in 2020”, 12.2022, s. 24.

może być pomocne w wyjaśnieniu, w jaki sposób nieprzyjazna wobec religii polityka rządu lub wrogie działania społeczne ingerują w wolność religijną bardzo dużej części światowej populacji. Bardzo wysoki wskaźnik ograniczeń rządowych w grupie najbardziej zaludnionych krajów osiągnęły Chiny, Rosja, Iran, Indonezja i Egipt. Tymczasem najniższy poziom restrykcji rządowych w tej grupie odnotowano w Japonii, RPA, Demokratycznej Republice Konga, na Filipinach i w Brazylii. Ograniczenia wolności religijnej mogą wynikać z dwóch niewykluczających się między sobą źródeł – działań państwa w wyniku prowadzonej przez siebie polityki oraz nastawienia społecznego, a więc osób prywatnych, organizacji lub grup społecznych. Niniejsze opracowanie koncentruje się wyłącznie na analizie czynników limitowania wolności religijnej we współczesnym świecie, które wynikają z przyjętych przepisów prawnych będących efektem prowadzonej przez państwo polityki wyznaniowej. Oczywiście jest jednak, że wpływ na nią ma w dużej mierze czynnik społeczny, gdyż wprowadzone regulacje prawne ograniczające wolność religijną w wymiarze indywidualnym lub zbiorowym to wypadkowa szeregu okoliczności. Za podstawę analizy przyjęto art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, który w ust. 1 potwierdza prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania, zaś w ust. 3 wskazuje przesłanki ograniczenia wolności religii i przekonań oraz powstałe na jego gruncie orzecznictwo Komitetu Praw Człowieka ONZ, który nadzorując przestrzeganie postanowień paktu przez Państwa-Strony, odnosi się do kwestii „limitowania wolności religijnej we współczesnym świecie.

## 2. Formalny zakres wolności religijnej

Prawo do przyjęcia religii, praktykowania jej bez przeszkód, dzielenia się nią z innymi i zmiany religii to kluczowe wolności, z których każdy powinien móc korzystać. Wolność religii

lub przekonań (ang. freedom of religion or belief – FoRB, synonimicznie „wolność religijna” lub wolność myśli, sumienia i wyznania) jest podstawowym i kluczowym prawem człowieka. W literaturze zostało sformułowanych wiele definicji religii na gruncie teologii, filozofii, socjologii, psychologii czy też historii, których przedstawienie i analiza wykracza poza ramy niniejszego opracowania koncentrującego się wyłącznie na aspektach prawnych wolności religijnej. Wolność religijna nie jest jednak prawem absolutnym, nie istnieje per se i nie jest odizolowana od innych praw i wolności. Jej realna wartość zależy od treści katalogu wolności istniejącego w danym państwie<sup>2</sup>. Ogólne ramy prawne ochrony powszechnych praw i wolności człowieka, w tym także wolności religijnej, można odnaleźć w Powszechnej deklaracji praw człowieka uchwalonej 10 grudnia 1948 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ (dalej: PDPCz), która jako pierwszy dokument międzynarodowy wyznaczyła wspólny standard ochrony praw jednostki dla całego świata. Jako rezolucja nie ma ona charakteru wiążącego, jednak z uwagi na fakt, że uzyskała powszechną akceptację ze strony wielu państw, które ją cytowały i włączały do swoich krajowych porządków prawnych, obecnie PDPCz jest zaliczana do źródeł prawa zwyczajowego w systemie prawa międzynarodowego. Stwierdzenie to ma doniosłe konsekwencje, gdyż oznacza, iż prawa sformułowane w tym dokumencie są wiążące dla wszystkich państw, niezależnie od stopnia ratyfikacji i przystąpienia do poszczególnych umów dotyczących praw człowieka, zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i regionalnym<sup>3</sup>. Prawa człowieka mają zatem charakter powszechny, przyrodzony, niezbywalny, nienaruszalny, naturalny i niepodzielny. Przepis art. 18 PDPCz poręcza osobom prawo do wolności myśli, sumienia i religii, które obejmuje:

- wolność zmiany swej religii lub przekonań  
oraz

<sup>2</sup> W. Sobczak, *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, (red.) R. Wieruszewski, Oficyna Wolters Kluwer Business, Warszawa 2012, art. 18.

<sup>3</sup> J. Symonides, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, „Państwo i Prawo” 2008, Nr 12, s. 3–16.

- wolność manifestowania swej religii lub przekonań:
  - indywidualnie lub wspólnie z innymi,
  - publicznie lub prywatnie,
  - poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów.

Użyte w deklaracji pojęcia takie jak „sumienie” czy „religia” nie zostały w niej zdefiniowane, gdyż uznano je za niebudzące wątpliwości i niewymagające definicji legalnych. Deklaracja przyjęła szerokie rozumienie wolności sumienia i religii w aspekcie pozytywnym. Wolność ta obejmuje zarówno wewnętrzną sferę przekonań światopoglądowych, jak i jej zewnętrzne przejawy. Deklaracja jednak milczy o prawach osób niewierzących. Jej uzupełnieniem w kontekście wolności religijnej jest art. 26 PDPCz, gwarantujący wolność nauczania i wychowania. Z integralności przepisów na gruncie Deklaracji wynika, że w zakresie uprawnień rodziców względem swojego dziecka wchodzi decyzje dotyczące wyboru moralnego i religijnego modelu nauczania i wychowywania.

Treść przepisów gwarantujących każdemu ochronę prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania należy odczytywać w powiązaniu z art. 7 oraz art. 29 PDPCz. Art. 7 przyznaje każdemu równość wobec prawa oraz równą ochronę prawną przed jakąkolwiek dyskryminacją oraz podżeganiem do niej. Wykluczona jest zatem dyskryminacja na tle religijnym. Art. 29 mówiący w ust. 1 o obowiązkach każdej jednostki wobec wspólnoty wskazuje w ust. 2 i 3, że wskazane w Deklaracji prawa człowieka mogą być ograniczane tylko, gdy są określone przez prawo „wyłącznie w celu zapewnienia należytego uznania i poszanowania praw i wolności innych, oraz zaspokojenia słusznym wymagań moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu w społeczeństwie demokratycznym”<sup>4</sup> i „w żadnym razie nie mogą być wykorzystywane wbrew Celom i Zasadom Narodów Zjednoczonych”<sup>5</sup>.

<sup>4</sup> Art. 29 ust. 2 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, cyt. za K. Motyka (opr.), *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Wydawnictwo „Morpol”, Lublin 1999, s. 73–78.

<sup>5</sup> Art. 29 ust. 3 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, tamże.

Drugim równie ważnym dokumentem mającym charakter prawnie wiążący i odnoszącym się do wolności religijnej jest Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych<sup>6</sup> (MPPOiP), uchwalony wraz z Międzynarodowym Paktem Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (MPPGSiK) przez Zgromadzenie Ogólne NZ w 1966 r. Traktat ten w art. 18 uszczegóławia, dopełnia i ustanawia prawne gwarancje międzynarodowej ochrony wolności myśli, sumienia i wyznania. Komentarz ogólny Komitetu Praw Człowieka (HRC) nr 22 z 1993 r., który dostarcza autorytatywnej interpretacji MPPOiP, wyjaśnia, że zakresem art. 18 są objęte zarówno wierzenia teistyczne, jak też nieisteistyczne i ateistyczne, a także prawo do niewyznawania żadnej religii lub przekonań. Terminy „wiara” i „religia” należy rozumieć szeroko, gdyż art. 18 nie ogranicza się w swoim zastosowaniu jedynie do tradycyjnych religii i wierzeń, ale też do religii nowo utworzonych lub reprezentujących mniejszości religijne. W wolności wyboru religii lub przekonań zawiera się prawo do zastąpienia obecnej religii lub przekonań inną lub do przyjęcia poglądów ateistycznych, a także prawo do zachowania własnej religii lub przekonań. Nie jest też możliwe wprowadzanie ograniczeń tej wolności (chyba że w drodze ustawy i gdy jest to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób – zob. pkt 3), jak też zmuszanie kogośkolwiek do ujawniania swojej religii lub przekonań (tzw. prawo do milczenia). W art. 18 Państwa-Strony zobowiązały się też do poszanowania wolności rodziców lub opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami. Z art. 18 MPPOiP można zatem wyprowadzić cztery podstawowe składowe wolności myśli, sumienia i wyznania:

1. wolność posiadania lub przyjęcia religii lub przekonań,
2. wolność zmiany religii lub przekonań,

---

<sup>6</sup> Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r., Nr 38, poz. 167).



3. wolność od przymusu, który naruszyłby wolność jednostki do posiadania lub przyjęcia wybranej przez nią religii lub przekonań,
4. wolność manifestowania religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

Wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, obrzędów, praktykowanie i nauczanie obejmuje szeroki zakres działań. Pojęcie kultu rozciąga się na czynności rytualne i ceremonialne, dające bezpośredni wyraz wierzeniom, jak również na różne praktyki stanowiące integralną część takich aktów, w tym budowanie miejsc kultu, używanie formuł i przedmiotów rytualnych, eksponowanie symboli oraz przestrzeganie świąt i dni wolnych od pracy. Praktykowanie religii lub przekonań może obejmować nie tylko akty ceremonialne, ale także takie zwyczaje, jak przestrzeganie przepisów żywieniowych, noszenie charakterystycznego ubioru lub nakrycia głowy, udział w rytuałach związanych z określonymi etapami życia, używanie określonego języka zwyczajowo używanego przez grupę. Ponadto praktykowanie i nauczanie religii lub przekonań obejmuje czynności stanowiące integralną część prowadzenia przez grupy religijne ich podstawowych spraw, takich jak m.in. wolność formacji i wyboru przywódców religijnych, księży i katechetów, wolność zakładania ośrodków formacyjnych, szkół oraz wolność przygotowywania i rozpowszechniania tekstów oraz publikacji religijnych<sup>7</sup>.

Na mocy art. 20 ust. 2 MPPOiP zabronione jest szerzenie nienawiści religijnej, art. 26 paktu gwarantuje równe traktowanie wszystkich ludzi bez względu na religię w zakresie korzystania z ochrony prawnej, zaś art. 27 zabrania pozbawiania mniejszości religijnych, a także etnicznych i językowych, prawa do posiadania, wspólnie z innymi członkami swej grupy, własnego życia kulturalnego, prawa do wyznawania własnej religii oraz do posługiwania się własnym językiem. Dalsza konkretyzacja treści wolności religijnej oraz zasad wspierających jej realizację na poziomie międzynarodowym nastąpiła w przyjęciu przez państwa w 1981 r. Deklaracji

---

<sup>7</sup> UN Human Rights Committee (HRC), „CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)”, 30.07.1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

ONZ w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach. Mimo jej niewiążącego charakteru jako *soft-law* ma ona na arenie międzynarodowej fundamentalne znaczenie, gdyż określa pożądaną paradygmat zachowań propagujących tolerancję i zapobiegających dyskryminacji ze względu na religię, przekonania i wolność sumienia. Zgodnie z jej art. 6 wolność myśli, sumienia i wyznania obejmuje, lecz nie ogranicza się do:

- modlitwy i zgromadzania się dla potrzeb religii lub przekonań, jak też ustanawiania i utrzymywania placówek temu celowi służących;
- ustanawiania i utrzymywania stosownych instytucji charytatywnych lub humanitarnych;
- produkowania, nabywania i wykorzystywania, w stosownym zakresie, koniecznych artykułów i materiałów związanych z rytuałem albo obyczajami danej religii lub przekonań;
- pisania, wydawania i rozpowszechniania odpowiednich publikacji w tych dziedzinach;
- nauczania religii lub przekonań w odpowiednich dla tego celu placówkach;
- ubiegania się o i uzyskiwania dobrowolnych wkładów finansowych bądź innych od jednostek i instytucji;
- szkolenia, wskazywania, doboru lub wyznaczania drogą sukcesji odpowiednich przewodników, stosownie do wymagań i standardów jakiegokolwiek religii lub przekonań;
- przestrzegania dni odpoczynku oraz obchodzenia świąt i ceremonii zgodnie z przepisami czyjejs religii lub przekonań;
- ustanawiania i utrzymywania kontaktów z jednostkami i wspólnotami w dziedzinie religii lub przekonań na poziomie krajowym i międzynarodowym.

Na poziomie regionalnym gwarancje ochrony wolności religijnej zawarte są m.in. w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r. (art. 9), Amerykańskiej konwencji praw człowieka (art. 12), Afrykańskiej karcie praw człowieka i narodów (art. 8), Kairskiej deklaracji praw człowieka w islamie (art. 12 i 13) oraz Arabskiej karcie praw człowieka (art. 25 i 30).

Przedmiotowa analiza w dalszej części koncentruje się wyłącznie na przesłankach limitujących wolność religijną w odniesieniu do art. 18 MPPOiP oraz powstałego na jego gruncie orzecznictwa Komitetu Praw Człowieka ONZ, będącego jednym z organów traktatowych i działającego według zasad określonych w części IV MPPOiP. Wśród zadań Komitetu jest rozpatrywanie na mocy art. 40 MPPOiP sprawozdań przedkładanych przez Państwa-Strony Paktu na temat środków przedsięwziętych przez nie w celu realizacji praw uznanych w nim oraz postępu dokonanego w dziedzinie korzystania z tych praw, a także wydawanie komentarzy ogólnych, w których organ ten przedstawia interpretację poszczególnych postanowień Paktu z uwzględnieniem dotychczasowej praktyki orzeczniczej. Dodatkowo na mocy Pierwszego Protokołu Fakultatywnego do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych<sup>8</sup> Komitet Praw Człowieka jest uprawniony do przyjmowania i rozpatrywania pisemnych zawiadomień (*communications*) pochodzących od osób indywidualnych twierdzących, iż stały się ofiarami naruszenia przez Państwo-Stronę, którego jurysdykcji podlegają. Komitet nie przyjmuje zawiadomień dotyczących Państw-Stron, które nie są stroną niniejszego protokołu. Aktualnie liczba Państw-Stron, które uznają kompetencję Komitetu Praw Człowieka do rozpatrywania zawiadomień indywidualnych wynosi 171<sup>9</sup>. Komitet pełniąc funkcję quasi-sądowniczą nie wydaje wyroku, lecz opinię (*views*), stąd podejmowane przezeń rozstrzygnięcia nie mają charakteru prawnie wiążącego. Powszechnie przyjmuje się jednak, że przystąpienie do Protokołu Fakultatywnego oznacza dobrowolną zgodę państwa do poddania się płynącym z tego konsekwencjom, również w zakresie realizacji opinii Komitetu<sup>10</sup>. Z uwagi na wysoką liczbę Państw-Stron

<sup>8</sup> Protokół fakultatywny do Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych, uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w dniu 16.12.1966 r. w Nowym Jorku, Dz.U. z 1994, Nr 23, poz. 80.

<sup>9</sup> United Nations Treaty Collection: <https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDGS/Volume%20I/Chapter%20IV/IV-5.en.pdf>.

<sup>10</sup> M. Kowalski, *Prawo do sądu administracyjnego w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych*, [w:] *Prawo do sądu administracyjnego. Standard międzynarodowy i konstytucyjny oraz jego realizacja*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2019.

Protokołu Fakultatywnego do MPPOiP oraz ich zróżnicowanie geograficzne oraz demograficzne analiza zgłoszeń indywidualnych pozwala odnieść się do problemu badawczego stanowiącego przedmiot niniejszego opracowania w sposób możliwie szeroki, wykraczający poza ramy kręgu europejskiego.

### 3. Przesłanki ograniczenia wolności religijnej

Rozważając kwestię ograniczeń prawa do wolności religijnej na samym początku podkreślić należy, że mogą one dotyczyć jedynie płaszczyzny zewnętrznej (*forum externum*) owej wolności, a więc uzewnętrzniania religii lub przekonań, zarówno w aspekcie pozytywnym, jak i negatywnym. Państwa nie mogą bowiem nigdy ograniczać prawa do posiadania przekonań (*forum internum*), które podlega ochronie absolutnej.

Podmiotem ograniczeń może być zarówno jednostka korzystająca z wolności religijnej indywidualnie, jak i grupa osób, a więc określony Kościół, związek wyznaniowy czy stowarzyszenie religijne. O ile PDPCz w art. 29 ust. 2 posługuje się generalną klauzulą limitacyjną w odniesieniu do całego katalogu praw i wolności, to w MPPOiP znajdujemy art. 18 ust. 3 odnoszący się bezpośrednio do ograniczeń wolności religijnej, która choć zgodnie z art. 4 ust. 2 jest prawem niederogowalnym, to nie jest prawem absolutnym. Artykuł 18 ust. 3 wskazuje, że ograniczenia muszą być przewidziane przez ustawę (przesłanka formalna) i enumeratywnie wylicza powody, dla których władze państwowe mogą je wprowadzić (przesłanki materialne), a są nimi:

- ochrona bezpieczeństwa publicznego,
- ochrona porządku publicznego,
- ochrona zdrowia publicznego,
- ochrona moralności publicznej,
- ochrona podstawowych praw i wolności innych osób.

Tak sformułowany przepis oznacza, że wprowadzanie przez władze państwowe jakichkolwiek restrykcji nie może następować

w sposób arbitralny, bez uzasadnienia<sup>11</sup>. Państwo wprowadzając ograniczenia, które, po pierwsze, są przewidziane przez prawo i, po drugie, służą jednemu z wymienionych celów, musi wykazać, że są one niezbędne do osiągnięcia tego celu. Z uwagi zaś na fakt, że wolność religii lub przekonań jest wyjątkowo chroniona w międzynarodowym systemie praw człowieka, to możliwości wprowadzenia ograniczeń należy ujmować w sposób zawężający. W komentarzu ogólnym nr 22 Komitet Praw Człowieka zauważa, że ustęp 3 artykułu 18 należy interpretować ściśle: ograniczenia z powodów tam niewymienionych nie są dozwolone, nawet jeśli są one dozwolone w przypadku innych praw chronionych przez Pakt, jak na przykład bezpieczeństwo narodowe. Ograniczenia muszą być bezpośrednio związane i proporcjonalne do szczególnej potrzeby, dla której są ustanawiane i nie mogą być nakładane w celach dyskryminacyjnych ani stosowane w sposób dyskryminujący<sup>12</sup>.

To na państwie nakładającym ograniczenie spoczywa ciężar wykazania występowania określonego zagrożenia i konieczności podjęcia działań poprzez wskazania konkretnych i wiarygodnych szczegółów odnoszących się do stanu faktycznego. Zgodnie z art. 4 ust. 2 MPPOiP wolność religijna nie może być ograniczana ze względu na niebezpieczeństwo publiczne zagrażające życiu narodu (np. konflikt zbrojny, niepokoje wewnętrzne, wprowadzenie stanu nadzwyczajnego na terytorium państwa)<sup>13</sup>. Specjalny sprawozdawca ONZ ds. wolności religii lub przekonań wyraził zaniepokojenie, że kraje przyjęły niezgodne z prawem przepisy, które ograniczają wolność wyznania i religii opierając się na szerokich i niejasnych pojęciach, takich jak „tożsamość narodowa”, „jedność narodowa” lub „kultura”, z których żadne nie jest dozwolonym celem określonym w art. 18 ust. 3 MPPOiP. Niektóre z najczęstszych

<sup>11</sup> R. Wieruszewski, tamże.

<sup>12</sup> UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion), 30.07.1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 8.

<sup>13</sup> Szerzej zob. A. Michalska, *Niebezpieczeństwo publiczne, które zagraża życiu narodu*, [w:] (red.) T. Jasudowicz, *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, Wydawnictwo „Dom Organizatora” TNOiK, Toruń 1997, s. 13–15.

bezprawnych ograniczeń, które wykorzystują te uzasadnienia, bezpośrednio ingerują w autonomię i wewnętrzne zarządzanie wspólnotami wyznaniowymi, takie jak prawo do prozelityzmu, swoboda działania instytucji religijnych i humanitarnych oraz prawo do formacji i wyboru przywódców religijnych. Zauważyć należy, że ochrona wyznania większościowego nie jest dopuszczalną przesłanką do ograniczania wolności religii lub przekonań. W sprawie Sister Immaculate Joseph przeciwko Sri Lance<sup>14</sup> Komitet Praw Człowieka rozpatrywał zawiadomienie katolickiego zgromadzenia zakonnego, dotyczące naruszenia przez władze Sri Lanki prawa do wolności głoszenia poglądów nauki katolickiej poprzez odmowę rejestracji zakonu przez Sąd Najwyższy Sri Lanki. Krajowy organ sądownictwa uzasadniając decyzję stwierdził, że propagowanie i szerzenie chrześcijaństwa zaszkodziłoby istnieniu buddyzmu, który w Sri Lance ma status religii większościowej. Komitet Praw Człowieka zauważył, że dla wielu religii szerzenie wiedzy o dogmatach wiary, propagowanie swoich przekonań wśród innych oraz niesienie pomocy potrzebującym to podstawowe zasady życia religijnego chronione w ramach wolności religii lub przekonań, a także wolności słowa. Wprowadzając ograniczenia wobec funkcjonowania zakonu, władze Sri Lanki nie przedstawiły żadnych dowodów na to, że działalność ta mogłaby propagować przymusowy prozelityzm lub szkodzić religii buddyjskiej, co stanowiło naruszenie art. 18 MPPOiP.

## 5. Przykłady regulacji normatywnych ograniczających wolność religijną

Zgodnie z „Zasadami z Syrakuz”<sup>15</sup>, wspierającymi interpretację ograniczeń i odstępstw od postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, wprowadzanie ograniczeń

<sup>14</sup> Human Rights Committee, Sister Immaculate Joseph przeciwko Sri Lance, Communication No. 1249/2004, 21.10.2005, CCPR/C/85/D/1249/2004.

<sup>15</sup> The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights, E/CN.4/1985/4.

należy traktować jako wyjątek od normy. Istotny jest także brak dyskryminacji ze strony państwa wobec jednej określonej religii lub religii w ogóle, jak i między wierzącymi a niewierzącymi, nawet jeśli określone wyznanie ma charakter państwowy.

Jeśli chodzi o przesłankę formalną wytyczne wskazują, że państwa mogą wprowadzać ograniczenia, które są przewidziane prawem (*prescribed by law*). Przepisy prawne nakładające ograniczenia na korzystanie z praw człowieka muszą być dostępne dla każdego, przewidywalne i sformułowane z wystarczającą precyzją, aby rozsądna osoba mogła według nich regulować swoje postępowanie. Muszą one również zawierać precyzyjne kryteria i nie pozostawiać ich stosowania uznaniu tych, którzy je stosują, wykluczona jest bowiem ich arbitralność. Konieczne jest też, aby istniały odpowiednie zabezpieczenia i skuteczne środki zaradcze gwarantujące, że ograniczenia praw człowieka nie będą nadużywane.

Wszelkie ograniczenia nałożone przez państwo muszą być konieczne do osiągnięcia dozwolonego celu. Zachowanie ścisłego warunku konieczności wymaga przy tym, aby państwo przed wprowadzeniem ograniczenia rozważyło alternatywne rozwiązania, wykazując, że wykorzystuje najmniej dolegliwy wobec ograniczanego prawa środek prawny pełniący funkcję ochronną i czyni to w sposób proporcjonalny.

Odnosząc się do poszczególnych przesłanek materialnych ograniczeń w korzystaniu z praw, zgodnie z „Zasadami z Syrakuz” należy interpretować je w następujący sposób:

#### a) ochrona bezpieczeństwa publicznego

„Zasady z Syrakuz” definiują bezpieczeństwo publiczne w rozumieniu MPPOiP jako ochronę „przed zagrożeniem bezpieczeństwa osób, ich życia lub ich integralności fizycznej albo poważnym uszkodzeniem ich mienia”. Bezpieczeństwo publiczne nie może być wykorzystywane do usprawiedliwiania niejasnych lub arbitralnych ograniczeń i, jak wszystkie ograniczenia, wymaga odpowiednich zabezpieczeń i skutecznych środków zapobiegających nadużyciom. Interes bezpieczeństwa publicznego nie może być pretekstem do ograniczania praw osób należących do określonej wspólnoty wyznaniowej. Specjalny sprawozdawca ONZ ds.

wolności religii lub przekonań zauważył, że niektóre państwa utożsamiają ograniczenia dotyczące bezpieczeństwa i porządku publicznego z „ograniczeniami w interesie publicznym”, często w celu niedopuszczalnego promowania restrykcyjnej formy sekularyzmu lub uzasadnienia ograniczeń opartych na postrzeganiu interesów bezpieczeństwa narodowego.

Ograniczenia dotyczące wolności religii lub przekonań w celu zapewnienia bezpieczeństwa w miejscu pracy mogą być dopuszczalne. W sprawie Bhinder przeciwko Kanadzie<sup>16</sup> Komitet Praw Człowieka stwierdził, że wymóg noszenia przez sikhów nakryć głowy podczas pracy na podstawie art. 18 ust. 3 MPPOiP był uzasadniony i ukierunkowany na obiektywne cele ochrony bezpieczeństwa publicznego.

#### b) ochrona porządku publicznego

Zgodnie „Zasadami z Syrakuz” użyte wyrażenie „porządek publiczny” można zdefiniować jako sumę reguł zapewniających funkcjonowanie społeczeństwa lub zbior podstawowych zasad, na których społeczeństwo jest zbudowane. Poszanowanie praw człowieka jest z kolei częścią porządku publicznego. Organy państwowe lub podmioty odpowiedzialne za utrzymanie porządku publicznego podlegają kontroli w wykonywaniu swoich uprawnień przez parlament, sądy lub inne właściwe niezależne organy.

W literaturze wskazuje się, że zarówno termin „bezpieczeństwo publiczne”, jak i „porządek publiczny” są kategoriami prawnymi o zasięgu interdyscyplinarnym<sup>17</sup>. Z uwagi na szeroki zakres znaczeniowy obu pojęć w praktyce występują duże rozbieżności co do poprawnego posługiwania się nimi przy stanowieniu prawa, zwłaszcza wtedy, gdy przepisy prawne mające służyć ochronie tych dóbr prawnych ograniczają korzystanie z innych praw. Autorzy podejmujący się prób zdefiniowania i rozgraniczenia pojęć „bezpieczeństwo publiczne” oraz „porządek publiczny” wskazują, że oba terminy są niejasne, nieprecyzyjne, niepełne, niejednoznaczne

<sup>16</sup> Karnel Singh Bhinder przeciwko Kanadzie, Communication No. 208/1986, U.N. Doc. CCPR/C/37/D/208/1986 (1989).

<sup>17</sup> A. Osierda, *Prawne aspekty pojęcia bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, Nr 23, s. 89–106.



i nieściśle terminologicznie<sup>18</sup>. Pojęcia te pozwalają jednak elastycznie stosować prawo i dostosowywać jego treść do zmieniających się, często bardzo dynamicznie, sytuacji przy zachowaniu względnej stabilności obowiązującego prawa<sup>19</sup>.

Podobnie jak w przypadku bezpieczeństwa publicznego, porządek publiczny nie jest równoważnym pojęciem wobec „interesu publicznego”. Państwa nie mogą wykorzystywać przesłanki ochrony porządku publicznego jako pretekstu do ograniczania praw osób należących do określonych grup religijnych lub promowania określonej religii lub sekularyzmu. Przykładem dopuszczalnego ograniczenia wolności religii lub przekonań jest wymóg zawiadomienia organów państwowych o planowanych zgromadzeniach publicznych, które dotyczą również wydarzeń o charakterze religijnym (np. procesji lub pielgrzymek) w celu zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego i uniknięcia zakłóceń pokoju.

Niektóre państwa, takie jak Pakistan i Indonezja, wprowadzają przepisy dotyczące bluźnierstwa w celu ochrony porządku publicznego. Jednak Komitet Praw Człowieka wyraźnie stwierdza w Komentarzu ogólnym nr 34, że przepisy dotyczące bluźnierstwa są niezgodne z MPPOiP, z wyjątkiem szczególnych okoliczności przewidzianych w art. 20 ust. 2 z zachowaniem art. 19 ust. 3 MPPOiP. Art. 20 ust. 2 stanowi, iż „popieranie w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiące podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu, powinno być ustawowo zakazane”. Przyjmuje się za niedopuszczalne, aby jakiegokolwiek przepisy ograniczające wolność wypowiedzi faworyzowały lub dyskryminowały jedną lub niektóre religie względem innych systemów wierzeń lub wyznawców religii względem osób niewierzących<sup>20</sup>. Niedopuszczalne jest również stosowanie takich zakazów w celu zapobiegania lub karania krytyki „ze strony przywódców religijnych lub uwag na temat doktryny religijnej i zasad wiary. Przepisy dotyczące bluźnierstwa są w tym względzie problematyczne, gdyż często mają na

<sup>18</sup> S. Pieprzny, *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, s. 12.

<sup>19</sup> A. Osierda, dz. cyt., s. 91.

<sup>20</sup> UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 34: Article 19: Freedoms of opinion and expression, CCPR/C/GC/34, par. 48.

celu ochronę religii większości w sposób niedopuszczalnie dyskryminujący inne grupy.

Komitet Praw Człowieka odrzucił wyjaśnienia dotyczące konieczności ochrony porządku publicznego w kilku przypadkach ograniczeń dotyczących ubioru religijnego. W wyniku złożonych zawiadomień w sprawach Hebbadj przeciwko Francji i Yaker przeciwko Francji<sup>21</sup> Komitet Praw Człowieka przeanalizował francuskie prawo z 2010 r. zakazujące zakrywania twarzy w miejscach publicznych (za wyjątkiem miejsc kultu religijnego), które ograniczyło muzułmankom możliwość noszenia nikabu. Już wcześniej sprawę wprowadzonych przez Francję regulacji ograniczających wolność religijną rozpatrywał ETPC w sprawie S.A.S. przeciwko Francji<sup>22</sup>, który nie dopatrył się naruszenia art. 8 i 9 EKPC. Francja argumentowała, iż prawo to było konieczne do ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego, ponieważ władze państwowe musiały być w stanie identyfikować osoby, aby zapobiegać zagrożeniom bezpieczeństwa oraz w celu ustanowienia „minimalnego poziomu zaufania wymaganego do wspólnego życia w otwartym i egalitarnym społeczeństwie”<sup>23</sup>. Komitet uznał jednak, że koncepcja „wspólnego życia” (*vivre ensemble*) nie jest prawem podstawowym i Francja nie wykazała istnienia rzeczywistego i znaczącego zagrożenia dla bezpieczeństwa i porządku publicznego (zwłaszcza że zakrywanie twarzy ze względów religijnych było surowo zabronione, natomiast zakrywanie twarzy w innych celach było dozwolone) ani też związku między jakimikolwiek podstawowymi prawami innych osób a możliwością publicznego odsłaniania zakrytych twarzy muzułmańskich kobiet<sup>24</sup>. Komitet stwierdził

<sup>21</sup> Human Rights Committee, Hebbadj przeciwko Francji, Communication No. 2807/2016, Views of 17.07.2018, UN Doc. CCPR/C/123/D/2807/2016 and Human Rights Committee, Yaker przeciwko Francji, Communication No. 2747/2016, Views of 17.07.2018, UN Doc. CCPR/C/123/D/2807/2016.

<sup>22</sup> S.A.S. przeciwko Francji, Wyrok Wielkiej Izby z dnia 01.07.2014 r., skarga nr 43835/11.

<sup>23</sup> Hebbadj przeciwko Francji, par. 8.9.

<sup>24</sup> Szerzej o różnicy paradygmatów ocenianych przez Europejski Trybunał Praw Człowieka oraz Komitet Praw Człowieka zob. np. M. Ferri, *How to Strengthen Protection of (Religious) Minorities and Cultural Diversity under EU Law: Some Lessons from Human Rights Protection System*, „Religions” 2021, Nr 12, s. 864. <https://doi.org/10.3390/rel12100864>.

zatem naruszenie przez władze francuskie zarówno art. 18 (wolność myśli, sumienia i wyznania), jak i art. 26 (równość przed prawem).

### c) ochrona zdrowia publicznego

Zdrowie publiczne jako autonomiczna dziedzina wiedzy ukierunkowana jest na aktualną sytuację zdrowotną ogółu społeczeństwa z uwzględnieniem warunków środowiskowych i społecznych, podejmując skoordynowane działania zapewniające równy i powszechny dostęp do ochrony zdrowia każdej jednostki. Jako składowa systemu ochrony zdrowia koncentruje się ona na zdefiniowaniu potrzeb zdrowotnych ludności oraz opracowywaniu strategii jej wspierających, które polegają na ochronie 1) przed chorobami (zakaźnymi, cywilizacyjnymi oraz niepełnosprawnościami) oraz 2) przed zagrożeniami wynikającymi z niekorzystnych warunków środowiska przyrodniczego, pracy oraz społecznych. Filozoficzną podstawą zdrowia publicznego jest przekonanie o konieczności ochrony i promowania zdrowia całej zbiorowości ludzkiej, a nie tylko poszczególnych jednostek, zwłaszcza tych, które z racji przynależności do odpowiedniej grupy społecznej mogłyby cieszyć się uprzywilejowanym traktowaniem. Dobrostan społeczny, którego składową jest zdrowie publiczne, można zatem osiągnąć jedynie poprzez działania kolektywne, których celem niezależnie od czasu i przestrzeni jest zmniejszenie liczby chorób i związanego z tym cierpienia, niepełnosprawności oraz zgonów. Troska o dobre zdrowie fizyczne oraz psychiczne zbiorowości ludzkiej jest bliska wielu religiom, co znajduje odzwierciedlenie w wielu przyjętych przez nie zasadach i rytuałach. W zależności od wyznawanej religii wartość zdrowia publicznego zawsze stawiana jest dość wysoko, czasami nawet ponad sprawami duchowymi, zwłaszcza w sytuacjach bezpośrednio zagrażających zdrowiu ogółu ludzkości. Niemniej jednak niektóre grupy religijne mogą też propagować niezdrowe formy kultu, których nie da się pogodzić z zaleceniami prowadzenia zdrowego stylu życia i przestrzegania zaleceń lekarskich. Nierzadko też podejmowane obecnie działania w ramach polityki zdrowia publicznego wprost kolidują z przekonaniami religijnymi danej społeczności wyznaniowej.

Zdrowie publiczne może być powoływane jako podstawa ograniczenia niektórych praw w celu umożliwienia państwu podjęcia działań w przypadku poważnego zagrożenia zdrowia jego ludności lub poszczególnych członków, np. w celu zapobiegania oraz zwalczania zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi. Aktualnym wyzwaniem zarówno dla działalności wspólnot religijnych, jak i ogólnostanowionych organizacji oraz poszczególnych rządów państw jest uwzględnianie potrzeb religijnych w przyjętych strategiach walki z pandemią COVID-19. Jej przebieg uwidocznił liczne problemy z respektowaniem tożsamości religijnej obywateli. Bezprecedensowe dla sfery religijnej w wielu krajach okazały się ograniczenia w sprawowaniu praktyk religijnych, wynikające z potrzeby ochrony zdrowia całej populacji i zahamowania rozprzestrzeniania się choroby zakaźnej o typie SARS. Postępująca globalizacja sprawiła, że mimo dokonanego postępu w medycynie, ryzyko rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych jest wciąż wysokie i postępuje bardzo szybko z uwagi na zwiększenie mobilności ludzi na całym świecie. Zdrowie z kolei okazuje się w pełni uniwersalną wartością, do której dążą społeczności ludzi bez względu na granice państw (zob. art. 25 PDPC oraz art. 12 MPPGSiK). Opublikowane przez WHO dnia 4 kwietnia 2020 r. „Praktyczne uwagi i rekomendacje dla przywódców religijnych i wspólnot konfesyjnych w kontekście COVID-19”<sup>25</sup> ukazują istotną rolę instytucji wyznaniowych w kształtowaniu właściwych zachowań tak w sferze fizycznej, jak i emocjonalnej, które przyczyniają się do ograniczania liczby zakażeń oraz zabezpieczenia zdrowia ludzkiego. Jednocześnie jednak w dokumencie tym pozostawiono władzom państwowym możliwość reglamentacji wolności religijnej w odniesieniu do kolektywnych form sprawowania kultu religijnego. Stąd też w wielu krajach wyznawcy różnych religii doznawali nieproporcjonalnych i nieracjonalnych ograniczeń wolności religijnej, w tym również

---

<sup>25</sup> World Health Organization, „Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19”: <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19>.

prawa do pochówku zgodnie ze wskazaniem danej religii<sup>26</sup>. Jak pokazuje raport Pew Research Center w ponad jednej trzeciej z 198 analizowanych krajów i terytoriów grupy religijne były narażone na różnego rodzaju przemoc lub ponoszenie winy związane z wybuchem pandemii COVID-19 w 2020 r. W 74 krajach (37% wszystkich analizowanych) badanie wykazało występowanie przynajmniej jednego rodzaju sytuacji: (1) władze państwowe używały siły do nałożenia ograniczeń na zgromadzenia religijne; (2) władze państwowe lub społeczeństwo obwiniały grupy religijne za rozprzestrzenianie się pandemii i (3) grupy społeczne sięgały po przemoc lub dopuszczały się aktów wandalizmu wobec grup religijnych, łącząc je z rozprzestrzenianiem się pandemii COVID-19<sup>27</sup>.

Konflikty na linii zdrowie publiczne a wolność religijna ujawniły się wielokrotnie w najbardziej zdywersyfikowanym kulturowo i religijnie kraju, czyli w USA. Wolność przyznana grupom religijnym w dowolnym kształtowaniu ich życia wspólnotowego w wielu przypadkach koliduje z realizacją polityki ochrony zdrowia populacji. To właśnie w Stanach Zjednoczonych najbardziej rozwinęły się badania nad związkiem religijności z zachowaniami mającymi wpływ na zdrowie. Obecnie coraz bardziej powszechne staje się uwzględnianie sfery religijności i duchowości, które mają realny wpływ na kondycję zdrowotną człowieka<sup>28</sup>. Przeczy to stanowisku zmierzającemu do ograniczenia religii jedynie do sfery prywatnej, czego potwierdzeniem są wyroki Sądu Najwyższego USA uwzględniające religijność obywateli zawartą w klauzuli wolności religijnej (*free exercise clause*), a także ustawodawstwo amerykańskie na poziomie federalnym, jak np. uchwalona w 1993 r. ustawa o przywróceniu wolności religijnej (*Religious Freedom Restoration Act – RFRA*). Przewiduje ona, że neutralnie podejmowane działania lub

<sup>26</sup> Szerzej zob. np. W. Kudła, G. Blicharz, *Blurred Lines Between Freedom of Religion and Protection of Public Health in Covid-19 Era – Italy and Poland in Comparative Perspective*, [w:] (red.) A. Zimmermann, J. Forrester, *Fundamental Rights in the Age of COVID-19*, „Special Issue of The Western Australian Jurist” 2020, Vol. 11, s. 137–164.

<sup>27</sup> Pew Research Center, 12.2022, „How COVID-19 Restrictions Affected Religious Groups...”, s. 8.

<sup>28</sup> J.G. Hodge, *Respecting Religious Freedoms and Protecting the Public’s Health*, „Public Health Reports” 2015, Nr 130(5), s. 546–549.

wprowadzane regulacje władz federalnych, które ograniczają praktykowanie wolności religijnej przez obywatela, są konstytucyjne tylko wtedy, gdy władza publiczna kieruje się „ważnym interesem państwowym” (*compelling state interest*) oraz brak jest możliwości zastosowania alternatywnego, mniej uciążliwego dla wyznawców religii, rozwiązania, które spełniałoby ten sam cel. Badając zasadność skarg, federalne organy sądowe kierując się zasadą „ściślej kontroli” (*strict scrutiny*), a zatem najwyższym możliwym stopniem oceny konstytucyjności wprowadzonych ograniczeń, nie pozwalają, aby władza państwowa naruszała to prawo w stopniu nadmiernym do istniejącej konieczności. Na kanwie tej ustawy Sąd Najwyższy USA wydał w 2014 r. ważny dla zakresu klauzuli sumienia wyrok w sprawie *Burwell przeciwko Hobby Lobby Stores, Inc.*, (573 U.S. \_\_\_\_ (2014)). Uznano w nim prawo korporacji *for-profit* do uchylania się od powszechnie obowiązujących, neutralnych regulacji prawnych, które kolidują z ich przekonaniem religijnymi. Przyznanie korporacjom działającym w celu osiągnięcia zysków możliwości korzystania z ochrony wolności religijnej należy uznać za swoiste *novum*, pozwalające jednak skutecznie chronić wolność religijną osób, które są ich właścicielami oraz zarządcami. Podobnie Sąd Najwyższy USA orzekł w 2020 r. w sprawie *Little Sisters of the Poor Saints Peter and Paul Home przeciwko Pennsylvanii* (591 U.S. \_\_\_\_ (2020)), że zwolnienie przez rząd federalny zgromadzeń zakonnych działających jako instytucje *pro-life* z uwzględniania w swoich planach opieki medycznej (tworzonych na podstawie tzw. *Obamacare Act*) kwot przeznaczonych na środki antykoncepcyjne powodujące aborcję jest zgodne z Konstytucją USA, gdyż w przeciwnym razie te instytucje byłyby skazane na postępowanie wbrew swoim religijnym przekonaniom.

Kwestią sporną na linii ochrona zdrowia publicznego a wolność religijna jest praktykowanie religii poprzez używanie narkotyków. Do tej kwestii odniósł się również Komitet Praw Człowieka w sprawie *Prince przeciwko Republice Południowej Afryki*<sup>29</sup>, w której skarżący zakwestionował brak możliwości wykonywania

---

<sup>29</sup> Human Rights Committee, *Prince przeciwko RPA*, Communication no. 1474/2006, Views of 17.10.2007, U.N. Doc. A/63/40.

zawodu adwokata ze względu na popełnienie przez niego czynu karalnego, tj. posiadania konopi indyjskich ze względów religijnych. Religia Rastafari, której był on wyznawcą, zakłada palenie konopi, uznawanych za „święte zioło”, dla celów medycznych, spirytualistycznych i rekreacyjnych. Chociaż Komitet Praw Człowieka przyjął, że używanie konopi indyjskich może być nieodłącznym elementem praktykowania określonej religii, to uznał za proporcjonalne i uzasadnione wprowadzone przez władze RPA ograniczenie importu, transportu i dystrybucji narkotyków, w tym konopi, ze względu na ich szkodliwe skutki dla ogółu społeczeństwa, które w równym stopniu odnosiło się do wszystkich podmiotów, w tym mniejszości wyznaniowych (również tych, które wierzą w dobroczynne działania konopi) bez wyjątku. Komitet Praw Człowieka uznał też, że nie doszło do naruszenia art. 26 MPPOiP przez władze państwowe, gdyż przepisy prawne nie prowadziły do dyskryminacji wybranej grupy osób.

#### d) ochrona moralności publicznej

Pojęcie „moralności” na tle innych przesłanek limitowania praw i wolności wydaje się jeszcze bardziej nieostre, granicząc w praktyce z możliwością dysponowania przez władze państwowe *carte blanche* w kwestii tego, co stanowi „moralność” i kiedy ograniczenie ze względów „moralnych” jest uzasadnione. Moralność jest terminem, który nie został zdefiniowany w żadnym z międzynarodowych instrumentów dotyczących praw człowieka. Komitet Praw Człowieka w Komentarzu Ogólnym 22 wyjaśnił, że „pojęcie moralności wywodzi się z wielu tradycji społecznych, filozoficznych i religijnych; w konsekwencji ograniczenia (...) w celu ochrony moralności muszą opierać się na zasadach, które nie wywodzą się wyłącznie z jednej tradycji”<sup>30</sup>. Ponieważ moralność publiczna różni się w różnych kulturach i ewoluuje w czasie, państwa mają *margin of discretion* w definiowaniu moralności. Jednak „Zasady z Syrakuz” wskazują, że uzasadniając ograniczenia

<sup>30</sup> UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion), 30.07.1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 8.

opierając się na ochronie moralności publicznej, państwa muszą wykazać, że są one niezbędne do zachowania poszanowania podstawowych wartości danej społeczności. Ponadto ograniczenia ze względu na ochronę moralności publicznej należy oceniać w świetle powszechności praw człowieka i zasady niedyskryminacji.

Komitet Praw Człowieka w sprawie Hertzberg przeciwko Finlandii<sup>31</sup> dotyczącej ocenzurowania przez publicznego nadawcę audycji radiowych, w których odnoszono się do tematu homoseksualizmu, zauważył, że pojęcie moralności publicznej nie powinno być wykorzystywane w celu szerzenia uprzedzeń lub promowania nietolerancji. Władze państwowe powołując się na moralność jako podstawę do ograniczenia wypowiedzi na temat homoseksualizmu powinny brać pod uwagę względność i zmienność konceptu „moralność”. Podobnie Komitet Praw Człowieka w sprawie Fedotova przeciwko Federacji Rosyjskiej<sup>32</sup> (2012) odrzucił argumenty Federacji Rosyjskiej w obronie ustanowionego prawa zakazującego „propagandy homoseksualności” wśród małoletnich, na mocy którego władze skazały Fedotową za wywieszenie w pobliżu szkół plakatów promujących tolerancję wobec środowisk homoseksualnych. Federacja Rosyjska powoływała się na konieczność ochrony moralności, moralności, zdrowia, praw i uzasadnionych interesów nieletnich. Komitet Praw Człowieka stwierdził, że rząd ustanawiając ograniczenia wolności wypowiedzi dotyczące „propagandy homoseksualności” – w przeciwieństwie do propagandy heteroseksualności lub ogólnie seksualności – wśród nieletnich nie kierował się obiektywnymi kryteriami ani też nie przedstawił motywów uzasadniających to rozróżnienie.

#### e) ochrona podstawowych praw i wolności innych osób

Oczywistością jest, że prawa i wolności jednostek wzajemnie się uzupełniają, przez to wzajemnie się wzmacniają, mogą też pozostawać ze sobą w kolizji. Wolność religijna upoważnia jednostki do manifestowania swojej religii lub przekonań według własnego

<sup>31</sup> Human Rights Committee, Hertzberg przeciwko Finlandii, Communication No. 61/1979, Views of 02.04.1982, U.N. Doc. CCPR/C/15/D/61/1979.

<sup>32</sup> Human Rights Committee, Fedotova przeciwko Federacji Rosyjskiej, Communication No. 1932/2010, Views of 31.10.2012, UN Doc CCPR/C/106/D/1932/2010.



uznania, pod warunkiem że wolność ta pozostaje w zgodzie z równymi swobodami innych osób. Posiadaczami praw są bowiem jednostki ludzkie, a nie religie czy systemy wierzeń, co oznacza, że wolność religijna chroni wierzących, a nie przekonania. Wszędzie tam, gdzie wolność religijna koliduje z innymi wolnościami i prawami podstawowymi, państwa muszą dążyć do ochrony wszystkich praw, w tym poprzez ich pogodzenie. Chociaż proces harmonizacji praw może być złożony, dochodzenie jakichkolwiek roszczeń dotyczących praw człowieka nie może być wykorzystane do zniesienia innych praw. Według „Zasad z Syrakuz” przy wyważaniu praw należy zwrócić szczególną uwagę na podstawowe prawa i wolności chronione w MPPOiP, zwłaszcza te, które nie podlegają ograniczeniom.

Wolność religii lub przekonań oraz prawo do równości i niedyskryminacji są ze sobą nierozzerwalnie związane. Mogą one jednak ze sobą kolidować, gdy państwa ograniczają wolność religijną, aby uzasadnić zróżnicowane traktowanie członków społeczności chronionych przed dyskryminacją. Specjalny sprawozdawca ONZ ds. wolności religii lub przekonań zauważył, że w przypadku kolizji tych praw „należy dołożyć wszelkich starań, poprzez staranną analizę każdego przypadku z osobna, aby zapewnić praktyczną zgodność wszystkich praw lub ochronę poprzez rozsądne dostosowywanie”. Chociaż wyważenie konkurencyjnych praw może być trudne, państwa powinny dążyć do równej ochrony wszystkich praw. Podobnie korzystanie z wolności religii lub przekonań nie może usprawiedliwić nierówności płci lub szkodliwych praktyk wobec kobiet i dziewcząt, w tym okaleczania żeńskich narządów płciowych, przymusowych małżeństw dzieci oraz poligamii.

Odnosząc się do przykładowych przepisów limitujących wolność religijną ze względu na konieczność ochrony praw i wolności innych osób, ponownie można nawiązać do ustawodawstwa francuskiego. Komitet Praw Człowieka ponownie bowiem odniósł się do francuskiego prawa zakazującego zakrywania twarzy w sprawie F.A. przeciwko Francji<sup>33</sup>, szerzej znanej jako sprawa Baby

---

<sup>33</sup> Human Rights Committee, F.A. przeciwko Francji, Communication No. 2662/2015, Views of 16.07.2018, CCPR/C/123/D/2662/2015, No. 2662/2015.

Loup<sup>34</sup>. Zawiadomienie złożyła była pracownica przedszkola, która będąc muzułmanką, została zwolniona z pracy za noszenie islamskiej chusty, co naruszało regulamin wewnętrzny placówki edukacyjnej oparty na przepisach prawa pracy. Komitet Praw Człowieka wydał opinię, w której, inaczej niż francuski Sąd Kasacyjny, uznał, że Francja naruszyła prawo pracownicy do uzewnętrzniania wyznania oraz zakaz dyskryminacji ze względu na płeć i religię. W przedmiotowej sprawie władze państwowe wyjaśniły, że zakaz dotyczący ubioru religijnego był uzasadniony koniecznością ochrony praw i wolności dzieci i ich rodziców. Islamska chusta nie jest jedynie „pasywnym symbolem”, ale „potężnym symbolem zewnętrznym”, co negatywnie wpływa na stabilność społeczną dzieci uczęszczających do przedszkola, które są szczególnie podatne na wpływ otoczenia i z tego też powodu nie powinny mieć do czynienia z rzucającymi się w oczy przejawami przynależności religijnej. Komitet nie przyjął argumentacji władz francuskich stwierdzając, że całkowita i trwała neutralność pracowników placówki opiekuńczo-wychowawczej nie była konieczna do ochrony podstawowych praw i wolności dzieci rodziców uczęszczających do placówki oraz ich rodziców, ponieważ ci ostatni nigdy nie wskazywali, że o wybrze przedszkola zadecydowała neutralność religijna kadry<sup>35</sup>. Komitet uznał francuskie przepisy prawa pracy za nieproporcjonalne i stygmatyzujące, gdyż składająca zawiadomienie została zwolniona za odmowę zdjęcia chusty islamskiej, co zakwalifikowano jako „poważne wykroczenie”, wykluczając tym samym możliwość otrzymania jakiegokolwiek odprawy. Organ traktatowy przypominał też, że noszenie chusty islamskiej samo w sobie nie może być uważane za akt prozelityzmu.

---

<sup>34</sup> Szerzej zob. Y. Shany, *The Road Taken: ICCPR and Discriminatory Restrictions on Religious Freedom*, „Harvard Human Rights Journal”, 12.09.2021, Forthcoming, Hebrew University of Jerusalem Legal Research Paper No. 20-30. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3691498>.

<sup>35</sup> F.A. przeciwko Francji, par. 8.7.

## 5. Podsumowanie

Mimo zawartych na poziomie międzynarodowym gwarancji ochrony wolności religii lub przekonań oraz wskazania warunków ograniczających możliwość dopuszczalnego ingerowania w sferę uzewnętrzniania, problemem globalnym są występujące rozbieżności co do sposobu interpretowania dopuszczalnych przez art. 18 ust. 3 MPPOiP ograniczeń. Brak porozumienia w tej kwestii na poziomie międzynarodowym znacząco wpływa na poziom ochrony wolności religijnej oraz swobodę uzewnętrzniania jej, co sprawia, że będąc prawem uniwersalnym, jest równocześnie wciąż prawem zagrożonym w wielu krajach świata. Władze państwowe limitując wolność religijną, czynią to często z pogwałceniem norm prawnych zawartych w aktach prawa międzynarodowego, kierując się własnym interesem państwowym. Mimo że formalnie wprowadzone ograniczenia wpisują się w dozwolony zakres ingerencji państwa w sferę uzewnętrzniania wolności religii lub przekonań, to biorąc pod uwagę konieczność zastosowania zasad konieczności oraz proporcjonalności, tego typu restrykcje okazują się bezprawne. Rozpatrywanie przez Komitet Praw Człowieka ONZ zawiadomień indywidualnych dotyczących naruszeń wolności religijnej przez dane państwo oraz dostarczone przezeń opinie wraz z opracowywanymi komentarzami ogólnymi przyczyniają się do uzupełnienia deficytów w zakresie właściwego pojmowania treści prawa do wolności religijnej, co znacząco przyczynia się do wzmocnienia międzynarodowej ochrony praw człowieka, w tym wolności religii lub przekonań. Występujące w państwach różnice w sposobie interpretowania przesłanek limitujących wolność religijną muszą stać się przedmiotem pogłębionej refleksji naukowej, aby zniwelować ryzyko wprowadzania nowych kategorii restrykcji. Sprawdzeniem skuteczności międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka okazał się kryzys zdrowotny wywołany pandemią COVID-19. Konieczność ochrony zdrowia publicznego w wielu krajach świata przesądziła o wprowadzaniu restrykcji również w odniesieniu do wolności religijnej, które w zależności od kraju różniły się zakresem oraz stopniem dolegliwości. To jednak

zaledwie wycinek ze znacznie większego zbioru współczesnych wyzwań wobec manifestowania wolności religijnej. Mając na uwadze podobny mechanizm działania instytucji ochrony praw jednostki w wielu państwach świata, opartych na systemie rządów demokratycznych, należy rekomendować zwiększenie zastosowania argumentacji dostarczanej przez Komitet Praw Człowieka w zakresie warunków limitowania wolności religijnej w poszczególnych państwach. Postulat zwiększenia ochrony wolności religijnej na arenie międzynarodowej nie przekłada się bowiem na skonkretyzowane działania na poziomie narodowym. Wciąż w zbyt wielu krajach świata wspólnoty wyznaniowe narażone są na przemoc i prześladowania religijne mające podstawę w krajowych przepisach prawa, które ignorują ustanowione przez MPPOiP kryteria limitowania wolności religijnej.



**EWELINA OCHAB**

# Tworzenie mapy zjawiska prześladowania grup religijnych lub wyznaniowych na całym świecie. Geografia, skala i charakter prześladowań

## 1. Wstęp

Problem prześladowania na podstawie religii lub światopoglądu nie jest nowy, jednak nadal jest zanedbywany zarówno na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym. Ta niszcząca siła ma wiele odmian, a jej sprawcami są zarówno podmioty państwowe, jak i niepaństwowe i różni się pod względem charakteru i dotkliwości, od dyskryminacji po poważne przypadki przemocy, od pojedynczych incydentów po zorganizowane i systematyczne zdarzenia.

Choć najpoważniejsze przypadki prześladowań na tle religijnym lub światopoglądowym zdarzają się daleko od domu, nie można zapominać, że prześladowania religijne w każdym miejscu na świecie stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa wszystkich ludzi. Jednym z najlepszych tego przykładów jest terror rozpętany przez Daesh. Choć ich panowanie rozpoczęło się na niewielkich obszarach Syrii i Iraku, szybko rozszerzyło się geograficznie, stanowiąc poważne zagrożenie dla wspólnot religijnych i innych osób sprzeciwiających się ich panowaniu na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Ponadto Daesh wezwał do aktów przemocy wobec zachodnich wartości i kultury na całym świecie, co doprowadziło do barbarzyńskich okrucieństw w Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii,

Niemczech i wielu innych krajach. To co zaczęło się od prześladowań religijnych w „odległym kraju”, przerodziło się w okrucieństwa blisko domu. W 2024 roku, mimo że Daesh nie zyskuje uwagi mediów, grupa ta i jej filie nadal rozszerzają swoją działalność w niektórych częściach Afryki. Ponadto, jak widać w przypadku Daesh, ideologia umożliwiająca prześladowania jest dalekosiężna i wszechobecna – bojownicy Daesh pochodzą z całego świata, w tym z: Wielkiej Brytanii, Niemiec, Belgii i Francji. Okrucieństwa Daesh wobec mniejszości religijnych, które są klasyfikowane jako ludobójstwo i zbrodnie przeciwko ludzkości, to tylko jednostkowy przypadek prześladowań na tle religii lub światopoglądu z ostatnich lat. Podobne okrucieństwa wymierzone w grupy religijne lub wyznaniowe były widoczne na całym Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej, Afryce Środkowej i Azji. O ile inne części świata mogły nie być świadkami tego samego poziomu okrucieństwa, prześladowania na tle religii lub światopoglądu, w ich różnych przejawach, są zauważalne globalnie.

Niniejszy artykuł ma na celu pójście o krok dalej w rozmowie na temat prześladowań na tle religii lub światopoglądu i wyjaśnienie zjawiska prześladowań i jego przejawów we współczesnym świecie. Po pierwsze, w artykule wyjaśniono, co oznacza zjawisko prześladowanie na tle religii lub światopoglądu. Po drugie, artykuł przygląda się geografii, charakterowi i skali prześladowań. W odniesieniu do charakteru i skali tych prześladowań, artykuł opiera się na opracowanej przez autorkę roboczej taksonomii naruszeń opartych na religii lub światopoglądzie, stworzonej w celu klasyfikacji takich naruszeń. Wśród omawianych przypadków w pracy uwzględniono zdarzenia, które stanowią zbrodnie międzynarodowe, czy to zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne, a nawet ludobójstwo, w tym okrucieństwa wobec Jazydów w Iraku, mniejszości Rohingya w Birmie, chrześcijan w Nigerii, Ujgurów w Chinach, chrześcijan w Korei Północnej. W dalszej części artykułu omówiono pojawiające się przypadki, w tym dotyczące Hazarów w Afganistanie i muzułmanów w Indiach, gdzie już teraz istnieje co najmniej ryzyko ludobójstwa.

## 2. Fenomen prześladowań

### 2.1. Czym jest zjawisko prześladowania?

Zjawisko prześladowania odnosi się do działań skierowanych przeciwko jednostkom i społecznościom w skali globalnej z powodu ich religii lub światopoglądu, które przejawiają się w dyskryminacji, prześladowaniu i przemocy, o różnym charakterze i dotkliwości. Zjawisko prześladowania odnosi się do przypadków zorganizowanego i systematycznego występowania dyskryminacji, nękania, prześladowania i przemocy, skierowanych przeciwko jednostkom i społecznościom z powodu religii lub światopoglądu.

Zarówno dyskryminacja, jak i prześladowanie są bardzo szerokimi pojęciami i mają kilka definicji. Dyskryminacja jest ogólnie definiowana jako traktowanie kogoś mniej korzystnie ze względu na jego cechy<sup>1</sup>. Prześladowanie religijne<sup>2</sup> nie ma jednej powszechnie uznanej i przyjętej definicji<sup>3</sup>. Artykuł 7(h) Statutu Rzymskiego nakazuje, że prześladowanie, jako zbrodnia przeciwko ludzkości, oznacza „umyślne i dotkliwe pozbawienie praw podstawowych wbrew prawu międzynarodowemu z powodu tożsamości grupy lub zbiorowości”. Niemniej jednak sformułowanie „prześladowanie religijne” lub „prześladowanie na tle religii lub światopoglądu”, opracowane i stosowane przez szeroki krąg podmiotów, niekoniecznie odzwierciedla definicję prześladowania zawartą w Statucie Rzymskim<sup>4</sup>. Biskup Truro,

<sup>1</sup> Na przykład, w ustawie o równości z 2010 roku [*Equality Act*]. Ustawa o równości z 2010 roku definiuje również molestowanie (w sekcji 26) i represjonowanie (w sekcji 26).

<sup>2</sup> W niniejszym opracowaniu prześladowanie religijne i prześladowanie na tle religii lub światopoglądu stosowane są zamiennie i dla uproszczenia określone są jako prześladowanie religijne.

<sup>3</sup> Jednakże, prześladowanie jest zdefiniowane w prawie międzynarodowym, w Statucie Rzymskim. Zostanie to wyjaśnione w dalszej części rozdziału.

<sup>4</sup> Na przykład, Pomoc Kościołowi w Potrzebie (ACN), pontyfikalna organizacja pozarządowa pomagająca Kościołowi prześladowanemu, przyjmuje szersze podejście i wskazuje, że „prześladowanie na tle religijnym może



w Truro Review, użył następującej definicji prześladowania religijnego: „dyskryminacyjne traktowanie, gdy temu traktowaniu towarzyszy rzeczywiste lub postrzegane zagrożenie przemocą lub innym przymusem”<sup>5</sup>. Knox Thames i Chris Seiple, wybitni eksperci w dziedzinie prawa do wolności religii lub światopoglądu, zdefiniowali prześladowanie religijne jako „najbardziej brutalne, rażące i ekstremalne represje [dotyczące prawa do wolności religii lub wyznania], które mogą obejmować tortury, bicie, więzienie, utratę własności, gwałt, niewolnictwo, morderstwo i przymusowe nawrócenie” oraz „systematyczne, trwające i mające miejsce z powodu przekonań religijnych lub niereligijnych”<sup>6</sup>. Nie istnieje również przyjęta na poziomie międzynarodowym definicja terminu „akty przemocy opartej na religii lub światopoglądzie”. Dla celów niniejszego opracowania przemoc oparta na religii lub światopoglądzie odnosi się do aktów przemocy popełnionych z powodu rzeczywistej lub postrzeganej religii lub światopoglądu ofiary, jej rzeczywistej lub postrzeganej przynależności do grupy religijnej lub wyznaniowej lub interpretacji jej religii lub światopoglądu przez sprawcę<sup>7</sup>. Definicja

---

przybierać wiele form. Może przypominać bezpośrednie brutalne ataki przeprowadzane przez Daesh w Iraku i Syrii na chrześcijan i Jazydów, może też przybierać bardziej subtelne formy, takie jak dyskryminacja, groźby, wymuszenia, porwania i przymusowe nawracanie, odmawianie praw czy ograniczanie wolności”. (John Pontifex i John Newton, „Prześladowani i zapomniani? Raport na temat chrześcijan prześladowanych z powodu wiary” 2017–19, s. 7).

<sup>5</sup> Niezależny przegląd biskupa Truro dla ministra spraw zagranicznych dotyczący wsparcia FCO dla prześladowanych chrześcijan, Raport końcowy i zalecenia, 15. Dostępny pod adresem: <https://christianpersecutionreview.org.uk/report/>. Później cytowany jako raport biskupa Truro.

<sup>6</sup> H. Knox Thames, C. Seiple i A. Rowe, *Międzynarodowe orzecznictwo na rzecz wolności religijnej: Przewodnik po organizacjach, prawie i organizacjach pozarządowych*, Baylor University Press, Waco 2009, s. 11–12.

<sup>7</sup> Zgodnie z komentarzem ogólnym ONZ nr 22: „Terminy ‘światopogląd’ i ‘religia’ należy interpretować szeroko. Artykuł 18 nie jest ograniczony w swoim zastosowaniu do religii tradycyjnych lub religii i przekonań o cechach instytucjonalnych lub praktykach analogicznych do religii tradycyjnych. Komitet zatem z niepokojem patrzy na wszelkie tendencje zmierzające do dyskryminacji jakiegokolwiek religii lub światopoglądu z jakiegokolwiek powodu, w tym faktu, że są one nowo ustanowione lub reprezentują

przemocy ze względu na religię lub światopogląd jest węższa od definicji prześladowania omówionej powyżej, a także węższa od naruszeń prawa do wolności religii lub światopoglądu, które są daleko idące i mogą obejmować dyskryminację, nękanie, wrogość i wiele innych aktów. Akty przemocy na tle religii lub światopoglądu wymagają pewnej formy zachowania obejmującego siłę fizyczną, mającą na celu zranienie, uszkodzenie lub zabicie i/lub przemoc psychiczną i znęcanie się.

W niektórych przypadkach naruszenia oparte na religii lub światopoglądzie mogą stanowić przestępstwa międzynarodowe, na przykład zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne, a nawet ludobójstwo. Zbrodnie przeciwko ludzkości są zdefiniowane w art. 7 Statutu Rzymskiego jako którykolwiek z wymienionych w tym artykule czynów „gdy jest popełniany jako część rozległego lub systematycznego ataku skierowanego przeciwko jakiegokolwiek ludności cywilnej, ze świadomością ataku”<sup>8</sup>. Zbrodnie wojenne są zdefiniowane w art. 8 Statutu Rzymskiego jako: „(a) ciężkie naruszenia konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 roku, a mianowicie którykolwiek z następujących czynów przeciwko osobom lub mieniu chronionym na mocy postanowień odpowiedniej konwencji genewskiej” lub „inne poważne

---

mniejszości religijne, które mogą być przedmiotem wrogości ze strony dominującej wspólnoty religijnej. Komitet Praw Człowieka ONZ (HRC), Uwaga Ogólna CCPR nr 22: Artykuł 18 (Wolność myśli, świadomości lub religii), 30.07.1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

<sup>8</sup> Wymienione czyny to: „(a) zabójstwo; (b) eksterminacja; (c) zniewolenie; (d) deportacja lub przymusowe przeniesienie ludności; (e) uwięzienie lub inne poważne pozbawienie wolności fizycznej z naruszeniem podstawowych zasad prawa międzynarodowego; (f) tortury; (g) gwałt, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka, przymusowa ciąża, przymusowa sterylizacja lub jakakolwiek inna forma przemocy seksualnej o porównywalnej wadze; (h) prześladowanie jakiegokolwiek dającej się zidentyfikować grupy lub zbiorowości z powodów politycznych, rasowych, narodowych, etnicznych, kulturowych, religijnych, ze względu na płeć, jak określono w ust. 3, lub z innych powodów, które są powszechnie uznawane za niedopuszczalne na mocy prawa międzynarodowego, w związku z jakimkolwiek czynem określonym w niniejszym ustępie lub jakąkolwiek zbrodnią podlegającą jurysdykcji Trybunału; (i) wymuszone zaginięcie osób; (j) zbrodnia apartheidu; (k) inne nieludzkie czyny o podobnym charakterze, umyślnie powodujące wielkie cierpienie lub poważne uszkodzenie ciała lub zdrowia psychicznego lub fizycznego”.

naruszenia praw i zwyczajów mających zastosowanie w międzynarodowych konfliktach zbrojnych, w ustalonych ramach prawa międzynarodowego”.

Ludobójstwo jest zdefiniowane w art. II Konwencji ONZ o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa (Konwencja o Ludobójstwie) i odzwierciedlone w art. 6 Statutu Rzymskiego jako: którykolwiek z następujących czynów popełnionych z zamiarem zniszczenia w całości lub w części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, jako takie:

- (a) zabijanie członków grupy;
- (b) spowodowanie poważnych szkód cielesnych lub psychicznych u członków grupy;
- (c) umyślne stwarzanie grupie warunków życia obliczonych na doprowadzenie do jej całkowitego lub częściowego zniszczenia;
- (d) wprowadzenie środków mających na celu zapobieganie urodzeniom w obrębie grupy;
- (e) przymusowe przenoszenie dzieci z grupy do innej grupy.

O ile najbardziej rażące naruszenia oparte na religii lub światopoglądzie można by zaklasyfikować jako wspomniane wyżej zbrodnie międzynarodowe, najczęstsze naruszenia prawa do wolności religii lub przekonań nie osiągnęłyby wysokiego progu tych zbrodni. Czyny te obejmowałyby np. pojedyncze przypadki dyskryminacji, nękania, fizycznych ataków na wyznawców w ich miejscach kultu, przemoc tłumu wobec osób oskarżonych o wygłaszanie bluźnierczych oświadczeń, akty zabójstwa, nieumyślnego spowodowania śmierci, tortury i inne okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie lub karanie, gwałty i przemoc seksualną (oraz związane z nimi uprowadzenia, zniewolenia, przymusowe małżeństwa i przymusowe konwersje) i wiele innych. Będą się one różnić pod względem przejawów i wagi, mogą być pojedynczymi przypadkami przestępstw lub występować w połączeniu z innymi zachowaniami przestępczymi. Mimo iż nie osiągają one progu przestępstw międzynarodowych, wszystkie takie naruszenia wymagają odpowiedniej uwagi i reakcji, które obejmują między innymi monitorowanie, dochodzenie i ściganie sprawców.

Naruszeń na tle religii lub przekonań mogą dopuszczać się zarówno podmioty państwowe, jak i niepaństwowe<sup>9</sup>. Ponadto w takie naruszenia, zwłaszcza gdy stanowią one zbrodnie międzynarodowe, może być zaangażowanych wiele podmiotów – oprócz bezpośrednich sprawców, wiele współuczestniczących podmiotów przyjmuje różne role, aby przyczynić się do tych czynów. Podżeganie do aktów przemocy, nawet jeśli sprawcy nie są w inny sposób zaangażowani, stanowi przestępstwo, zarówno na mocy prawa krajowego, jak i międzynarodowego. Takie podżeganie do przemocy może obejmować na przykład „wszelkie komunikaty zachęcające do przemocy wobec jednostki lub grupy. Podżeganie może przybierać różne formy, w tym przemówień politycznych i ulotek, artykułów medialnych, komunikatów w mediach społecznościowych i utworów sztuki wizualnej”<sup>10</sup>.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, w poniższej taksonomii podjęto próbę skatalogowania różnych przejawów naruszeń ze względu na religię lub światopogląd.

#### Taksonomia naruszeń ze względu na religię lub przekonania

Skala	Definicja	Przykład
<b>Ekstremalne naruszenia</b>	Najbardziej rażące naruszenia praw człowieka, w tym ukierunkowane, zorganizowane, systemowe akty przemocy z powodu religii lub światopoglądu członków grupy lub społeczności. ▼	Metody doprowadzenia do tak skrajnych naruszeń obejmują m.in. morderstwa, zabójstwa, tortury, nieludzkie i poniżające traktowanie lub karanie, gwałty i przemoc seksualną, masowe przymusowe przesiedlenia społeczności etc., brak ochrony przed aktami ▼

<sup>9</sup> Podmioty państwowe – wszystkie działy organów państwowych, w tym władze centralne i lokalne, sądownictwo (w tym sądy religijne), organy ścigania (w tym policja), wojsko, system edukacji publicznej.

Aktorzy niepaństwowi – szeroki zakres podmiotów nie mieszczących się w kategorii aktorów państwowych, w tym, grupy terrorystyczne i milicyjne, paramilitarne, grupy mścicieli, organizacje religijne, przywódcy religijni i wyznaniowi, przedsiębiorstwa, media, partie polityczne oraz społeczności lokalne.

<sup>10</sup> Biuro ONZ ds. zapobiegania ludobójstwu i odpowiedzialności za ochronę, „Plan działania dla przywódców i działaczy religijnych w celu zapobiegania podżeganiami do przemocy, która może prowadzić do zbrodni okrucieństwa”. Dostępny pod adresem: <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/Plan%20of%20Action%20Advanced%20Copy.pdf>.

Skala	Definicja	Przykład
<b>Ekstremalne naruszenia</b>	Okrucieństwa mogą stanowić zbrodnie między-narodowe, takie jak ludobójstwo <sup>11</sup> , zbrodnie przeciwko ludzkości <sup>12</sup> lub zbrodnie wojenne <sup>13</sup> , jeśli występują wszystkie elementy prawne zbrodni.	<p>przemocy ze strony podmiotów niepaństwowych, brak dochodzenia i ścigania czynów.</p> <p>Zob. np.:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• okrucieństwa birmańskiego wojska wobec muzułmanów Rohingya w Birmie;</li> <li>• okrucieństwa wobec muzułmanów ugarskich i praktykujących Falun Gong w Chinach;</li> <li>• sytuacja grup religijnych w Korei Północnej;</li> <li>• okrucieństwa Daesh wobec Jazydów, chrześcijan i innych mniejszości religijnych w Syrii i Iraku;</li> <li>• okrucieństwa wobec Hazarów w Afganistanie;</li> <li>• okrucieństwa Boko Haram w północnej Nigerii;</li> <li>• okrucieństwa milicji Fulani w Pasie Środkowym.</li> </ul>
<b>Ciężkie naruszenia</b>	Naruszenie praw podstawowych z powodu religii lub światopoglądu członków grupy lub społeczności.	<p>Metody poważnych naruszeń obejmują m.in. akty przemocy na tle religii lub światopoglądu<sup>14</sup>, zakaz wyznawania religii lub przekonań egzekwowany poprzez surowe kary; dyskryminacyjne egzekwowanie przepisów dotyczących bluźnierstwa i nawrócenia, za które grozi kara śmierci lub inne surowe kary, brak ochrony przed aktami przemocy ze strony podmiotów niepaństwowych, brak dochodzenia i ścigania czynów.</p> <p>Zob. np.:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• sytuacja mniejszości ahmadijskich i chrześcijańskich w Pakistanie;</li> <li>• sytuacja bahaitów w Jemenie; ▼</li> </ul>

<sup>11</sup> Artykuł II Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa oraz art. 6 Statutu Rzymskiego MTK.

<sup>12</sup> Artykuł 7 Statutu Rzymskiego MTK.

<sup>13</sup> Artykuł 8 Statutu Rzymskiego MTK.

<sup>14</sup> Gdzie nie osiągają one poziomu skrajnych naruszeń.

Skala	Definicja	Przykład
<b>Ciężkie naruszenia</b>		<ul style="list-style-type: none"> <li>• sytuacja grup religijnych (niesunickich) w Sudanie;</li> <li>• sytuacja ewangelickich protestantów, muzułmanów i ortodoksyjnych chrześcijan koptyjskich w Erytrei;</li> <li>• ataki na chrześcijan w czasie Wielkanocy na Sri Lance;</li> <li>• ataki na kościoły koptyjskie w Egipcie.</li> </ul>
<b>Poważne naruszenia</b>	Pozbawienie członków grupy lub społeczności praw podstawowych z powodu religii lub światopoglądu.	Metody poważnych naruszeń obejmują m.in. wykluczanie członków mniejszości religijnych lub wyznaniowych z niektórych miejsc pracy, stanowisk publicznych lub politycznych oraz szkół, z przyznawania im dokumentów tożsamości, wiz, pozwoleń na pracę, paszportów itp. przyznając im mniejszą ochronę.  Zob. np.: <ul style="list-style-type: none"> <li>• sytuacja bahaitów w Iranie;</li> <li>• sytuacja mniejszości religijnych w Bahrajnie;</li> <li>• sytuacja Świadków Jehowy w Rosji;</li> <li>• pojedyncze ataki tłumu na chrześcijan w Pakistanie.</li> </ul>
<b>Naruszenia umiarkowanego stopnia</b>	Dyskryminacja członków grup religijnych lub wyznaniowych ze względu na religię lub światopogląd członków grupy lub społeczności.	Metody naruszeń na poziomie umiarkowanym obejmują m.in. ograniczanie dostępu do niektórych stanowisk publicznych lub politycznych, szkół itp., przyznając im mniejszą ochronę.  Zob. np.: <ul style="list-style-type: none"> <li>• sytuacja chrześcijan w Nigerii.</li> </ul>
<b>Naruszenia niskiego stopnia</b>	Zinstytucjonalizowane uprzedzenia i marginalizacja członków grup religijnych lub wyznaniowych ze względu na religię lub światopogląd członków grupy lub społeczności.	Metody naruszeń niskiego stopnia obejmują m.in. faworyzowanie państwa lub preferowanej religii (lub modelu świeckiego) względem innych, a więc traktowanie „innych” jako gorszych, przyznawanie im mniejszej ochrony.  Zob. np.: <ul style="list-style-type: none"> <li>• sytuacja muzułmanów we Francji.</li> </ul>

Warto zauważyć, że w wielu przypadkach takie naruszenia nie będą wynikać tylko i wyłącznie z religii lub światopoglądu, a ich przyczyny mogą być wielopłaszczyznowe i wieloprzyczynowe. Tę wieloprzyczynowość należy wziąć pod uwagę, ponieważ tylko reagując na wszystkie przyczyny, można rozwiązać problem i pracować nad zapobieganiem problemom w przyszłości.

## 2.2. Przyczyny prześladowań z powodu religii lub światopoglądu

Prześladowanie na tle religii lub światopoglądu ma wiele przyczyn, w tym konflikty (wojna i konflikty zbrojne), ubóstwo i nierówności, rządy państwowe (państwa autorytarne, państwa słabe lub upadłe), religia państwowa (lub religia preferowana lub uprzywilejowana, z wyłączeniem innych) lub kultura nietolerancji lub dyskryminacji itp.<sup>15</sup> Jednakże innym czynnikiem stymulującym prześladowania, choć mniej zauważanym, jest kwestia bezkarności za zbrodnie popełnione w przeszłości. Bezkarność za dawne okrucieństwa jest jednym z czynników przewidywania przyszłych okrucieństw, zgodnie z ramami analizy ONZ dla zbrodni okrucieństwa<sup>16</sup>. Na przykład zgodnie z czynnikiem ryzyka nr 9 (czynnik ryzyka ludobójstwa) dotyczącym napięć międzygrupowych lub wzorców dyskryminacji grup chronionych, historia zbrodni okrucieństwa popełnionych bezkarnie wobec grup chronionych jest wskaźnikiem przyszłych zbrodni. Taka bezkarność z tytułu okrucieństwa popełnionego w przeszłości jest przykładem zachowania w przeszłości, które „ujawnia poważne uprzedzenia wobec grup chronionych i które powoduje napięcie w stosunkach między grupami lub

<sup>15</sup> B.J. Grim, R. Finke, *Cena odmowy wolności – prześladowania religijne i konflikty w dwudziestym pierwszym wieku*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 32; J. Baumann, D. Finnbogason, I. Svensson, *Retuszowanie mediacji: rozwiązywanie konfliktów religijnych*, „Policy Perspectives”, 2018, Nr 6, s. 1; B.J. Grim, G. Clark, E. Snyder, *Czy wolność religijna jest dobra dla biznesu?*, „Interdisciplinary Journal for Research on Religion”, 2014, Nr 10; H. Bielefeldt, *Eliminacja wszelkich form nietolerancji religijnej*, 02.08.2016, A/71/269, 40; E.M. Hafner-Burton, *Przekształcanie praw człowieka w rzeczywistość*, Princeton University Press, Princeton 2013, s. 23.

<sup>16</sup> Ramy analizy ONZ dla zbrodni okrucieństwa. Zob.: [https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/about-us/Doc.3\\_Framework%20of%20Analysis%20for%20Atrocity%20Crimes\\_EN.pdf](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/about-us/Doc.3_Framework%20of%20Analysis%20for%20Atrocity%20Crimes_EN.pdf).

z państwem, generując środowisko sprzyjające zbrodniom okrucieństwa<sup>17</sup>. Kwestia bezkarności jako czynnika stymulującego prześladowania jest również widoczna w przypadkach innych niż zbrodnie okrucieństwa.

### 3. Geografia, skala i charakter prześladowań

Naruszanie prawa do wolności religii lub światopoglądu jest zjawiskiem prawdziwie globalnym, w jego różnych przejawach. Choć w tej części omówiono kilka współczesnych przypadków prześladowań na tle religijnym lub wyznaniowym, które są prawdopodobnie jednymi z najpoważniejszych i najbardziej bezdusznych okrucieństw zaobserwowanych w ostatnich latach, nie oznacza to, że należy zaprzeczyć występowaniu naruszeń na tle religijnym lub wyznaniowym w innych miejscach.

Niniejszy rozdział opisuje okrucieństwa wobec Jazydów w Iraku, Rohingya w Myanmar, chrześcijan w Nigerii, Ujgurów w Chinach i chrześcijan w Korei Północnej. Dalej omawiamy pojawiające się przypadki, w tym Hazarów w Afganistanie i muzułmanów w Indiach, gdzie obecnie istnieje co najmniej ryzyko ludobójstwa.

#### 3.1. Sytuacja Jazydów i chrześcijan w Iraku

3 sierpnia 2014 roku Daesh, podmiot niepaństwowy, zaatakował Jazydów, etniczno-religijną grupę mniejszościową, w Sindzarze w Iraku. W ciągu zaledwie jednego dnia tysiące Jazydów zostało zabitych lub uprowadzonych, dziesiątki tysięcy zostały zmuszone do ucieczki. Jak donosi Międzynarodowa Niezależna Komisja Śledcza ds. Syryjskiej Republiki Arabskiej (IICoISAR), od tego czasu tysiące kobiet i dzieci społeczności Jazydów są przetrzymywane w niewoli w Syrii. IICoISAR poinformowała, że „mężczyźni [byli] zabijani lub zmuszani do nawrócenia, o kobietach i dziewczynkach, niektórych w wieku zaledwie dziewięciu lat, sprzedawanych

---

<sup>17</sup> Tamże.



na targu i przetrzymywanych w niewoli seksualnej przez bojowników Daesh, oraz o chłopcach wrywanych z rodzin i zmuszanych do udziału w obozach szkoleniowych Daesh<sup>18</sup>. Zaledwie kilka dni później Daesh rozpętał swoją ludobójczą kampanię przeciwko chrześcijanom w Nineveh Plains i innym mniejszościom religijnym w regionie. Ponad 120 tys. chrześcijan zostało zmuszonych do ucieczki do Kurdystanu.

Jak potwierdzono w rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2379, Daesh popełnia zbrodnie obejmujące „morderstwa, porwania, branie zakładników, zamachy samobójcze, zniewolenie, sprzedaż lub inne przymusowe małżeństwo, handel ludźmi, gwałty, niewolnictwo seksualne i inne formy przemocy seksualnej, rekrutację i wykorzystywanie dzieci, ataki na infrastrukturę krytyczną, jak również niszczenie dziedzictwa kulturowego, w tym stanowisk archeologicznych oraz handel dobrami kultury<sup>19</sup>. Prawdziwy zakres okrucieństw nie został jeszcze ustalony, a masowe groby są nadal odkrywane. Okrucieństwa Daesh zostały uznane za spełniające prawną definicję ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości przez Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, Parlament Europejski, Departament Stanu USA, rządy Holandii i Kanady oraz kilka parlamentów<sup>20</sup>.

Okrucieństwa Daesh będą prześladować sumienie społeczności międzynarodowej przez wiele lat, nie tylko ze względu na ich barbarzyństwo. Okrucieństwa Daesh są jednymi z najgorszych

<sup>18</sup> IICoISAR, „Przybyli, aby zniszczyć: Zbrodnie ISIS przeciwko Jazydom” (A/HRC/32/CRP.2), 06.2016 roku.

<sup>19</sup> Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2379, 21.09.2017 roku. Dostępna na stronie internetowej: <https://www.un.org/securitycouncil/content/sres2379-2017>.

<sup>20</sup> Rezolucja Rady Europy 2091 (2016), (27.01.2016), 2; Rezolucja Parlamentu Europejskiego 2015/2599(RSP) w sprawie ostatnich ataków i wprowadzeń przez ISIS/Daesh na Bliskim Wschodzie, zwłaszcza Asyryjczyków, (04.02.2016), 2; John Kerry, „Uwagi na temat Daesh i ludobójstwa” (przemówienie, Departament Stanu USA, Waszyngton, 17.03.2016 roku); Brytyjska Izba Gmin, Debata na temat ludobójstwa mniejszości przez Daesh, Hansard, 04.2016 r., t. 608; „Australia uznaje zbrodnie popełnione przez ISIS przeciwko Asyryjczykom jako ludobójstwo” AINA, 02.05.2016 roku; Kanadyjska Izba Gmin, 42 Parlament, 1 sesja, numer 74, 16.06.2016 roku; Zgromadzenie Narodowe, rezolucja nr 3779.

masowych okrucieństw popełnionych przez podmiot niepaństwowy, któremu udało się uzyskać wsparcie ponad 40 tys. zagranicznych bojowników pochodzących ze 110 krajów. Mówi się, że blisko 5 tys. pochodzi tylko z czterech krajów: Wielkiej Brytanii, Niemiec, Francji i Belgii.

Globalna koalicja przeciwko Daesh, która uzyskała poparcie 85 państw, pracowała bez wytchnienia, aby zapewnić utratę przez Daesh władzy nad regionami objętymi jej samozwańczym kalifatem. Niektórym ocalałym udzielono pomocy humanitarnej. Mimo to istnieją niedociągnięcia, którymi należy się zająć. W grudniu 2022 roku ponad 2700 kobiet i dzieci z plemienia Jazydów było nadal zaginionych i nie podjęto żadnych międzynarodowych wysiłków, aby je zlokalizować i uratować.

Spółeczność międzynarodowa podjęła pewne kroki w celu zapewnienia, aby dowody zbrodni popełnionych przez Daesh były gromadzone i przygotowywane do wszelkich przyszłych oskarżeń, w tym przez specjalnie powołany zespół śledczy ONZ ds. promowania odpowiedzialności za zbrodnie popełnione przez Daesh<sup>21</sup>. Droga do sprawiedliwości jest jednak nadal długa. Liczba bojowników Daesh ściganych za popełnione przez nich przestępstwa jest bardzo mała i dotyczy głównie przestępstw związanych z terroryzmem. Jedyne niemieckie sądy osądziły kilku bojowników Daesh za ludobójstwo i zbrodnie przeciwko ludzkości, na podstawie zasady jurysdykcji uniwersalnej.

Ponadto, jeśli chodzi o wyciąganie wniosków z masowych okrucieństw popełnionych przez Daesh i zapobieganie im w przyszłości, wniosek może być tylko jeden: społeczność międzynarodowa nie wyciągnęła jeszcze wniosków. Widać to wyraźnie po utrzymującej się i wciąż rosnącej tendencji do prześladowań religijnych na całym świecie, wzroście masowych okrucieństw o charakterze religijnym oraz wzroście bardziej subtelnych (ale znaczących) przypadków dyskryminacji religijnej. Do dziś państwa i podmioty międzynarodowe robią bardzo niewiele, jeśli w ogóle cokolwiek, w celu monitorowania wczesnych sygnałów ostrzegawczych i czynników ryzyka nadchodzących okrucieństw.

---

<sup>21</sup> Tamże.

### 3.2. Sytuacja mniejszości Rohingya w Myanmar

W marcu 2022 roku Sekretarz Stanu Antony J. Blinken podczas wizyty w Muzeum Pamięci Holokaustu w Stanach Zjednoczonych formalnie uznał okrucieństwa wobec mniejszości Rohingya za ludobójstwo i zbrodnie przeciwko ludzkości<sup>22</sup>. Jak potwierdził sekretarz Blinken, decyzja ta została podjęta na podstawie oceny faktów i analizy prawnej przygotowanej przez Departament Stanu, która obejmowała szczegółową dokumentację pochodzącą z szeregu niezależnych i bezstronnych źródeł. Formalne ustalenie następuje po kilku raportach na temat okrucieństw i apelach organizacji społeczeństwa obywatelskiego w tej sprawie.

Komentując określenie okrucieństw jako ludobójstwa, sekretarz Blinken powiedział: „Dowody wskazują na wyraźny zamiar stojący za tymi masowymi okrucieństwami – zamiar zniszczenia Rohingya, w całości lub w części. Ten zamiar został potwierdzony przez relacje żołnierzy, którzy brali udział w operacji, a później uciekli, takich jak jeden, który powiedział, że został poinformowany przez swojego dowódcę, aby, cytując, „strzelać na każdy widok człowieka” – palić wioski, gwałcić i zabijać kobiety, rozkazy, które on i jego oddział wykonali. Intencje są widoczne w obelgach na tle rasowym wykrzykiwanych przez członków birmańskiej armii, gdy atakowali Rohingya, w powszechnym atakowaniu meczetów i bezczeszczeniu Koranu. Intencje są widoczne w żołnierzach, którzy chwalili się swoimi planami w mediach społecznościowych, takich jak porucznik z 33. lekkiej dywizji piechoty. (...) Intencje są widoczne w publicznych komentarzach Min Aung Hlainga, naczelnego dowódcy birmańskiej armii, który nadzorował operację. (...) Zamiar jest oczywisty w krokach przygotowawczych, które żołnierze podjęli w dniach poprzedzających okrucieństwa. (...) Zamiar jest oczywisty w wysiłkach wojska, by uniemożliwić Rohingya ucieczkę, jak np. blokowanie przez żołnierzy wyjść z wiosek

---

<sup>22</sup> Departament Stanu USA, Sekretarz Antony J. Blinken w sprawie ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości w Birmie, 21.03.2022 roku. Dostępne na stronie: <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-united-states-holocaust-memorial-museum/>.

przed rozpoczęciem ataków i zatapanie łodzi pełnych mężczyzn, kobiet i dzieci, gdy próbowali uciekać do Bangladeszu”<sup>23</sup>.

Jak wyjaśnił sekretarz Blinken, analiza i określenie okrucieństw wobec Rohingya jest fundamentalne dla zrozumienia obecnego kryzysu w Birmie. „Wielu z przywódców wojskowych, którzy nadzorowali ludobójczą kampanię przeciwko Rohingya, w tym generał, który nią kierował, było również zaangażowanych w nadużycia popełnione wobec innych grup mniejszości etnicznych i religijnych. To ci sami przywódcy wojskowi, którzy 1 lutego 2021 roku obalili demokratycznie wybrany rząd Birmy i przejęli władzę”<sup>24</sup>.

Okrucieństwa wobec Rohingya zostały dobrze udokumentowane w ciągu ostatnich lat. Na początku 2017 roku misja OHCHR w Bangladeszu, po przeprowadzeniu wywiadów z przymusowo przesiedlonymi muzułmanami Rohingya, poinformowała, że rząd birmański, w ten czy inny sposób, stosował wobec muzułmanów Rohingya w Birmie: „pozasądowe egzekucje lub inne zabójstwa, w tym przez przypadkowe strzelanie, wymuszone zaginięcia i arbitralne zatrzymania, gwałty, w tym gwałty zbiorowe i inne formy przemocy seksualnej, ataki fizyczne, w tym pobicia; tortury, okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie lub kary, grabież i zajmowanie mienia, niszczenie mienia oraz dyskryminację i prześladowania na tle etnicznym i religijnym”<sup>25</sup>. W wyniku okrucieństw blisko milion muzułmanów Rohingya zostało zmuszonych do ucieczki do Bangladeszu. Wysoki Komisarz ONZ ds. Praw Człowieka opisał okrucieństwa popełnione wobec muzułmanów Rohingya w Birmie jako „podręcznikowy przykład czystek etnicznych”, a specjalny wysłannik ONZ ds. praw człowieka w Birmie zidentyfikował „znamiona ludobójstwa” w ramach horrendalnych zbrodni, których doświadczyli muzułmanie Rohingya<sup>26</sup>.

<sup>23</sup> Sekretarz Antony J. Blinken o ludobójstwie i zbrodniach przeciwko ludzkości w Birmie. Dostępne pod adresem: <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-united-states-holocaust-memorial-museum/>.

<sup>24</sup> Tamże.

<sup>25</sup> Raport z misji OHCHR w Bangladeszu. Wywiady z członkami Rohingya uciekającymi z Birmy od 09.10.2016 roku. Dostępny na stronie: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/MM/FlashReport3Feb2017.pdf>.

<sup>26</sup> Wiadomości ONZ, Wysoki Komisarz ONZ ds. Praw Człowieka Zeid Ra'ad Al Hussein podkreśla problemy związane z prawami człowieka na

W listopadzie 2019 roku Izba Przygotowawcza III Międzynarodowego Trybunału Karnego (MTK) upoważniła prokuratora do wszczęcia dochodzenia w sprawie domniemyanych zbrodni podlegających jurysdykcji MTK w Ludowej Republice Bangladeszu/Republice Związku Mjanmy (sytuacja w Bangladeszu/Birmie). Upoważnienie to wydano po złożeniu przez prokuratora w lipcu 2019 roku wniosku o wszczęcie dochodzenia.

W styczniu 2020 roku Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (MTS), główny organ sądowy Organizacji Narodów Zjednoczonych, nakazał Birmie podjęcie szeregu środków tymczasowych w celu ochrony muzułmańskiej mniejszości Rohingya w tym kraju. Orzeczenie zapadło po tym, jak w listopadzie 2019 roku Gambia zainicjowała postępowanie przeciwko Birmie w MTS. We wniosku złożonym przez Gambię zarzucono, że „od około października 2016 roku wojsko Birmy (Tatmadaw) i inne siły bezpieczeństwa Birmy rozpoczęły szeroko zakrojone i systematyczne „operacje oczyszczania” – termin, którego używa sama Birma – przeciwko grupie Rohingya. (...) Od sierpnia 2017 roku takie ludobójcze akty były kontynuowane wraz ze wznowieniem przez Birnę „operacji oczyszczania” na bardziej masową i szerszą skalę geograficzną<sup>27</sup>.

Oprócz Rohingya w Birmie prześladowanych jest wiele innych grup religijnych, jednak ich prześladowania są znacznie mniej znane na arenie międzynarodowej. W 2018 roku śledztwo Sky News dotyczące sytuacji w stanie Kachin, regionie w większości chrześcijańskim, ujawniło, że chrześcijańskie grupy mniejszościowe są również poddawane masowym okrucieństwom z rąk birmańskiego wojska. Oprócz zbrodni popełnianych na mniejszościach religijnych

---

całym świecie w wystąpieniu na 36. sesji Rady Praw Człowieka w Genewie, 11.09.2017 roku. Dostępne na stronie: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=22044&LangID=E>; UN News, Oświadczenie pani Yanghee Lee, specjalnej sprawozdawczynie ds. sytuacji praw człowieka w Birmie, na 37. sesji Rady Praw Człowieka. Dostępne na stronie: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=22806&LangID=E>.

<sup>27</sup> MTK, sędziowie MTK zezwalają na wszczęcie dochodzenia w sprawie sytuacji w Bangladeszu/Birmie. Dostępne na stronie: <https://www.icc-cpi.int/news/icc-judges-authorise-opening-investigation-situation-bangladesh/myanmar>.

w stanie Kachin, śledztwo Sky News sugeruje, że rząd birmański celowo stwarza warunki życia obliczone na doprowadzenie do ich fizycznego zniszczenia w całości lub w części. W śledztwie zasugerowano, że rząd birmański odmawia „dostępu do stanu agencjom pomocowym, międzynarodowym obserwatorom, zagranicznym dyplomatom i politykom”, czyli podmiotom, które mogłyby pomóc mieszkającym tam ludziom<sup>28</sup>.

### 3.3. Sytuacja chrześcijan w Nigerii

Chrześcijanie w Nigerii, a zwłaszcza w północnej jej części, gdzie stanowią liczebną mniejszość, są poddawani prześladowaniom ze względu na swoją religię lub światopogląd. Dwoma głównymi sprawcami są Boko Haram i milicja Fulani. Okrucieństwa nie osiągnęłyby jednak tego poziomu bez bezczynności rządu.

Okrucieństwa popełniane przez Boko Haram spotkały się z pewnym zainteresowaniem międzynarodowym. Boko Haram, muzułmańska organizacja terrorystyczna Salafi-jihadi, pojawiła się po raz pierwszy w 2003 roku. Zbrodnie Boko Haram są szeroko rozpowszechnione geograficznie i różnią się znacznie pod względem wielkości. Grupa ma siedzibę w północno-wschodniej Nigerii, ale działa również w krajach sąsiednich. Jej ataki nie są przypadkowe. Są one skierowane przeciwko tym, którzy sprzeciwiają się ideologii Boko Haram lub popierają zachodnie wartości. Boko Haram szczególnie celuje w chrześcijan traktowanych jako „niewiernych”. Atakowanie kobiet i dziewcząt jest charakterystyczną taktyką stosowaną przez Boko Haram. Grupa ta poddaje kobiety i dziewczęta fizycznemu i psychicznemu znęcaniu się, gwałtom i przemocy seksualnej, przymusowej pracy i wielu innym opresjom. Wpływ tych przestępstw jest niszczący. Boko Haram i jego filie, w tym Prowincja Państwa Islamskiego w Afryce Zachodniej (ISWAP), dokonują ataków na ludność cywilną i mniejszości religijne w Burkina Faso, Kamerunie, Czadzie, Nigrze i Nigerii.

---

<sup>28</sup> Alex Crawford, „Ujawniono: ‘niepokojące dowody’ dotyczące nowej kampanii ludobójczej na chrześcijańskiej mniejszości Kachin w Birmie”. Sky News (05.06.2018). Dostępne pod adresem: <https://news.sky.com/story/uncovered-worrying-evidence-of-new-genocidal-campaign-in-myanmar-11395173>.

Okrucieństwa milicji Fulani są mniej znane. W czerwcu 2020 roku brytyjska ponadpartyjna grupa parlamentarna ds. międzynarodowej wolności religii lub światopoglądu (APPG on Freedom of Religion or Belief), reprezentująca obie izby brytyjskiego parlamentu, opublikowała raport na temat masowych okrucieństw popełnianych w Nigerii przez milicję Fulani „Nigeria: odkryte ludobójstwo”. Jak zauważa raport: „Dokładna liczba ofiar śmiertelnych nie jest znana. Uważa się jednak, że tysiące cywilów zostało zabitych w atakach prowadzonych przez pasterzy Fulani i okresowej przemocy odwetowej. Organizacja Humanitarian Aid Relief Trust poinformowała, że w okresie od stycznia do listopada 2019 roku zginęło ponad 1000 chrześcijan, oprócz szacowanych ponad 6000 zgonów od 2015 roku”. Amnesty International oszacowała, że między styczniem 2016 a październikiem 2018 roku „co najmniej 3641 osób mogło zostać zabitych, 406 rannych [i] 5000 domów zostało spalonych”. Lokalne grupy, takie jak Stowarzyszenie Chrześcijańskie Nigerii, podają wyższe liczby: „między styczniem a czerwcem 2018 roku ponad 6000 osób zostało zabitych przez pasterzy Fulani”<sup>29</sup>.

Milicja Fulani nadal dopuszcza się masowych okrucieństw w Środkowym Pasie Nigerii. Ich zbrodnie nadal nie są zgłaszane. Lord Alton z Liverpoolu, baronessa Cox, posłanka Fiona Bruce i wielu innych brytyjskich parlamentarzystów napisało do MTK, przesyłając dalsze dowody okrucieństw do rozpatrzenia przez OTP. Na tym etapie nie jest jasne, czy sprawy te zostaną rozpatrzone przez MTK. Podczas gdy okrucieństwa wobec chrześcijan były popełniane głównie w północnej Nigerii i w Pasie Środkowym, w ostatnich miesiącach odnotowano więcej przypadków ataków na chrześcijan również na południu Nigerii. Między innymi w czerwcu 2022 roku w ataku na kościół w stanie Ondo w Nigerii zginęło 40 osób, a ponad 80 zostało rannych<sup>30</sup>.

<sup>29</sup> APPG FoRB, „Nigeria: odkryte ludobójstwo?” (2020). Dostępne na stronie: <https://appgfreedomofreligionorbelief.org/nigeria-unfolding-genocide-new-appg-report-launched/>.

<sup>30</sup> „Liczba ofiar śmiertelnych w ataku na kościół w Owo wynosi obecnie 40 – Ondo goment”, BBC News (08.06.2022). Dostępne na stronie: <https://www.bbc.com/pidgin/articles/czkm0nj7728o>.

### 3.4. Sytuacja Ujgurów w Chinach

W sierpniu 2022 roku Biuro Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka ogłosiło, że opublikuje swój raport dotyczący Chin, pomimo protestów chińskiego przedstawicielstwa przy ONZ. W raporcie stwierdzono, że Ujgurzy mogli zostać poddani zbrodniom międzynarodowym, a w szczególności zbrodniom przeciwko ludzkości<sup>31</sup>.

Publikacja sprawozdania następuje również kilka miesięcy po wizycie ONZ w Chinach. Ta pierwsza od 2005 roku wizyta w Chinach była bardzo dobrze przygotowana i nie miała nic wspólnego z „nieskrępowanym dostępem”, o który zabiegała ONZ. Wizyta ONZ została uzgodniona w odpowiedzi na doniesienia o poważnych naruszeniach praw człowieka w Xinjiang w Chinach, a zwłaszcza o okrucieństwach wobec Ujgurów i innych mniejszości muzułmańskich. Wizyta ONZ rozpoczęła się w połowie maja 2022 roku, przy czym niewiele wiadomo m.in. o zakresie śledztwa, uprawnieniach zespołu śledczego i zakresie uprawnień. 28 maja 2022 roku po zakończeniu wizyty Wysoka Komisarz Narodów Zjednoczonych ds. Praw Człowieka Michelle Bachelet stwierdziła, że nie jest to śledztwo w sprawie polityki praw człowieka w Chinach. Następnie Bachelet dalej sformułowała obawy dotyczące sytuacji Ujgurów i innych mniejszości muzułmańskich w Xinjiangu w wyniku działań antyterrorystycznych i deradykalizacyjnych – oficjalnej linii chińskiego rządu uzasadniającej fatalne traktowanie Ujgurów sprowadzające się do ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości.

W nowym raporcie stwierdzono, że „informacje, którymi obecnie dysponuje [Biuro Wysokiego Komisarza ds. Praw Człowieka] na temat realizacji deklarowanych przez rząd dążeń do zwalczania terroryzmu i «ekstremizmu» w [Sinciang] w okresie 2017–2019 i potencjalnie później, budzą również obawy z perspektywy międzynarodowego prawa karnego. Zakres arbitralnych

---

<sup>31</sup> OHCHR, „Ocena sytuacji w zakresie praw człowieka w Regionie Autonomicznym Xinjiang-Uyghur, Chińska Republika Ludowa” (08.2022). Dostępne na stronie: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/2022-08-31/22-08-31-final-assesment.pdf>.



i dyskryminacyjnych zatrzymań członków ujgurskich i innych grup w przeważającej mierze muzułmańskich, zgodnie z prawem i polityką, w kontekście ograniczeń i pozbawienia bardziej ogólnie podstawowych praw przysługujących indywidualnie i zbiorowo, może stanowić zbrodnie międzynarodowe, w szczególności zbrodnie przeciwko ludzkości<sup>32</sup>. W sprawozdaniu omówiono dostępne dowody, nie analizując jednak szczegółów zbrodni międzynarodowych, czy to zbrodni przeciwko ludzkości, czy ludobójstwa. Pomimo braku wyraźnych ustaleń dotyczących zbrodni międzynarodowych w sprawozdaniu wyraźnie stwierdza się, że w Sinciangu doszło i nadal dochodzi do poważnych naruszeń praw człowieka wobec Ujgurów. Stanowi to wyraźny sygnał, że dowodom nie można już zaprzeczać.

Chińska misja przy ONZ i chiński rząd miały dostęp do raportu przez wiele miesięcy i podobno próbowały go ukryć. Po publikacji chińska misja wydała oświadczenie, w którym sprzeciwiła się raportowi i stwierdziła, że „nie jest on przygotowany zgodnie z mandatem Rady Praw Człowieka, oczernia i szkaluje Chiny oraz ingeruje w wewnętrzne sprawy Chin. Poważnie narusza cele i zasady Karty Narodów Zjednoczonych oraz podważa wiarygodność i bezstronność [Biura Wysokiego Komisarza ds. Praw Człowieka]”<sup>33</sup>. Jednak teraz, gdy raport został opublikowany, a dowody na okrucieństwa są coraz liczniejsze, wszelkie próby podważenia raportu są skazane na niepowodzenie.

O ile obecnie międzynarodowa uwaga skupia się na Ujgurach w Sinciangu, wiele innych mniejszości religijnych w Chinach jest poddawanych prześladowaniom, w tym praktykujący Falun Gong, buddyści tybetańscy i chrześcijanie. Między innymi zamykano kościoły, zakazano sprzedaży Biblii w internecie, usuwano krzyże, aresztowano księży i wyznawców. Podobno planowano „kontekstualizację” Biblii, aby uczynić ją bardziej „kulturowo akceptowalną”, a chrześcijańskie kazania mają być dostosowane do włączenia podstawowych wartości socjalizmu.

---

<sup>32</sup> Tamże.

<sup>33</sup> Tamże.

### 3.5. Sytuacja chrześcijan w Korei Północnej

W 2013 roku Rada Praw Człowieka ONZ powołała Komisję Śledczą ds. Praw Człowieka w Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej (CoI), w celu zbadania systematycznych, powszechnych i poważnych naruszeń praw człowieka w Korei Północnej. W lutym 2014 roku CoI opublikowała 385 stron ustaleń, z których wynika, że Korea Północna oraz jej instytucje i urzędnicy dopuszczają się powszechnych i rażących naruszeń praw człowieka. CoI potwierdziła, że w wielu przypadkach te okrucieństwa byłyby równoznaczne ze zbrodniami przeciwko ludzkości<sup>34</sup>. CoI wskazała, że w przypadku Korei Północnej okrucieństwa „są zasadniczymi elementami systemu politycznego, który oddalił się od wartości, na których rzekomo się opiera. Waga, skala i charakter tych naruszeń ujawniają państwo, które nie ma żadnego porównania we współczesnym świecie”<sup>35</sup>. Kolegium zastanawiało się, czy te okrucieństwa można uznać za ludobójstwo. CoI znalazła dowody na to, że setki tysięcy więźniów zostało eksterminowanych w obozach więzień politycznych i innych miejscach w ciągu pół dekady. CoI znalazła również dowody, które mogą sugerować zamiar wyeliminowania tych grup ludzi. Te elementy przybliżyłyby nas do uznania tych masowych okrucieństw za ludobójstwo. Jednakże wyznaczanie celów opierało się na „przypisanych poglądach politycznych i przypisanej przez państwo klasie społecznej ofiar”. Oznacza to, że ponieważ ofiary nie należą do grup chronionych w art. II Konwencji o ludobójstwie, okrucieństwa te nie mieszczą się w zakresie definicji ludobójstwa. CoI określiła te okrucieństwa jako „zabójstwo polityczne”. Jednakże „zabójstwo polityczne” nie jest uznana zbrodnią. Ze względu na braki w obecnej definicji ludobójstwa CoI zasugerowała, że obecne zrozumienie ludobójstwa może wymagać rozszerzenia. CoI przeanalizowała ponadto prześladowanie grup religijnych w Korei Północnej, a konkretnie chrześcijan, chondrytów i buddystów, pod kątem definicji ludobójstwa. Jak potwierdza organizacja Christian Solidarity Worldwide, odsetek

<sup>34</sup> ONZ, „Raport ze szczegółowych ustaleń komisji śledczej w sprawie praw człowieka w Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej”, A/HRC/25/CRP.1. Dostępny pod adresem: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/co-idprk/commission-inquiryon-h-rin-dprk>.

<sup>35</sup> Tamże.

tych grup religijnych „spadł z blisko 24% w 1950 roku do 0,016% w 2002 roku”<sup>36</sup>. Mimo to, CoI nie była w stanie ustalić konkretnego zamiaru wyeliminowania tych grup w całości lub w części. Nie rozważyła jednak, czy ten konkretny zamiar można wywnioskować z aktów okrucieństwa. Jednym z zaleceń wydanych przez CoI było ustanowienie struktury wspierającej odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka w Korei Północnej. Mechanizm ten powinien zbierać dowody i dokumentować okrucieństwa. Następnie w lutym 2017 roku powołana przez ONZ grupa niezależnych ekspertów ds. odpowiedzialności w Korei Północnej opracowała raport z zaleceniami dotyczącymi zapewnienia rozliczenia sprawców.

Fatalna sytuacja chrześcijan w Korei Północnej nie poprawiła się przez lata. Jak podaje organizacja Open Doors, „jeśli chrześcijanie zostaną odkryci, wraz z rodzinami są deportowani do obozów pracy jako przestępcy polityczni lub zabijani na miejscu. Gromadzenie się z innymi chrześcijanami jest więc prawie niemożliwe i musi być podejmowane tylko w największej tajemnicy”<sup>37</sup>.

### 3.6. Sytuacja Hazarów w Afganistanie

Od 2021 roku Hazarowie, etniczno-religijna grupa mniejszościowa w Afganistanie, są obiektem wzmożonych ataków. W sierpniu 2022 roku Państwo Islamskie – Prowincja Chorezmijska (IS-K), regionalna filia Państwa Islamskiego, organizacji terrorystycznej, przyznała się do kilku ataków, w wyniku których tylko w ciągu kilku dni zginęło ponad 120 osób. Do tego dochodzi kilka innych ataków w ciągu ostatniego roku, których celem były miejsca kultu Hazarów, szkoły i inne miejsca publiczne. Talibowie, faktyczny organ sprawujący skuteczną kontrolę, oraz podmiot odpowiedzialny w pierwszym rządzie za zobowiązania prawne Afganistanu wynikające z traktatów międzynarodowych, nie zareagowali na ataki, aby zapewnić społeczności pomoc.

Chcąc zareagować na to milczenie, w kwietniu 2022 roku brytyjscy parlamentarzyści rozpoczęli parlamentarne dochodzenie w sprawie sytuacji Hazarów w Afganistanie i Pakistanie

---

<sup>36</sup> Tamże.

<sup>37</sup> Zob.: <https://www.opendoorsuk.org/persecution/world-watch-list/>.

(dalej Dochodzenie). Celem Dochodzenia jest rozważenie sytuacji Hazarów w Afganistanie i w Pakistanie, sporządzenie mapy zbrodni popełnionych na tej grupie, a w szczególności określenie pomocy (prawnej, humanitarnej i innej) dostępnej dla społeczności i jej braku, zaangażowanie rządu Wielkiej Brytanii i podmiotów międzynarodowych z zaleceniami dotyczącymi pomocy dla społeczności oraz określenie dróg sprawiedliwości i odpowiedzialności prawnej i zaangażowanie ich w zebrane dowody. W ramach Dochodzenia przesłuchano ocalałych, ekspertów, organizacje pomagające społecznościom i wszystkie inne osoby posiadające odpowiednią wiedzę na temat sytuacji społeczności. Ich pierwszy raport koncentrował się na sytuacji Hazarów w Afganistanie i został opublikowany 2 września 2022 roku, przedstawiając mapę sytuacji i wskazując na poważne ryzyko ludobójstwa. W raporcie stwierdzono, że jako mniejszość religijna i etniczna Hazarowie są narażeni na poważne ryzyko ludobójstwa z rąk IS-K i talibów. To ustalenie nakłada na wszystkie państwa obowiązek ochrony Hazarów i zapobiegania ewentualnemu ludobójstwu, zgodnie z Konwencją o ludobójstwie i zwyczajowym prawem międzynarodowym. Jak stwierdzono w raporcie, „kiedy talibowie przejęli kontrolę nad Afganistanem w 2021 roku, znacząco wpłynęło to na sytuację Hazarów i odwróciło 20-letni postęp w rozwiązywaniu problemu marginalizacji i dyskryminacji, której doświadcza ta grupa mniejszościowa. Powrót talibów do władzy wiązał się z brutalnymi aktami przemocy wobec Hazarów w całym Afganistanie i powrotem terroru. W pierwszej połowie 2022 roku w wyniku celowych ataków, w tym bombardowań szkół, miejsc kultu i innych ośrodków, zginęły setki członków społeczności Hazarów, a wielu innych zostało rannych. Ta tendencja prawdopodobnie będzie się utrzymywać. Istnieje pilna potrzeba zapewnienia tej społeczności ochrony, zgodnie z międzynarodowymi zobowiązaniami wynikającymi z konwencji o ludobójstwie”<sup>38</sup>. Wkrótce po raporcie Hazara Inquiry [Dochodzenie w sprawie Hazarów], organizacja Human Rights Watch (HRW) poinformowała o tragicznej sytuacji

---

<sup>38</sup> Sytuacja Hazarów w Afganistanie (2022). Dostępne na stronie: [https://www.hazarainquiry.com/\\_files/ugd/525f48\\_c697e483f02c4c10a7eb04947eefb72b.pdf](https://www.hazarainquiry.com/_files/ugd/525f48_c697e483f02c4c10a7eb04947eefb72b.pdf).

Hazarów w Afganistanie. Według HRW „odkąd talibowie przejęli władzę w Afganistanie w sierpniu 2021 roku, [IS-K] przyznało się do 13 ataków na Hazarów i było powiązane z co najmniej 3 kolejnymi, zabijając i raniąc co najmniej 700 osób”<sup>39</sup>. Jak stwierdzono, „władze talibów zrobiły niewiele, aby chronić te społeczności przed zamachami samobójczymi i innymi bezprawnymi atakami lub zapewnić niezbędną opiekę medyczną i inną pomoc ofiarom i ich rodzinom”<sup>40</sup>.

Sytuacja innych grup religijnych lub wyznaniowych, poza większościami sunnitami, również była w Afganistanie znacząco zagrożona. W 2022 roku po raz pierwszy od lat na szczycie rankingu World Watch List, oceniającego 50 krajów, w których chrześcijanie spotykają się z najcięższymi rodzajami prześladowań, znalazł się Afganistan. Jak wynika z raportu, od czasu przejścia władzy przez talibów w sierpniu 2021 roku mniejszości chrześcijańskie w Afganistanie musiały uciekać lub ukrywać się. „Ci, których nazwiska są znane talibom, są ścigani. Jeśli odkryje się, że mężczyźni wyznają wiarę chrześcijańską, zostają straceni. Jeśli kobiety zostaną zdemaskowane, mogą uniknąć egzekucji, ale czeka je życie w niewoli lub więzienie”<sup>41</sup>.

### 3.7. Sytuacja muzułmanów w Indiach

Pod koniec czerwca 2022 roku Panel Niezależnych Ekspertów Międzynarodowych (dalej Panel), składający się z trzech uznanych ekspertów prawa międzynarodowego: Sonji Biserko, Marzuki Darusman i Stephena Rappa, rozpoczął prace nad swoim raportem dotyczącym poważnych naruszeń praw człowieka wobec muzułmanów w Indiach od 2019 roku. Panel został powołany w celu dokonania przeglądu dostępnych dowodów i ustalenia, czy istniały wystarczająco wiarygodne informacje, aby wymagać niezależnego międzynarodowego dochodzenia w sprawie sytuacji muzułmanów w Indiach. Panel dokonał przeglądu renomowanych źródeł

---

<sup>39</sup> HRW, „Afganistan: Grupa ISIS celuje w mniejszości religijne”. Dostępne na stronie: <https://www.hrw.org/news/2022/09/06/afghanistan-isis-group-targets-religious-minorities>.

<sup>40</sup> Tamże.

<sup>41</sup> Zob. <https://www.opendoorsuk.org/persecution/world-watch-list/>.

informacji, w tym raportów niezależnych mediów, organizacji społeczeństwa obywatelskiego i instytucji akademickich.

Panel stwierdził, że istnieją wiarygodne dowody wskazujące na to, że władze Indii naruszyły szeroki zakres międzynarodowych praw człowieka przysługujących społecznościom muzułmańskim. Zgodnie z przeanalizowanymi dowodami, władze na poziomie federalnym i stanowym „przyjęły szeroki zakres praw, polityk i zachowań, które są wymierzone bezpośrednio w muzułmanów lub dotyczą ich w sposób nieproporcjonalny”<sup>42</sup>. W odniesieniu do naruszeń popełnionych przez podmioty niepaństwowe, Panel stwierdził, że państwo nie podjęło niezbędnych środków w celu zapobieżenia czynom oraz skutecznego ich zbadania i ścigania. Panel stwierdził ponadto, że niektóre z naruszeń mogą stanowić zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne i podżeganie do popełnienia ludobójstwa. Znalazł wiarygodne dowody wskazujące na to, że przeciwko muzułmanom w całych Indiach, a zwłaszcza w Assamie, Delhi, Dżammu i Kaszmirze oraz Uttar Pradesh, dochodzi do naruszania szeregu praw człowieka, w tym do „arbitralnego pozbawiania życia, arbitralnych zatrzymań, tortur i okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania, przemocy ze względu na płeć i dyskryminacji, podżegania do dyskryminacji, wrogości i przemocy, dyskryminacji w prawie i polityce, w tym do narodowości i reprezentacji, naruszenia wolności religii lub przekonań, naruszenia wolności wypowiedzi, stowarzyszeń, zgromadzeń, naruszenia prawa do rzetelnego procesu sądowego oraz naruszenia praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych”<sup>43</sup>.

Panel uznał, że następujące incydenty mogą stanowić zbrodnie przeciwko ludzkości, zgodnie z definicją zawartą w Rzymskim Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego: „rozprawienie się z protestami przeciwko ustawie o zmianie obywatelstwa (grudzień 2019–czerwiec 2020) w Uttar Pradesh” oraz

---

<sup>42</sup> Raport Panelu Niezależnych Ekspertów Międzynarodowych (PIIE) do zbadania informacji o domniemanych naruszeniach prawa międzynarodowego popełnionych wobec muzułmanów w Indiach od lipca 2019 roku (2022). Dostępny na stronie: [https://www.ufs.ac.za/docs/librariesprovider21/default-document-library/piie-report-final.pdf?sfvrsn=624e4920\\_0](https://www.ufs.ac.za/docs/librariesprovider21/default-document-library/piie-report-final.pdf?sfvrsn=624e4920_0)

<sup>43</sup> Tamże.

„działania represyjne rządu wobec obrońców praw człowieka, dziennikarzy i aktywistów w Dżammu i Kaszmirze po zmianie jego specjalnego statusu autonomicznego w sierpniu 2019 roku”<sup>44</sup>. Panel stwierdził, że zabójstwa i tortury cywilów w trwającym lokalnym konflikcie zbrojnym w Dżammu i Kaszmirze mogą stanowić zbrodnie wojenne. Wreszcie, Panel uznał, że kilka publicznych wystąpień prominentnych przywódców politycznych lub religijnych w Delhi, Chattisgarh, Uttarakhand i Uttar Pradesh w okresie od grudnia 2019 roku do kwietnia 2022 roku, wzywających swoich słuchaczy do zabijania muzułmanów lub gwałcenia muzułmańskich kobiet i dziewcząt, może stanowić bezpośrednio i publiczne podżeganie do popełnienia ludobójstwa. Według Panelu „niektórzy liderzy [dokonali] wyraźnych odniesień do wyniszczenia lub eliminacji lub zniszczenia społeczności religijnej narodu”<sup>45</sup>. Panel podkreślił, że takie wypowiedzi uzasadniają dalsze dochodzenie przez niezależny organ. Ponadto wymagane są pilne działania, aby zapobiec powtórzeniu się takich incydentów. Panel stwierdził, że większość nadużyć i naruszeń pozostała bez reakcji ze strony instytucji krajowych, przez co ofiary nie mają skutecznego środka zaradczego. Nie podjęto żadnych kroków w celu zbadania i ścigania sprawców, co pozwala na rozkwit bezkarności. Panel wezwał Radę Praw Człowieka ONZ do ustanowienia niezależnego organu wyjaśniającego w celu zbadania naruszeń praw człowieka wobec muzułmanów w Indiach oraz mandatu terytorialnego specjalnego sprawozdawcy ds. mniejszości religijnych w Indiach. Ponadto wezwał rząd Indii m.in. do zmiany ustawy o zmianie obywatelstwa w 2019 roku, usunięcia dyskryminujących przepisów oraz zapewnienia skutecznych, niezależnych i bezstronnych dochodzeń w sprawie okrucieństw. Na koniec panel wezwał firmy z branży mediów społecznościowych do podjęcia proaktywnych działań przeciwko mowie nienawiści oraz m.in. uruchomienia systemów wczesnego ostrzegania w celu ochrony wrażliwych mniejszości.

---

<sup>44</sup> Tamże.

<sup>45</sup> Tamże.

#### 4. Podsumowanie

Naruszenia prawa do wolności religii lub światopoglądu stanowią globalne wyzwanie wymagające kompleksowych i globalnych reakcji. Wśród nich należy wymienić prześladowanie ze względu na religię lub światopogląd, które należy uznać za zjawisko, z jakim mamy do czynienia, w tym w jego najbardziej skrajnych przejawach w postaci zbrodni okrucieństwa. Biorąc pod uwagę stale rosnący poziom prześladowań religijnych na całym świecie, kwestia ta wymaga systematycznego i zorganizowanego podejścia. Zdecydowane kroki mające na celu powstrzymanie sprawców, pomoc ocalałym lub ściganie sprawców są kluczowe, ale nie mogą rozwiązać problemu, gdy brakuje współpracy z innymi państwami lub instytucjami międzynarodowymi. Prześladowania religijne muszą być przedmiotem odpowiedniej uwagi na arenie międzynarodowej jako odrębny problem, a nie w połączeniu z innymi zagadnieniami. Pilnie potrzebny jest odpowiedni plan działania w celu zapobiegania prześladowaniom na tle religijnym lub zajęcia się nimi. Omówione w rozdziale przypadki pokazują znaczny zasięg geograficzny okrucieństwa. Okrucieństwa te trwają do dziś i będą trwałe, o ile i dopóki nie zostaną podjęte kroki w celu ich rozwiązania, w tym zdecydowane kroki prawne w celu zwalczania rosnącej bezkarności. Bezkarność wobec takich okrucieństw ośmiela sprawców, dając im sygnał, że zbrodnie mogą im ujść na sucho.





**ANDRZEJ SZYMAŃSKI**

# Ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej. Europa, w tym Polska

## 1. Wstęp

Wolność religijna jest pojęciem złożonym i niełatwym do zdefiniowania, gdyż składa się na nią wiele czynników. Składają się na nią często bardzo złożone relacje pomiędzy osobą, wspólnotą państwową, różnego rodzaju mniejszymi wspólnotami (rodzinnymi, zawodowymi etc.), ugrupowaniami religijnymi. Oddziaływania między tymi podmiotami, uzależnione od konkretnych okoliczności, wpływają na rozumienie tego ważnego pojęcia, jego zakresu i rozmiaru<sup>1</sup>. Jak wskazuje Ninan Koshy, Carillo de Albornoz w swej pracy o ekumenicznej analizie wolności religijnej rozróżnia cztery podstawowe odmiany wolności religijnej; wolność sumienia, wolność wyrażania religii, wolność działania stowarzyszeń religijnych i wspólnot i wreszcie instytucjonalna wolność religijna<sup>2</sup>. Jednak tylko wolność sumienia jest kwalifikowana jako „pełna wolność religijna” czy też „czysta wolność religijna”, pozostałe zaś to prawa człowieka o szerszym zakresie lub byty od tych praw zależne<sup>3</sup>. Prawa wolności myśli, sumienia i wyznania, wspomniane w art. XVIII Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka dotyczą osób niewyznających żadnej religii<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> N. Koshy, *Wolność religijna w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998, s. 44.

<sup>2</sup> Tamże.

<sup>3</sup> Tamże.

<sup>4</sup> Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, artykuł XVIII: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje

Zatem wolność religijna to także „wolność od” religii. Wolność religijna, jako jedno z podstawowych uprawnień osoby ludzkiej, przysługuje jej niezależnie od statusu społecznego, płci, przekonań czy też „jakichkolwiek innych cech pozwalających zidentyfikować osobę ludzką”. W warstwie terminologicznej utożsamiana bywa najczęściej z wolnością sumienia i wolnością wyznania, o czym wspomniano już wyżej<sup>5</sup>.

Wolność religijna jest powszechnie gwarantowana w konstytucjach państw europejskich, ponieważ relacje na linii państwo–religia określały w perspektywie historycznej proces kształtowania się społeczeństw Starego Kontynentu. Są także jedną z podstaw systemów demokratycznych<sup>6</sup>.

Marginalizacja osób wierzących, a przede wszystkim chrześcijan w Europie w czasach nam współczesnych jest tematem niezwykle obszernym. Tym bardziej że ograniczenia wolności religijnej w przestrzeni publicznej wykazują tendencję rosnącą. Trudne byłoby zdiagnozowanie tego problemu w jednym opracowaniu. Zatem w niniejszym tekście omówione zostaną jedynie najważniejsze aspekty tego zagadnienia. W pierwszej kolejności spróbuję przedstawić krótką historię prześladowań wyznawców religii chrześcijańskiej, postaram się także o uzgodnienie (zdefiniowanie) podstawowych pojęć, które będą używane w dalszej części pracy. Następnie wskażę najważniejsze dokumenty międzynarodowe o zasięgu uniwersalnym, regionalnym, a także krajowe, dotyczące gwarancji wolności religii. Mają one chronić przed wprowadzaniem krzywdzących ograniczeń w tej materii, a wszelkie prześladowania i dyskryminacja odbywają się z ich złamaniem. Dalej rozpatrywać

---

swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wespół z innymi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów”.

<sup>5</sup> M. Bielecki, Hasło „wolność religijna”, [w:] (red.) A. Mezglewski, *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, WCH Beck, Warszawa 2014, s. 513–520.

<sup>6</sup> M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] O. Theisen, *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa, 2–4 września 2002*, (red.) J. Krukowski, Wyd. KUL, Lublin 2003, s. 43.

będę niektóre przykłady różnego rodzaju prześladowań i przejawów dyskryminacji osób wierzących, występujących w Europie, w tym w Polsce. W następnej kolejności podjęta zostanie próba sformułowania diagnozy ograniczeń wolności religijnej na tym obszarze. Wreszcie pokuszę się o przedstawienie wniosków, podsumowujących rozważania.

## 2. Historia

Akcja antychrześcijańska i szeroko pojmowana nietolerancja religijna w Europie miała miejsce m.in. już w starożytnym Rzymie. W ramach zwalczania nowych i obcych kultów w latach 423, 213 i 186 p.n.e. prześladowano np. czcicieli Bachusa, restrykcje dotknęły także zwolenników Izydy, egipskiej bogini, przedstawianej najczęściej z małym Horusem, stawianej jako wzór miłości małżeńskiej i uosobienie macierzyństwa<sup>7</sup>. W pewnych okresach nie tolerowano Żydów (wygnano ich z Rzymu w czasach Tyberiusza w 19 r. n.e. i najprawdopodobniej za panowania Klaudiusza w 49 r. n.e.). Cesarz Konstantyn w roku 315 r. n.e. wziął w obronę Żydów przyjmujących chrześcijaństwo, jednak konwersja na judaizm traktowana była jako *crimen*<sup>8</sup>. Inną grupą wykluczonych byli manichejczycy, których doktryna była synkretycznym połączeniem zaratusztrianizmu, gnozy, mazdaizmu, buddyzmu i chrześcijaństwa. Religia ta była zwalczana od III do V w. n.e. zarówno przez Kościół, jak i przez władze państwowe<sup>9</sup>. Działania skierowane przeciwko wspólnotom chrześcijańskim w starożytnym Rzymie występowały praktycznie przez cały okres istnienia Cesarstwa. Kolejne fale prześladowań miały miejsce m.in. za panowania cesarzy: Nerona (37–68 r. n.e.),

<sup>7</sup> P. Sadowski, *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, Opole 2012, s. 25–32.

<sup>8</sup> Tamże, s. 34.

<sup>9</sup> Tamże, s. 36–42.

Domicjana (81–96 r. n.e.), Maksymina Traka, Decjusza czy wreszcie Dioklecjana (284–305 r. n.e.)<sup>10</sup>. W pełni przerwał je tzw. edykt mediolański z 313 r.

Różnego typu prześladowania religijne w Europie w średniowieczu i czasach nowożytnych dotyczyły albigensów, waldensów, husytów, żydów, bogomilów, protestantów, katolików, prawosławnych, unitów, muzułmanów i wielu innych. Często były to prześladowania krwawe, dotykające całych grup społecznych.

### 3. Uzgodnienie pojęć

Ograniczenia wolności religijnej w Europie w wieku XXI mają przede wszystkim wymiar chrystofobiczny<sup>11</sup>. Przybiera co prawda na sile antysemityzm<sup>12</sup>, zdarzają się incydenty antymuzułmańskie, jednak w skali globalnej to chrześcijanie są najbardziej prześladowaną grupą religijną.

Według obecnych szacunków, w 50 krajach, w których chrześcijanie są najbardziej prześladowani, około 309 milionów chrześcijan spotyka się z bardzo wysokim lub ekstremalnym poziomem prześladowań i dyskryminacji za wyznawanie Jezusa Chrystusa<sup>13</sup>.

<sup>10</sup> W. Tasak, *Prześladowania starożytnych chrześcijan – czego nas uczą?*, 17.02. „Prześladowania starożytnych chrześcijan – czego nas uczą?”, Część I | Open Doors Polska [dostęp: 29.05.2022].

<sup>11</sup> Chrystofobia – uprzedzenie, niechęć, nawet nienawiść do chrześcijaństwa czy też lęk odczuwany przed chrześcijanami. Konsekwencją takiej postawy są często różnego rodzaju akty przemocy wobec wyznawców Chrystusa. Zob. np. W. Dorsz, *Chrystofobia. Nietolerancja i dyskryminacja chrześcijan w Europie.pdf* | Witold Dorsz – Academia.edu [dostęp: 19.05.2022].

<sup>12</sup> Von der Leyen: Antysemityzm w Europie znów przybiera na sile i zagraża społecznościom żydowskim – Forsal.pl; Coraz większa nienawiść do chrześcijan. Nadużywanie religii | Życie w Niemczech. Społeczeństwo, lifestyle, ciekawostki | DW | 26.04.2019 [dostęp: 21.05.2022].

<sup>13</sup> *Cierpienie ze względu na wiarę*, *Prześladowania chrześcijan* | Open Doors Polska [dostęp: 19.05.2022].

Na Starym Kontynencie masowe prześladowania połączone z planową eksterminacją wiernych na razie nie występują, mamy jednak do czynienia z szeregiem ataków na wolność religijną w przestrzeni publicznej oraz inne, dotychczas niekwestionowane standardowe normy cywilizacyjne, jak np. wolność słowa, prawo własności itp. Według badań wiedeńskiego oddziału Obserwatorium Nietolerancji i Dyskryminacji Chrześcijan w Europie (OIDAC), organizacji dokumentującej prześladowanie chrześcijan w Europie, chrześcijanie narażeni są na naruszenia wolności sumienia i wyznania, doznają ograniczeń w prawach rodzicielskich, dostępie do wymiaru sprawiedliwości, wywierana jest na nich presja praktycznie we wszystkich dziedzinach życia<sup>14</sup>. Dotkliwy jest wandalizm w kościołach i w miejscach pochówku. Dyskryminacja często ma postać tzw. uprzejmego prześladowania, czyli pewnej formy *odium* społecznego i bojkotu towarzyskiego, dotyczącego ludzi wierzących, kwalifikowanych jako „staromodnych”, fundamentalistów, zacofanych etc. Jest to forma nietolerancji, która „przybiera pozory kultury, maskuje się jako coś nowoczesnego, jako postęp”<sup>15</sup>. Znane są jednak przypadki zbrodni motywowanych nienawiścią religijną. Oto 9 lutego 2018 r. sąd w mieście Trautling w Bawarii skazał 30-letniego azylanta narodowości afgańskiej za zamordowanie swej rodaczki, która przeszła z islamu na chrześcijaństwo. Ofiara zginęła na oczach swoich dzieci<sup>16</sup>. 1 marca tego roku w Hamburgu skazano na dożywocie islamskiego radykała, który przy użyciu noża zabił jedną osobę, a zranił siedem. Jego celem było zabicie jak największej liczby chrześcijan. Miał to być odwet za cierpienia wyznawców Allacha we współczesnym świecie<sup>17</sup>.

Konieczne wydaje się rozróżnienie, co jest prześladowaniem, a co dyskryminacją na tle religijnym.

<sup>14</sup> A. Szymański, *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Wyd. IWS, Warszawa 2020, s. 165–220.

<sup>15</sup> *Prześladowania chrześcijan również w Europie*, <https://ekai.pl/przesladowania-chrzciscijan-rowniez-w-europie/> [dostęp: 30.05.2022].

<sup>16</sup> Tamże.

<sup>17</sup> Tamże.

Prześladowanie ma miejsce (...) wtedy, gdy chrześcijanie z powodu swojej wiary tracą miejsca pracy lub środki na utrzymanie; kiedy dzieci z powodu swojej wiary lub wiary rodziców nie mogą dostać się do szkół lub mają ograniczone szanse zdobycia wykształcenia; kiedy chrześcijanie z powodu presji otoczenia lub w obawie o swoje życie muszą opuścić swoje rodzinne strony<sup>18</sup>.

Prześladowanie to także m.in. zakaz budowy kościołów i domów modlitwy, zakaz prywatnych spotkań w celach modlitewnych, utrudnianie lub uniemożliwianie rejestracji chrześcijańskiego kościoła lub organizacji religijnej. Jak wskazuje Joanna Ignasiak:

Z jednej strony prześladowanie ze względu na przynależność wyznaniową utożsamiane jest z dyskryminacją [...]. W innym ujęciu okazuje się, iż dopiero w drastycznych przypadkach dyskryminacja prowadziła do prześladowań, a nawet ludobójstwa<sup>19</sup>. Słusznym wydaje się przyjęcie, iż z dyskryminacją mamy do czynienia wtedy, gdy określone podmioty traktowane są w sposób zróżnicowany, w kontekście porównywalnych sytuacji lub warunków. Jeśli tego rodzaju postępowanie ma charakter powtarzalny i zdecydowanie większe natężenie, to można zakwalifikować je jako prześladowanie<sup>20</sup>.

Anna Mordel uściśla, że w języku angielskim polski termin „prześladowanie” tłumaczony jest najczęściej za pomocą określenia *persecution*. Jest ono jednak stosunkowo rzadko używane w opisach sytuacji osób wierzących w Europie, rezerwuje się je bowiem dla sytuacji, w których dochodzi do stosowania tortur, więzień, egzekucji i konfiskat mienia. Położenie chrześcijan na Starym Kontynencie określane jest najczęściej za pomocą terminów *intolerance* czy *discrimination*. Przekaz medialny z reguły lokuje nietolerancję w wymiarze społecznym, dyskryminację zaś – w wymiarze prawnym<sup>21</sup>.

<sup>18</sup> <https://www.opendoors.pl/przesladowania-chrzciscijan/przesladowania-chrzciscijan/definicja-przesladowan-chrzciscijan-open-doors> [dostęp: 30.05.2022].

<sup>19</sup> „Prześladowani i zapomniani. Raport o prześladowaniach chrześcijan w latach 2005–2006”, (red.) W. Cisło, Warszawa 2007, s. 6.

<sup>20</sup> J. Ignasiak, *Problematyka prześladowania chrześcijan na przykładzie Iranu, Indii i Białorusi*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, Opole 2012, s. 422.

<sup>21</sup> A. Mordel, *Aktywność wybranych organizacji pozarządowych w przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan w Europie XXI wieku*, [w:]

W niniejszym opracowaniu, będącym próbą postawienia diagnozy aktualnej sytuacji ludzi wierzących w przestrzeni publicznej Europy, zwrócę przede wszystkim uwagę na różnego typu ograniczenia wolności religijnej dotyczące chrześcijan, żydów i wspólnoty muzułmańskiej w przestrzeni publicznej. Należy zatem uściślić to pojęcie. Dla niektórych jest to „element struktury urbanistycznej, której ciągłość oraz kompozycja budują tożsamość miejsca. Jest miejscem spotkań i interakcji społecznych (...). Przestrzeń publiczna rozumiana jest jako pewna nieskończona rozciągłość, w której występuje świat ludzkich symboli zmaterializowanych lub tylko wyobrażonych”<sup>22</sup>. Przestrzeń publiczna ma pewne cechy – jest ogólnodostępna, sprzyja kontaktom międzyludzkim, tworzy warunki do realizacji aspiracji i potrzeb ludzi, jest elementem dobra wspólnego. „Istota przestrzeni publicznej zawiera się w pojęciu ‘publiczny’. Termin ten wywodzi się z łacińskiego *populus* lub *publicus* i odnosi do zbiorowości ludzkiej w kontekście wspólnych interesów. Przestrzeń publiczna jest zatem dobrem publicznym. Zgodnie z teorią dóbr publicznych przestrzeń publiczna może być traktowana jak dobro wspólne służące społeczności lokalnej, wykorzystywane egalitarnie przez ogół obywateli, finansowane przez fundusze publiczne oraz udostępniane nieodpłatnie”<sup>23</sup>. W kontekście zamierzonych rozważań o sytuacji ludzi wierzących w Europie przyjmijmy, że przestrzeń publiczna stanowi pewne środowisko, w którym funkcjonują wszyscy członkowie danej społeczności – w naszym przypadku mieszkańcy Europy. Każdy człowiek jest jej „użytkownikiem” i każdy ma prawo w niej się realizować, akcentując swoją odrębność i różnorodność. Prawo to jednak równoważone jest przez obowiązek zdrowej tolerancji i szacunku dla odmienności, która nie krzywdzi człowieka, a sprzyja jego rozwojowi. Takie podejście do powszechnego uczestnictwa w przestrzeni publicznej umożliwia jak najbardziej bezkonfliktowe współistnienie grup

---

(red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, Opole 2012, s. 349.

<sup>22</sup> M. Gliwiński, *Przestrzeń publiczna i jej tożsamość*: aleBank.pl – Portal ekonomiczny – Najbliżej Finansów [dostęp: 21.05.2022].

<sup>23</sup> *Przestrzeń publiczna w ujęciu teoretycznym*, Wzorzec miejskiej przestrzeni\_fragment.pdf [dostęp: 21.05.2022].



społecznych, także tych, które różni religia bądź których członkowie nie wyznają żadnej religii. Pod pojęciem „chrześcijaństwo” będziemy rozumieć osoby ochrzczone.

#### 4. Podstawowe przepisy prawne

Genezy prawa do wolności religijnej doszukiwać się należy w dorobku filozoficznym starożytnego chrześcijaństwa, w którym to dokonano fundamentalnego rozróżnienia między sferą publiczną państwa a sferą religijną<sup>24</sup>.

Ważnymi momentami były niewątpliwie proklamowanie 26 sierpnia 1789 r. francuskiej Deklaracji praw człowieka i obywatela<sup>25</sup>, a także uchwalenie konstytucji Stanów Zjednoczonych. Od tego czasu pojęcie wolności religijnej przyjęło kształt zbliżony do przyjmowanego obecnie<sup>26</sup>. Istotne były także traumatyczne doświadczenia II wojny światowej. Obecnie przez wolność religijną najczęściej rozumie się prawo do wyznawania wybranej religii bądź niewyznawania żadnej, przy wykluczeniu uprzywilejowania w tej materii, jak i wszelkiej dyskryminacji. Nie należy zapominać o możliwości rezygnacji z wyznawanej religii lub jej zmiany, o czym jest mowa w art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka<sup>27</sup>. Zgodnie ze stanowiskiem

<sup>24</sup> K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, wyd. KUL, Lublin 2004, s. 14–15.

<sup>25</sup> <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> [dostęp: 12.02.2019].

<sup>26</sup> S.L. Stadniczeńko, *Przerwać eskalację nienawiści, pogardy dla innego człowieka. Czy rozwiązania prawne w zakresie ochrony wolności, myśli, sumienia, religii i przekonań są wystarczające?*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, Opole 2012, s. 53.

<sup>27</sup> Art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów”.

Komisji Praw Człowieka ONZ jest to jedno z praw człowieka i jako takie chronione jest przez postanowienia Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych<sup>28</sup>.

Prawo do wolności religijnej ujęte jest w szeregu dokumentów o zasięgu globalnym, regionalnym i krajowym, polskim. Zapisy te winny zabezpieczyć osobom wierzącym korzystanie z przysługującej im wolności religijnej oraz chronić je w przypadku naruszania tego prawa.

### Dokumenty o zasięgu globalnym.

1. Karta Narodów Zjednoczonych<sup>29</sup> – podpisana 26 czerwca 1945 r. w San Francisco. Jako jeden z celów ONZ dokument w art. 1 wymienia rozwijanie i popieranie „poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język lub religię”. W celu realizacji tego celu powołano do życia Radę Gospodarczo-Społeczną, a także Komisję Praw Człowieka, której zadaniem było przygotowanie projektu deklaracji dotyczącej praw człowieka<sup>30</sup>.
2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka<sup>31</sup> – uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 10 grudnia 1948 r. w Paryżu. Konkretyzuje zapisy dotyczące się praw i wolności, znajdujących się w Karcie Narodów Zjednoczonych. Nie ma mocy obowiązującej jako norma prawa międzynarodowego, jednak prawnicy postulują jej powszechną obowiązywalność jako normy prawa zwyczajowego o znaczeniu uniwersalnym<sup>32</sup>. Art. 18 deklaracji traktuje o prawie do wolności religijnej: „Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje

<sup>28</sup> S. Rabiej, *Wolność religijna fundamentem dialogu ekumenicznego*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 90.

<sup>29</sup> Karta Narodów Zjednoczonych Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych podpisana w San Francisco w dniu 26.06.1945 r., Dz.U. z 1947 r., Nr 23, poz. 90 ze zm., [http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta\\_onz.php](http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta_onz.php) [dostęp: 11.02.2019].

<sup>30</sup> K. Warchałowski, dz. cyt., s. 39–40.

<sup>31</sup> [http://www.unic.un.org.pl/prawa\\_czlowieka/dok\\_powszechna\\_deklaracja.php](http://www.unic.un.org.pl/prawa_czlowieka/dok_powszechna_deklaracja.php) [dostęp: 11.02.2019].

<sup>32</sup> K. Warchałowski, dz. cyt., s. 39–40.

- swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów”.
3. Konwencja Dotycząca Dyskryminacji w Zakresie Zatrudnienia i Wykonywania Zawodu (Konwencja nr 111 Międzynarodowej Organizacji Pracy) – przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r.<sup>33</sup>, ratyfikowana przez Polskę 8 maja 1961 r.<sup>34</sup> Dokument zawiera definicję pojęcia „dyskryminacja” i wskazuje, że przyczyną dyskryminacji może być religia.
  4. Konwencja w Sprawie Zwalczenia Dyskryminacji w Dziedzinie Oświaty – sporządzona w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r.<sup>35</sup> Polska ratyfikowała tę konwencję 16 października 1964 r.<sup>36</sup> Znajdujemy tutaj także określenie pojęcia „dyskryminacja”, której przyczyną może być wyznanie.
  5. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych<sup>37</sup> – przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r., ratyfikowany przez Polskę 3 marca 1977 r.<sup>38</sup> Odnosnie kwestii wolności religijnej szczególnie interesujący jest art. 13, stwierdzający w ust. 3, iż: „Państwa-Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub – w odpowiednich przypadkach – opiekunów prawnych w zakresie wyboru dla swych dzieci szkół innych niż szkoły założone przez władze publiczne, ale odpowiadających minimalnym wymaganiom w zakresie nauczania, jakie mogą być ustalone lub zatwierdzone przez państwo, jak również zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami”.

<sup>33</sup> Dz.U. z 1961, Nr 42, poz. 218, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/mop/1958.html> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>34</sup> Zob. Oświadczenie Rządowe z 23.06.1961 r. w sprawie ratyfikacji Konwencji nr 111 (Dz.U. z 1961, Nr 42, poz. 219).

<sup>35</sup> Dz.U. z 1964, Nr 40, poz. 268, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640400268> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>36</sup> Zob. oświadczenie rządowe w sprawie ratyfikacji: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1964-40-269,16786172.html> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>37</sup> <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1966a.html> [dostęp: 11.02.2019].

<sup>38</sup> Polska ratyfikowała Pakt w dniu 03.03.1977 r., dokument ratyfikacyjny został złożony Sekretarzowi Generalnemu ONZ w dniu 18.03.1977 r., a Pakt wszedł w życie w stosunku do Polski w dniu 18.06.1977 r.

6. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych<sup>39</sup> – uchwalony na konferencji ONZ w Nowym Jorku 16 grudnia 1966 r., wszedł w życie 23 marca 1976 r., ratyfikowany przez Polskę w 1977 r. Jak pisze P. Mąkosa<sup>40</sup>: „W kwestii wolności religijnej Pakt ten (...) nawiązuje do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r. W art. 2 ust. 2 znajduje się zobowiązanie państwa do podjęcia odpowiednich kroków mających na celu realizację prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania. Art. 18 ust. 1 brzmi następująco: ‘Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez modlitwy, obrzędy, praktyki i nauczanie’”<sup>41</sup>.
7. Deklaracja w sprawie wyeliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach<sup>42</sup> – ogłoszona została przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 25 listopada 1981 r. Według dokumentu religia lub przekonania są jednym z zasadniczych elementów ludzkiej egzystencji. Art. 1 gwarantuje każdemu człowiekowi wolność myśli, sumienia i religii, wolność jej wyznawania i manifestowania. Korzystać z tej wolności można poprzez sprawowanie modlitwy, obrzędów i praktyk oraz nauczanie zasad swojej religii. W art. 4 zobowiązano wszystkie państwa do podejmowania skutecznych działań „dla zapobiegania i eliminowania dyskryminacji na podstawie religii lub przekonań”. Mają one podjąć wszelkie działania na rzecz wydania lub uchylecia ustawodawstwa celem zakazania jakiegokolwiek dyskryminacji, „w tym na podstawie religii i innych przekonań”. Zasady te potwierdzono w rezolucji ONZ z 18 grudnia 1982 r.<sup>43</sup>

<sup>39</sup> <http://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/onz-i-prawa-czlowieka/konwencje/miedzynarodowy-pakt-praw-obywatelskich-i-politycznych/> [dostęp: 11.02.2019].

<sup>40</sup> P. Mąkosa, *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, www.katechetyka.eu/files/nauczanie-religii-w-prawie.doc [dostęp: 11.02.2019].

<sup>41</sup> T. Jasudowicz, *Wolność religijna. Wybór materiałów. Dokumenty. Orzecznictwo*, TNOiK, Toruń 2001, s. 68–69.

<sup>42</sup> <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>43</sup> J. Krukowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1993, Nr 3, s. 55.

8. Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 20 listopada 1989 r.<sup>44</sup> – uchwalenie tego dokumentu zaproponowała Komisja Praw Człowieka ONZ Polska w 1978 r. W art. 2 Konwencja nakłada na Państwa-Strony obowiązek respektowania zawartych w niej praw dziecka niezależnie od wyznawanej przez nie (lub jego rodziców tudzież opiekunów prawnych) religii oraz zapewnienia ochrony tegoż dziecka przed wszelkimi formami dyskryminacji, także ze względu na przekonania religijne jego samego, rodziców lub opiekunów prawnych. Jak dodaje M. Poniatowski, „ochrona ta powinna niewątpliwie uwzględniać stopień dojrzałości dziecka”<sup>45</sup>.
9. Deklaracja w sprawie praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych<sup>46</sup> – przyjęta bez głosowania przez Zgromadzenie Ogólne NZ dnia 10 grudnia 1992 r. W dokumencie tym Zgromadzenie Ogólne NZ, „potwierdzając wiarę w podstawowe prawa człowieka, w godność i wartość osoby ludzkiej, w równe prawa mężczyzn i kobiet oraz narodów dużych i małych” mobilizuje państwa do ochrony tożsamości religijnej na swoich terytoriach oraz zapewniania środków służących wspieraniu takiej tożsamości za pomocą „środków ustawodawczych i innych”. Deklaruje także, że osoby należące do mniejszości religijnych mają prawo do wyznawania i praktykowania własnej religii oraz prawo do korzystania z własnej kultury „publicznie i prywatnie, swobodnie i bez ingerencji lub jakiegokolwiek formy dyskryminacji”<sup>47</sup>.

---

<sup>44</sup> Dz.U. z 1991, Nr 120, poz. 526 ze zm., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19911200526> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>45</sup> M. Poniatowski, art. cyt., s. 94.

<sup>46</sup> <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1992b.html> [dostęp: 13.02.2019].

<sup>47</sup> A. Szymański, *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Wyd. IWS, Warszawa 2020, s. 165–220.

**Dokumenty o zasięgu regionalnym (europejskim) dotyczące wolności religijnej są według prawników łatwiejsze w stosowaniu, a zatem skuteczniejsze niż bardziej ogólne deklaracje o zasięgu globalnym<sup>48</sup>, to:**

1. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności<sup>49</sup> – podpisana 4 listopada 1950 r. w Rzymie, weszła w życie 8 września 1953 r.<sup>50</sup> W art. 9 ust. 1 Konwencji czytamy: „Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, przez modlitwy, nauczanie, praktyki lub obrzędy”.
2. Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – przyjęty 1 sierpnia 1975 r. w Helsinkach. Zawiera on dziesięć „zasad rządzących wzajemnymi stosunkami między Państwami uczestniczącymi”, wśród których na miejscu siódmym znajduje się „poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia, religii lub przekonań”<sup>51</sup>. Jak pisze P. Mąkosza za J. Krukowskim: „O ile Akt Końcowy nie został formalnie włączony w europejski system ochrony praw człowieka, to jednak przyczynił się do ratyfikacji przez kraje ówczesnego bloku wschodniego, w tym Polskę (3 marca 1977 r. – Dz.U. Nr 38, poz. 167–169), Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych

<sup>48</sup> J. Krukowski, dz. cyt., s. 55.

<sup>49</sup> Dz.U. z 1993, Nr 61, poz. 284, <http://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/tekst-europejskiej-konwencji-praw-czlowieka-i-podstawowych-wolnosci-wraz-z-protokolami-dodatkowymi/> [dostęp: 08.01.2019].

<sup>50</sup> K. Warchałowski, dz. cyt., s. 48.

<sup>51</sup> Zasada VII: „Państwa uczestniczące będą szanować prawa człowieka i podstawowe wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia religii lub przekonań każdego bez względu na różnice rasy, płci, języka lub religii. Będą one popierać i zachęcać do efektywnego korzystania z obywatelskich, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalnych i innych praw i wolności, które wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej i mają podstawowe znaczenie dla jej swobodnego i pełnego rozwoju. W tych ramach Państwa uczestniczące będą uznawać i szanować wolność jednostki w zakresie wyznawania i praktykowania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, religii lub przekonań zgodnie z nakazami jej własnego sumienia”.

oraz Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 1966 r. Po ratyfikacji akty te stały się prawnie obowiązujące w Polsce<sup>52</sup>.

3. Traktat o Unii Europejskiej z 1992 r.<sup>53</sup> (w wersji zmodyfikowanej zwany Traktatem amsterdamskim z 1997 r.). Zawiera zasadę mówiącą, że „Unia jest ustanowiona na zasadach wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz państwa prawnego, które są wspólne dla Państw Członkowskich”. Oznacza to, że jednym z podstawowych celów UE jest ochrona praw i wolności człowieka, w tym wolności religijnej, która pojmowana być ma analogicznie jak w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności<sup>54</sup>.
4. Deklaracja o kościołach, dołączona do Traktatu amsterdamskiego – uchwalona 18 czerwca 1997 r. Dokument ten miał zagwarantować, że Kościoły nie zostaną w UE potraktowane jako organizacje prywatne, a religia nie zostanie zredukowana wyłącznie do sfery prywatnej jednostki. Został on dołączony do Traktatu amsterdamskiego jako Deklaracja 11, nazywana także „klauzulą o kościołach”<sup>55</sup>: J. Krukowski wskazał, że: „Deklaracja ta stwierdza fakt, że Kościoły w ustawodawstwie Unii Europejskiej mają taki sam status prawny, jakim cieszą się w ustawodawstwie poszczególnych państw członkowskich oraz, że status ten nie może być naruszony przez organy unijne”. Z Kościołami zrównano stowarzyszenia światopoglądowe (ateistyczne i deistyczne)<sup>56</sup>.
5. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej<sup>57</sup> – podpisana w Nicei 8 grudnia 2000 r. jako deklaracja polityczna. Jej celem jest wzmocnienie ochrony praw jednostki we wspólnotowym

<sup>52</sup> P. Mąkosa, dz. cyt., [dostęp: 11.02.2019].

<sup>53</sup> Dz.Urz. UE 2010 C 83/13, [http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com\\_content&view=article&id=14803&Itemid=945](http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945) [dostęp: 14.02.2019].

<sup>54</sup> J. Krukowski, *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, [dostęp: 11.02.2019].

<sup>55</sup> Tamże.

<sup>56</sup> Tamże.

<sup>57</sup> Dz.Urz. UE 2010 C 83/389, <http://eur-lex.europa.eu/pl/treaties/dat/32007X1214/htm/C2007303PL.01000101.htm> [dostęp 11.02.2019].

systemie prawnym<sup>58</sup>. Art. 10 zawiera zapis: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach”. Treść tego artykułu odpowiada prawom gwarantowanym w art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka.

6. Biała księga na temat rządzenia Europą – ogłoszona pod koniec 2001 r. przez Komisję Europejską. Jak pisze J. Krukowski: „Z naszego punktu widzenia ważna jest wola Komisji do włączenia Kościołów w proces partycypacji podmiotów społecznych w zarządzaniu Europą. Komisja stwierdza, że Kościoły i inne wspólnoty religijne odgrywają doniosłą rolę w procesie budowania społeczeństwa obywatelskiego (...). Zdaniem Komisji Kościoły mają do spełnienia szczególnie zadania w mobilizowaniu ludzi wokół wspólnych wartości i wspomagania cierpiących dyskryminację lub zepchniętych na margines życia społecznego (...). Komisja Europejska włączyła do tej Księgi szereg dyrektyw wydanych przez organy unijne w celu rozstrzygnięcia konkretnych kwestii dotyczących różnych przejawów życia religijnego i wolności religijnej, a jednocześnie ingerujących w stosunki wewnętrzne państw członkowskich Unii Europejskiej w oparciu o umowę unijne”<sup>59</sup>.
7. Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy – podpisany 29 października 2004 r. w Rzymie. Wobec niedopełnienia wymogów ratyfikacyjnych traktat nie wszedł w życie, jest zatem jedynie deklaracją postulowanych konstytucyjnych zasad Unii Europejskiej. W części drugiej Traktatu zamieszczone zostały gwarancje wolności sumienia i religii pochodzące bezpośrednio z Karty Praw Podstawowych UE, ponieważ Karta ta została

<sup>58</sup> K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Wyd. KUL, Lublin 2007, s. 255.

<sup>59</sup> J. Krukowski, *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, [dostęp: 11.02.2019].



włączona jako całość do Traktatu konstytucyjnego właśnie jako jego część II<sup>60</sup>.

8. Traktat lizboński – podpisany w Lizbonie 13 grudnia 2007 r.<sup>61</sup>, obowiązujący od 1 grudnia 2009 r. po ratyfikacji przez kraje członkowskie Unii Europejskiej. W art. 1–3 ust. 1 znajdujemy deklarację przestrzegania prawa międzynarodowego ze szczególnym uwzględnieniem Karty Narodów Zjednoczonych, czyli w konsekwencji wszystkich zawartych w niej praw dotyczących się godności człowieka i podstawowych wolności. W art. 1–9 ust. 2 zadeklarowano przystąpienie do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Implikuje to przestrzeganie wszystkich postanowień tejże Konwencji, w tym o wolności religijnej. Rozdział II zawiera zapisy Karty Praw Podstawowych UE, którym Traktat lizboński nadaje charakter prawny<sup>62</sup>.
9. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej<sup>63</sup> – wolności religijnej w aspekcie instytucjonalnym dotyczy art. 17, w którym zadeklarowano, iż: „Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego Kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu”. Ponadto Unia Europejska zobowiązana jest do prowadzenia z Kościołami i wspólnotami religijnymi „otwartego, przejrzystego i regularnego” dialogu<sup>64</sup>.
10. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 czerwca 2011 r. w sprawie sytuacji chrześcijan w kontekście wolności wyznania<sup>65</sup>. W tym dokumencie Parlament bierze w obronę chrześcijan na całym świecie, potępiając ataki na nich dokonywane

<sup>60</sup> K. Orzeszyna, dz. cyt., s. 260.

<sup>61</sup> <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2008:115:SOM:PL:HTML> [dostęp: 11.02.2019].

<sup>62</sup> A. Szymański, *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020, s. 165–220.

<sup>63</sup> Dz.Urz. UE 2010 C 83/47, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=GA> [dostęp: 14.02.2019].

<sup>64</sup> M. Poniatowski, dz. cyt., s. 98.

<sup>65</sup> Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 stycznia w sprawie sytuacji chrześcijan w kontekście wolności wyznania (*European Parliament resolution*

w Afryce, Azji, na Bliskim Wschodzie oraz w Europie<sup>66</sup>. Wezwano rządzących państwami, w których prześladowane są wspólnoty chrześcijańskie, aby należycie chronili będących w mniejszości wyznawców Chrystusa oraz doprowadzili do osądzenia sprawców brutalnych antychrześcijańskich ataków. Jak pisze S. Łupiński „Parlament Europejski wyraził także swoje zaniepokojenie wciąż obowiązującą ustawą o bluźnierstwie w Pakistanie, która jest narzędziem w rękach fundamentalistów islamskich do prowadzenia, zgodnie z prawem, ataków na chrześcijan. Parlament zobowiązał osoby odpowiedzialne w UE do egzekwowania praw człowieka w zakresie poszanowania wolności religijnej”<sup>67</sup>.

### **Krajowe (polskie) gwarancje dotyczące wolności religii:**

W krajowym systemie prawnym wolność religijna gwarantowana jest na mocy art. 53 ust. 1 Konstytucji RP<sup>68</sup>. Dotyczy ona wszystkich osób, zatem nie tylko obywateli. Wywodzi się ją z „przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka”, o której czytamy w art. 30 ustawy zasadniczej<sup>69</sup>. Zakres wolności religijnej reguluje art. 53 ust. 2, a ukonkretnienie tego zapisu znajdujemy w art. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. O gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst. jedn. Dz.U. Nr 231, poz. 1965 ze zm.)<sup>70</sup>.

---

*of 20 January 2011 on the situation of Christians in the context of freedom of religion*), P7\_TA (2011)0021 [dostęp: 11.02.2019].

<sup>66</sup> M. Piechowiak, *Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi o kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 103–139, <https://philarchive.org/archive/PIEWRI> [dostęp: 24.02.2019].

<sup>67</sup> S. Łupiński, *Wolność religijna a prześladowanie chrześcijan w konstytucji RP i wobec rezolucji UE*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 160.

<sup>68</sup> Art. 53 ust. 1 Konstytucji RP: *1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii*, zob. ks. W. Necel TChr, *Wolność religijna w porządku prawnym Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] (red.) W. Cisko, M. Olszówka, W. Sadłoń, *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, Pomoc Kościołowi w Potrzebie, Warszawa 2018, s. 67–83.

<sup>69</sup> Art. 30 Konstytucji RP: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”.

<sup>70</sup> D. Walencik, *Regulacja stanu prawnego nieruchomości związków wyznaniowych na Ziemiach Zachodnich i Północnych jako praktyczna realizacja*

„Należy także wspomnieć o konkordacie pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską<sup>71</sup>, podpisanym w Warszawie 28 lipca 1993 r., ratyfikowanym 23 lutego 1998 r., który wszedł w życie 25 kwietnia 1998 r.<sup>72</sup> Konkordat jest dwustronną umową międzynarodową, co pozwala na szczegółowe ujęcie materii w nim zawartej<sup>73</sup>. W dokumencie tym – mającym duży wpływ na polski porządek prawny – znajduje się szereg zapisów chroniących wolność religijną zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i instytucjonalnym. Bardzo ważna jest ustawa O gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r.<sup>74</sup>, zapewniająca w art. 1 pełne korzystanie z tej wolności ‘każdemu obywatelowi RP’. W kontekście gwarancji wolności religii warto wspomnieć także o szeregu ustaw regulujących w sposób indywidualny sytuację prawną poszczególnych związków wyznaniowych. Do tych tzw. ustaw indywidualnych należą<sup>75</sup>: ustawa z dnia 17 maja 1989 r. O stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>76</sup>, ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. O stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego<sup>77</sup>, ustawa z dnia 13 maja 1994 r. O stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>78</sup>, ustawa z dnia 13 maja 1994 r. O stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej

---

*zasady wolności religijnej*, [w:] (red.) E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, *Idea wolności w ujęciu historyczno-prawnym*, Toruń 2010, s. 167–187. Zob. także H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, [w:] A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, C.H.Beck, Warszawa 2008, s. 66.

<sup>71</sup> Zob. np. J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską 1993/1998*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2013.

<sup>72</sup> Dz.U. z 1998, Nr 51, poz. 318.

<sup>73</sup> M. Poniatowski, dz. cyt., s. 99–100.

<sup>74</sup> Dz.U. z 1989, Nr 29, poz. 155.

<sup>75</sup> M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do kościołów chrześcijańskich*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2004; W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, wyd. ChAT, Warszawa 1997.

<sup>76</sup> Dz.U. z 1989, Nr 29, poz. 154 ze zm. Zob. B. Rakoczy, *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2008.

<sup>77</sup> Dz.U. z 1991, Nr 66, poz. 297 ze zm.

<sup>78</sup> Dz.U. z 1994, Nr 73, poz. 323 ze zm.

Polskiej<sup>79</sup>, ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. O stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>80</sup>, ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. O stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>81</sup>, ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. O stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>82</sup>, ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. O stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>83</sup>, ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. O stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>84</sup>, ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. O stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>85</sup>, ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. O stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>86</sup>, ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. O stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>87</sup>. Do tego wykazu należy dodać kolejne trzy akty o randze ustawy, pochodzące jednak jeszcze z okresu II Rzeczypospolitej<sup>88</sup>. Są to: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej<sup>89</sup>, ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. O stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>90</sup> i ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. O stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej<sup>91</sup><sup>92</sup>.

<sup>79</sup> Dz.U. z 1994, Nr 73, poz. 324 ze zm.

<sup>80</sup> Dz.U. z 1995, Nr 97, poz. 479 ze zm.

<sup>81</sup> Dz.U. z 1995, Nr 97, poz. 480 ze zm.

<sup>82</sup> Dz.U. z 1995, Nr 97, poz. 481 ze zm.

<sup>83</sup> Dz.U. z 1995, Nr 97, poz. 482 ze zm.

<sup>84</sup> Dz.U. z 1997, Nr 41, poz. 251 ze zm.

<sup>85</sup> Dz.U. z 1997, Nr 41, poz. 252 ze zm.

<sup>86</sup> Dz.U. z 1997, Nr 41, poz. 253 ze zm.

<sup>87</sup> Dz.U. z 1997, Nr 41, poz. 254 ze zm.

<sup>88</sup> A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Wyd. C. H. Beck, Warszawa 2011, wyd. 3, s. 56–57.

<sup>89</sup> Dz.U. z 1928, Nr 38, poz. 363 ze zm.

<sup>90</sup> Dz.U. z 1936, Nr 30, poz. 240 ze zm.

<sup>91</sup> Dz.U. z 1936, Nr 30, poz. 241 ze zm.

<sup>92</sup> A. Szymański, *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom*

## 5. Analiza ograniczeń wolności religijnej występujących w przestrzeni publicznej w wybranych państwach europejskich

Podstawą zachodnioeuropejskich społeczeństw demokratycznych są podstawowe wolności człowieka, które jednak – jak się okazuje – są przedmiotem ciągłej dyskusji – i podlegając redefiniowaniu, są często ograniczane. W związku z tym rosną obawy związane z redukowaniem wolności religii w Europie. Dotyczy to także wolności słowa, wolności sumienia i wyznania, praw rodzicielskich oraz innych praw człowieka. Raport Obserwatorium Nietolerancji i Dyskryminacji Chrześcijan w Europie (OIDAC), na którym oparta będzie część niniejszego opracowania, dokumentuje sytuację chrześcijan we Francji, w Niemczech, Hiszpanii, Szwecji i Zjednoczonym Królestwie (UK) w latach 2019–2020<sup>93</sup>. W tych państwach zachodniej Europy chrześcijanie napotykać największe trudności, a liczba antychrześcijańskich przestępstw z nienawiści w tym czasie wzrosła w nich o 70%. Występują one najczęściej we Francji i w Niemczech, jednak dotkliwe są także w Hiszpanii ze względu na agresywną formę sekularyzmu. Ponadto trendy występujące w wymienionych pięciu krajach wykazują tendencję wzrostową także w innych państwach Starego Kontynentu, w tym w jego środkowej i wschodniej części. Przede wszystkim widoczne są dwa rodzaje działań: nacisk ze strony rządów poprzez kreowanie stosownego ustawodawstwa bądź inicjowanie dyskursu politycznego o antychrześcijańskim zabarwieniu. Z drugiej strony widoczne są działania „indywidualne”, realizowane przez pojedyncze osoby bądź grupy osób, skutkujące wykluczeniem społecznym, a nawet działaniem przestępczym, skierowanym przeciwko osobom wierzącym. Od pewnego czasu bycie zdecydowanym chrześcijaninem w Europie nie tylko nie jest „modne”, ale także może narażać na łamanie praw i wolności

---

*nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Wyd. IWS, Warszawa 2020, s. 165–220.

<sup>93</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 04.06.2022].

wierzącego głównie w takich obszarach jak edukacja czy zatrudnienie. Prawa podstawowe są ograniczane bądź podważane stopniowo zarówno przez społeczeństwo, jak i przez władzę państwową. Nietolerancja i dyskryminacja może mieć oblicze aktów wandalizmu – motywowanych nienawiścią ataków na kościoły i budynki chrześcijańskie, ale także często prowadzi do napaści na konkretne osoby, w tym do zabójstw. W niektórych miejscach w Europie występuje także tzw. opresja islamska, skierowana przeciwko osobom nawróconym na chrześcijaństwo, żyjącym w środowiskach muzułmańskich (obozy dla uchodźców, zislamizowane dzielnice miast głównie francuskich itp.)<sup>94</sup>.

We Francji, w Niemczech, Hiszpanii, Szwecji i Wielkiej Brytanii podstawowymi obszarami życia, w których chrześcijanie są poddawani opresji, są: życie kościelne, edukacja, polityka i zatrudnienie. Występują problemy z wolnością słowa – w Wielkiej Brytanii mamy do czynienia z dużą liczbą spraw sądowych za tzw. mowę nienawiści. Wszędzie występuje wysoki stopień wymuszonej autocenzury ograniczającej wolność słowa. Brak klauzuli sumienia w Szwecji oraz jej zmiany we Francji i w Hiszpanii mogą w krótkim czasie doprowadzić do redukcji liczby chrześcijan pracujących w zawodach medycznych. W czasie tzw. pandemii COVID-19 chrześcijańskie kościoły i związki wyznaniowe były wielokrotnie dyskryminowane, a ich członkom ograniczono wolność religijną poprzez urzędnicze nadużycia władzy<sup>95</sup>.

## a) Francja

Charakterystyczny dla francuskiego modelu ustrojowego jest system *laïcité*, czyli sekularyzm, który może być rozumiany w kontekście historycznym jako reakcja antyklerykalnej i antykatolickiej lewicy na bliskie związki monarchii francuskiej z Kościołem w ubiegłych wiekach. System ten opiera się na bardzo rygorystycznie rozumianym rozdziale państwa od religii<sup>96</sup>. Mimo długiej

<sup>94</sup> Tamże.

<sup>95</sup> Tamże.

<sup>96</sup> Zob. np. E. Szczepankiewicz-Rudzka, *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2020,

tradycji świeckości państwa francuskiego ogromna większość jego obywatele to chrześcijanie, w tym katolicy. Według światowej chrześcijańskiej bazy danych World Christian Database (WCD)<sup>97</sup> w 2020 r. 63,1% Francuzów było chrześcijanami, a spośród nich 90,5% katolikami. Trzecią, jednak stale się zwiększającą grupą po chrześcijanach i osobach bezwyznaniowych są muzułmanie, stanowiący ok. 9,4% społeczeństwa<sup>98</sup>. W najbliższym czasie spodziewany jest jednak silny spadek znaczenia chrześcijaństwa we Francji.

Masowa imigracja muzułmańska znacząco zmieniła w ostatnich dekadach oblicze społeczne i polityczne kraju. Pociąga to za sobą także zmiany w stosunkach religijnych. Islamskie ataki terrorystyczne wywołały wrogość dużej części Francuzów do społeczności muzułmańskiej i do religii w ogóle. Odpowiadając na te trendy, państwo wprowadziło przepisy mocno ograniczające funkcjonowanie religii w sferze publicznej<sup>99</sup>.

W kwestii wolności sumienia niektórzy politycy francuscy dążyli w roku 2018 do wydatnego ograniczenia możliwości korzystania z klauzuli sumienia przez pracowników medycznych. Miało to znaczenie szczególnie w przypadkach aborcji. Przeciwko takim zakusom ostro protestowała francuska izba lekarska<sup>100</sup>. Jednak w dalszym ciągu lekarze i studenci medycyny poddawani są presji, by wykonywać aborcje. Odmowa może mieć negatywne skutki dla kariery zawodowej<sup>101</sup>.

Wolność słowa jest ograniczana głównie poprzez autocenzurę, której poddają się sami chrześcijanie, nie zaś ze strony władz

---

Vol. 17, Nr 1(64); *Sześć dekad V Republiki Francuskiej, Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja” (akademicka.pl) [dostęp: 07.06.2022].

<sup>97</sup> World Christian Database (WCD), Światowa chrześcijańska baza danych (worldchristiandatabase.org) [dostęp: 07.06.2022].

<sup>98</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.06.2022].

<sup>99</sup> Tamże.

<sup>100</sup> K. Bronk, Francja: izba lekarska ostro o zniesieniu klauzuli sumienia ws. aborcji – Vatican News [dostęp 07.06.2022].

<sup>101</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.06.2022].

państwowych. Rzadko dochodzi do przemocy. W niektórych przypadkach autocenzura stosowana jest odruchowo, automatycznie, szczególnie wtedy, gdy wypowiedź miałaby dotyczyć np. polityki rodzinnej, kwestii bioetycznych czy polityki tożsamościowej. Ponadto chrześcijanie często wstydzą się swojej wiary, gdyż z jej powodu doznali odrzucenia, szczególnie podczas starania się o pracę<sup>102</sup>.

Przypadki nietolerancji i dyskryminacji wierzących we francuskim systemie edukacyjnym objawiały się m.in. zakazem publicznego demonstrowania uczuć religijnych w szkołach i na uniwersytetach. Społeczeństwo francuskie w szybkim tempie staje się postchrześcijańskie, od 2004 r. zabroniona jest ekspozycja symboli religijnych w szkołach publicznych<sup>103</sup>, zlikwidowano także inne tradycje chrześcijańskie, jak np. odwiedziny Świętego Mikołaja w szkołach. Prawo, ograniczające prywatne nauczanie, uzasadnione zostało walką z islamskim „separatyzmem”. W szkołach zdarzają się przypadki znęcania się nad dziećmi np. za odmowę zdjęcia z szyi krzyża bądź medalika<sup>104</sup> czy za posiadanie zeszytu do katechezy.

Francuskie media dyskryminują chrześcijan na dwa sposoby. Po pierwsze, chrześcijanie przedstawiani są jak fundamentaliści i wsteczniczy, szczególnie w kontekście spraw „wrażliwych społecznie”. Po drugie, w wielu przypadkach wierzący są marginalizowani lub ignorowani, np. media milczą, gdy dochodzi do przestępstw wobec chrześcijan, aktów wandalizmu w obiektach kościelnych, czy nawet ataków motywowanych nienawiścią religijną. Niektóre organizacje lewicowe wywierają presję na reklamodawców, aby nie zamieszczały ogłoszeń w mediach przyjaznych chrześcijanom (telewizja informacyjna CNEWS)<sup>105</sup>.

W okresie tzw. pandemii COVID-19 w początkowym okresie publiczne sprawowanie kultu zostało zakazane (podobnie jak w Wielkiej Brytanii, Belgii i Irlandii). Później ceremonie publiczne

<sup>102</sup> Tamże.

<sup>103</sup> J. Falski, *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2011, Nr 14, s. 79–109.

<sup>104</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.06.2022].

<sup>105</sup> Tamże.



były możliwe, jednak z zachowaniem „dystansu społecznego”<sup>106</sup>. W tym czasie stygmatyzacja chrześcijan była szczególnie widoczna. Ewangelicki kościół „Otwarte Drzwi” w Miluzie został oskarżony przez media o celową propagację „wirusa” podczas uroczystości kościelnych, które miały miejsce jeszcze przed ogłoszeniem zakazów rządowych. Taka dezinformacja doprowadziła do ogólnego potępienia francuskich ewangelików. Mnożyły się wypowiedzi, że „chrześcijanie powinni być wyeliminowani”, bądź „chrześcijanie powinni opuścić kraj”. Pastorzy otrzymywali maile i telefony z pogrózkami. Podczas tzw. pandemii rząd francuski z premedytacją naruszał wolność religijną, wprowadzając surowe ograniczenia dotyczące ceremonii i innych czynności religijnych (śluby i pogrzeby). Zabroniono święceń kapłańskich, chrztów, bierzmowania. Kościoły były otwarte jedynie do prywatnej modlitwy, co często kontrolowała policja, przerywając np. brutalnie transmisję *on-line* Mszy św., prowadzoną przez jednego z księży. W końcu zakaz kultu publicznego został zniesiony mocą orzeczenia sądu<sup>107</sup>.

Szczególnie zagrożoną grupą chrześcijan we Francji są konwertyci z islamu. Znane są przypadki zabójstw nawróconych na chrześcijaństwo żon przez własnych mężów. Dla francuskiego wymiaru sprawiedliwości były to zwykle spory małżeńskie<sup>108</sup>. Generalnie istnieje bardzo silna presja na takie osoby ze strony środowisk muzułmańskich, w tym rodzin nowonawróconych. Osoby te nie otrzymują żadnego wsparcia ani pomocy ze strony rządu. Innym aspektem tego problemu jest odsyłanie przez państwo francuskie konwertytów do ich krajów pochodzenia, gdyż urzędnicy nie dają wiary, że osobom takim w ich rodzinnych krajach realnie zagraża śmierć<sup>109</sup>.

<sup>106</sup> Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19, Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19 (eclj.org) [dostęp: 17.06.2022].

<sup>107</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 17.06.2022].

<sup>108</sup> K. Bronk, Francja: coraz więcej konwertytów z islamu – Vatican News [dostęp: 08.06.2022].

<sup>109</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 07.06.2022].

Według raportów utworzonej w 2014 r. Generalnej Dyrekcji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (DGSI)<sup>110</sup>, służby specjalnej zajmującej się kontrwywiadem, kontrterroryzmem i bezpieczeństwem wewnętrznym kraju, we Francji istnieje ok. 150 dzielnic miast, które znajdują się pod wpływem radykalnego islamu. Chodzi głównie o przedmieścia Marsylii, Lyonu, Paryża. Są to strefy *no-go*, gdzie najczęściej nie sięga już władza państwa. Te mikroterytoria w części zdominowane są przez salafickich radykałów<sup>111</sup>, zatem chrześcijanie lub konwertycy poddawani są zastraszaniu, dyskryminacji i przemocy<sup>112</sup>.

Spółeczeństwo francuskie dzieli się obecnie – jak już wspomniano – na wierzących chrześcijan, muzułmanów i osoby niezainteresowane żadną religią. Laicki rząd doprowadza do zwiększającego się nacisku na wspólnoty chrześcijańskie, szczególnie w kwestiach moralnych (małżeństwo, rodzina, bioetyka, polityka tożsamości). Generuje to konflikty dotyczące wolności słowa, wyznania i religii. Chrześcijanie często wycofują się, nie bronią swojej religii z obawy przed wykluczeniem i dyskryminacją. Duża część wierzących czuje się winna i wstydzi się, że jest chrześcijanami, stosując autocenzurę w stosunku do wypowiedzi dotyczących tematów „wrażliwych”. Media nie tworzą płaszczyzn dialogu, przeciwnie, kreują krzywdzące stereotypy i prowadzą do nowych podziałów. Pod pozorem walki z tzw. pandemią COVID-19 oraz z muzułmańskim terroryzmem, rząd francuski podjął działania pośrednio ograniczające wolność religijną. We Francji zauważa się negatywny stosunek do każdej religii. Chrześcijaństwo nie cieszy się szacunkiem, czego wyrazem są powszechne już ataki na duchownych i świeckich wierzących (często ze skutkiem śmiertelnym), na kościoły i obiekty związane z religią, na symbole chrześcijańskie. Wielu chrześcijan czuje się zastraszanych przez islamistów, szczególnie w strefach *no-go*<sup>113</sup>.

<sup>110</sup> O kontrwywiadzie DCRI, Kontrwywiad: priorytet w terenie DGSI – Le Parisien [dostęp: 07.06.2022].

<sup>111</sup> J. Bodakowski, Salafici – islamskie zagrożenie dla całego świata | Fronda.pl [dostęp: 08.06.2022].

<sup>112</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 08.06.2022].

<sup>113</sup> Tamże.

„Jak zauważa [portal] Causeur, wydaje się, że Francja przyzwyczaiła się do chrześcijan umierających z poderżniętymi gardłami na jej ziemi (...)”<sup>114</sup>.

Kraj nie jest już ziemią chrześcijańską, jest postchrześcijański. Chrześcijaństwo we Francji wydaje się cofać na całej linii. Pewną nadzieję budzą rodzące się „oddolnie” inicjatywy laikatu.

## b) Niemcy

Współczesne państwo niemieckie powstało 3 października 1990 r. ze zjednoczenia Republiki Federalnej Niemiec (RFN) i Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD)<sup>115</sup>. W okresie wcześniejszym RFN była państwem demokratycznym, chroniącym wolność religijną, zaś NRD, *de facto* okupowana przez Związek Radziecki, była mocno zsekularyzowana – jedynie 30% jej mieszkańców było chrześcijanami w roku połączenia. W całych Niemczech od 1990 r. liczba wierzących znacząco zmalała, a liczba niewierzących wzrosła. W roku 2020 w Niemczech chrześcijanie stanowili 65,9% społeczeństwa. Dla przykładu, do lat 50. XX w. stanowili oni 96% populacji<sup>116</sup>.

Sekularyzacja w wydaniu niemieckim ma oblicze liberalne i odbywała się poprzez opanowanie środowisk akademickich i promowanie pluralizmu religijnego<sup>117</sup>. Dużą rolę odegrało w tym procesie rozpowszechnienie się islamu poprzez wieloletnią imigrację muzułmanów do Niemiec po II wojnie światowej. Wobec zasadniczych zmian demograficznych i światopoglądowych w kraju, Federalny Trybunał Konstytucyjny orzekł, że państwo niemieckie winno się kierować „konstruktywną neutralnością” wobec wszystkich religii. Prowadzona polityka neutralności promowała

<sup>114</sup> Śmierć Albana Gervaise’a zepchnięta na strony różnych faktów – Causeur [dostęp: 08.06.2022].

<sup>115</sup> Zob. *Traktat między Republiką Federalną Niemiec a Niemiecką Republiką Demokratyczną o przywróceniu jedności Niemiec*, EinigVtr – nieoficjalny spis treści (gesetze-im-internet.de) [dostęp: 10.06.2022].

<sup>116</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 10.06.2022].

<sup>117</sup> S. Obirek, *Pluralizacja, sekularyzacja, postsekularyzm*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Folia 156 Studia Sociologica” 2014, VI, Vol. 1, s. 69–82.

jednak wyznawców islamu<sup>118</sup>. Niektóre prawa chrześcijan, głównie w zakresie praw rodzicielskich i wolności słowa, uległy ograniczeniu. Dotyczyło to także miejsc pracy. Obecnie w Niemczech mamy do czynienia z wysokim poziomem agresji wobec symboli religijnych oraz budynków należących do niektórych wspólnot religijnych. Wolność słowa w Niemczech jest obecnie ograniczana, jeśli chodzi o dyskusje na temat tożsamości płciowej, małżeństwa, bioetyki, seksualności. Zdarzają się przypadki kryminalizacji wypowiedzi chrześcijan, prezentujących publicznie biblijne nauczanie na powyższe tematy. Dwie trzecie mieszkańców Niemiec uważa, iż trzeba zachować ostrożność w rozmowach na „drażliwe” tematy. Mamy więc do czynienia z daleko posuniętą autocenzurą. Dziwić może, że owa autocenzura dotyczy także np. patriotyzmu<sup>119</sup>.

Aktywni chrześcijanie spotykają się w Niemczech z dyskryminacją na polu edukacji wyższej. Uniwersytety stają się coraz bardziej wrogie religii. Organizacje takie jak Misja Studencka w Niemczech (SMD)<sup>120</sup>, Campus Crusade for Christ<sup>121</sup> czy Protestancka Wspólnota Studentów (ESG) zgromadziły bogatą dokumentację dotyczącą dyskryminacji chrześcijańskich grup studenckich na uniwersytetach niemieckich. Działania te polegają najczęściej na odmowie korzystania z pomieszczeń na terenie kampusów, zabranianiu rozdawania ulotek, braku akredytacji do organizacji i rad studenckich. Niektórzy studenci otrzymują pogróżki<sup>122</sup>. Studenci chrześcijanie często oskarżani są o „homofobię”, nienawiść wobec kobiet itp. Uniwersytety, deklarując „ideologiczną neutralność”, marginalizują aktywnych młodych chrześcijan. Wydarzenia organizowane przez ich organizacje są blokowane przez grupy lewicowe, uniemożliwia się wystąpienia specjalistów (np. lekarzy),

<sup>118</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 11.06.2022].

<sup>119</sup> Tamże.

<sup>120</sup> Strona główna: SMD – Chrześcijanie w szkole, na studiach i w zawodzie [dostęp: 12.06.2022].

<sup>121</sup> O | Cru [dostęp: 12.06.2022].

<sup>122</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 13.06.2022].

którzy są przeciwnikami aborcji. Negowana jest wolność wypowiedzi, a „kultura [pole] debaty na niemieckich uniwersytetach zawęża się”<sup>123</sup>. Postępująca indoktrynacja studentów w duchu liberalnym i niemarksistowskim spowodowała, że 1/3 do 1/2 z nich nie toleruje w swojej uczelni „kontrowersyjnych” mówców, a jeszcze większa liczba uważa, że „nieprawomyślnie” osoby nie powinny być wykładowcami na uniwersytecie. Presja konformizmu sprawiła, że 1/3 studentów niemieckich nie życzy sobie „kontrowersyjnych” książek w bibliotece uczelni<sup>124</sup>. Ponadto 1/4 studentów doświadczyła ataków osobistych za prezentowanie poglądów niezgodnych z przekazem mainstreamowym<sup>125</sup>.

Wnioski azylowe chrześcijańskich konwertytów pochodzących z krajów arabskich są bardzo często odrzucane z powodu nieznamomości przez urzędników realiów religijnych krajów pochodzenia tych osób lub przez antychrześcijańskie uprzedzenia<sup>126</sup>. Przeprowadzone przez organizację Open Doors badanie wykazało, że na 5207 wniosków azylowych konwertytów różnych narodowości 2405 osób zostało odrzuconych przez Federalny Urząd ds. Migracji i Uchodźców (BAMF), 1400 przez władze administracyjne, a 99 osób deportowano, mimo że ich życiu po powrocie do kraju pochodzenia groziło wielkie niebezpieczeństwo. Paradoksalnie, przedstawiane przez zainteresowanych świadectwa chrztu wydatnie obniżały szanse na uzyskanie azylu<sup>127</sup>. Kolejnym zagrożeniem dla konwertytów są ataki ze strony fundamentalistów islamskich osiedlonych w Niemczech. Nawróceni na chrześcijaństwo byli muzułmanie są prześladowani przez swoje własne rodziny i znajomych, jednak państwo niemieckie nie dostrzega tego problemu<sup>128</sup>.

---

<sup>123</sup> Tamże.

<sup>124</sup> Tamże.

<sup>125</sup> Tamże.

<sup>126</sup> Konwertyci z islamu nie otrzymują azylu w Niemczech. Jezuita oskarża władze o narażanie ich życia na niebezpieczeństwo – PCH24.pl [dostęp: 13.06.2022].

<sup>127</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 13.06.2022].

<sup>128</sup> Tamże.

W RFN sukcesywnie zwiększa się liczba przestępstw motywowanych nienawiścią, głównie o podłożu religijnym<sup>129</sup>. Przemoc skierowana jest najczęściej przeciwko kościołom katolickim i protestanckim i oznacza przede wszystkim akty wandalizmu wobec budynków, niszczenie i dekapitacje figur. Zdarzały się jednak fizyczne napaści na duchownych. Wandalizm wspierany jest przez różnego rodzaju ugrupowania zwolenników aborcji, ruchy sekularystyczne, czasami będące pod „opieką” niektórych polityków, feministki, Antifę<sup>130</sup> i podobne<sup>131</sup>. Ataki tego typu skłoniły duchownych do otwierania kościołów tylko w czasie nabożeństw, co narusza wolność wyznania osób wierzących.

Problemem niemieckich chrześcijan jest niewątpliwie wzrastająca w przestrzeni publicznej nietolerancja wobec nich objawiająca się m.in. częstymi aktami wandalizmu. Rząd nie jest zdecydowanie sekularystyczny, większym wyzwaniem jest wrogość społeczna i „religijny analfabetyzm” władz. Dyskryminacja odbywa się poprzez ograniczanie wolności słowa i praw rodziców w zakresie edukacji dzieci. niesprawiedliwie traktowani są muzułmanie nawróceni na chrześcijaństwo, którym złośliwie odmawia się prawa do azylu. Dużym problemem jest nietolerancja i ekstremizm islamski, szczególnie w odniesieniu do konwertytów. „Wrogość społeczna” wobec chrześcijan jest wyczuwalna w wielu dziedzinach życia (np. w edukacji na poziomie wyższym).

Podczas tzw. pandemii COVID-19 kanclerz Angela Merkel i premierzy krajów związkowych potwierdzili, że wolność wyznania jest prawem podstawowym. Ograniczenia wprowadzane na poziomie państwowym, niekiedy na nabożeństwa należało dokonać rejestracji *on-line*. W Niemczech zgromadzenia religijne traktowano inaczej niż inne rodzaje zgromadzeń, właśnie ze względu

<sup>129</sup> Niemcy: Wzrost przestępstw z nienawiści – Amnesty International; Niemcy. Przyspieszone przyjęcie ustawy o przestępstwach z nienawiści | Niemcy – bieżąca polityka niemiecka. Wiadomości DW po polsku | DW | 08.01.2021 [dostęp: 13.06.2022].

<sup>130</sup> L. Kulińska, Radykalny ruch Antifa. RAPORT z Badania – część 1. – Patrz Na Ręce (patrznaarece.pl) [dostęp: 13.06.2022].

<sup>131</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 13.06.2022].

na znaczenie wolności religijnej. Orzeczenie niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego z 20 kwietnia 2020 r. potęgowało naruszenie wolności religijnej w wyniku blokad i lockdownów<sup>132</sup>.

### c) Hiszpania

Obecna sytuacja społeczno-polityczna w Hiszpanii jest wynikiem reform społecznych i politycznych po zakończeniu dyktatury gen. Franco w 1975 r.<sup>133</sup> Znaczące zmiany zostały wprowadzone także po zamachu terrorystycznym na stację kolejową Madryt–Atocha w 2004 r.<sup>134</sup> Prezydentura José Luisa Rodrígueza Zapatero położyła kres rządów konserwatywnym, a nowy rząd socjalistyczny zapoczątkował realizację agendy „postępowo”-liberalnej, wdrażając prawa co najmniej kontrowersyjne z punktu widzenia nauki chrześcijańskiej. W Hiszpanii zaczęła narastać nietolerancja religijna i sekularyzm, nawiązujący do wojny domowej z lat 1936–1939<sup>135</sup>. Antykatolickie nastawienie władz i dużej części społeczeństwa hiszpańskiego doprowadziło m.in. do zamiaru zamknięcia Bazyliki Świętego Krzyża w Dolinie Poległych<sup>136</sup>. Ostatecznie bazyliki nie zamknięto, jednak mnisi benedyktyńscy, którzy byli obecni w tym miejscu od 1957 r., zostali zmuszeni do odejścia w roku 2020<sup>137</sup>. Należy zaznaczyć, że rządy frankistowskie przez cztery dekady faworyzowały katolików, zatem sekularyzm obecnej Hiszpanii ma

<sup>132</sup> Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19, Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19 (eclj.org) [dostęp: 17.06.2022].

<sup>133</sup> K. Ruzik, Hiszpania generała Franco: państwo faszystowskie czy „frankistowskie”? | Portal historyczny Histmag.org – historia dla każdego! [dostęp: 14.06.2022].

<sup>134</sup> Zob. np. Zamachy w Madrycie – odwet za Irak – Historia – polskieradio.pl [dostęp: 14.06.2022].

<sup>135</sup> P. Kruze, Wojna domowa w Hiszpanii – preludium światowego konfliktu (warhist.pl) [dostęp: 14.06.2022].

<sup>136</sup> Chodzi o ofiary wojny domowej z lat 1936–1939.

<sup>137</sup> *Usunięcie mnichów benedyktyńskich z Doliny Poległych*, Szczegóły sprawy (intoleranceagainsthristians.eu); Dolina Upadłych: kompleksowa reforma bez dotykania bazyliki czy krzyża (vidanuevadigital.com) [dostęp: 14.06.2022].

charakter reakcyjny – jest niesłusznie postrzegany jako sprzeciw wobec katolickiego „reżimu” i wyznaniowej „opresji”<sup>138</sup>.

Hiszpański sekularyzm przejawia się m.in. w stosowaniu środków prawnych w sposób faworyzujący wyznania niechrześcijańskie i niekatolickie w kwestiach edukacji, wolności wyznawania wiary na forum publicznym. W przestrzeni publicznej pojawiają się wezwania do antyreligijnych protestów, a nawet do stosowania przemocy wobec osób duchownych i świeckich<sup>139</sup>.

Chrześcijanie w Hiszpanii bywają dyskryminowani za publiczne prezentowanie swych poglądów religijnych, niekiedy są stawiani przed sądem za tzw. mowę nienawiści, blokowane są ich konta w mediach społecznościowych z powodu „nietolerancji”. Padają oskarżenia o skrajne poglądy czy „fundamentalizm”. Ostracyzm społeczny i towarzyski często prowadzi do stosowania przez wierzących autocenzury. Prawdopodobnie były przypadki odmowy zatrudnienia wykładowców uniwersyteckich ze względu na ich poglądy religijne. Dotyczyło to także lekarzy, którzy doznawali przeszkód w karierze za odmowę wykonywania pewnych działań medycznych (głównie aborcji). Pewnemu ewangelickiemu policjantowi, Salvadorowi Martí, zabroniono prowadzenia zajęć z bezpieczeństwa ruchu drogowego w szkołach, ponieważ krytycznie wyrażał się o krajowym ustawodawstwie dotyczącym osób LGBTQ+<sup>140</sup>.

Chrześcijańscy studenci i naukowcy w Hiszpanii spotykają się z nietolerancją religijną, a także z dyskryminacją. Od 2020 r. ograniczono nauczanie religii w szkołach, a także zredukowano dofinansowanie szkół prywatnych, z których 58% to szkoły katolickie<sup>141</sup>. Organizacja Europa Laica<sup>142</sup> wraz z innymi podmiotami działającymi w sferze edukacji, w tym ze związkami zawodowymi nauczycieli, nalegają na zupełną świeckość szkoły i usunięcie z niej katechezy. W ten sposób może być uniemożliwione prawo rodziców

<sup>138</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 14.06.2022].

<sup>139</sup> Tamże.

<sup>140</sup> Tamże.

<sup>141</sup> Tamże.

<sup>142</sup> EUROPA\_LAICA – Obserwatorium Sekularyzmu (laicismo.org) [dostęp: 16.06.2022].



do wychowania dzieci zgodnie z ich (rodziców) poglądami religijnymi i moralnymi. Prawo takie gwarantuje Konstytucja Hiszpanii w art. 27.3<sup>143</sup>. Socjalistyczny rząd sprzeciwił się także utworzeniu zasady, aby rodzice decydowali, czy ich dzieci mają brać udział w pozalekcyjnych zajęciach o tematyce LGBTQ+. Według mnie jest to oczywiste złamanie przywołanego wyżej przepisu konstytucyjnego. Przykładów dyskryminacji i odmowy prawa do wolności badań w sferze naukowej jest wiele. Zdarzyło się na przykład, że chrześcijańscy naukowcy z Uniwersytetu w Alcalá, którzy opublikowali pracę na temat klimatu niezgodną z obowiązującym przekazem, byli dyskryminowani przez państwową Narodową Agencję ds. Ewaluacji i Badań Perspektywicznych (ANEP), podlegającą Ministerstwu Nauki i Innowacji. Ich doświadczenie zawodowe zostało zakwestionowane, a badania uznano za stronnicze z powodu religijnej przynależności badaczy. Złożone w tej sprawie odwołanie nie przyniosło skutku<sup>144</sup>.

Podczas tzw. pandemii COVID-19 w Hiszpanii nie obowiązywał ogólny zakaz organizowania publicznych ceremonii religijnych, decyzje w tych sprawach miały podejmować diecezje, które redukowały zwykle liczbę wiernych do 50% stanu sprzed „pandemii”<sup>145</sup>.

<sup>143</sup> Art. 27.3. Konstytucji Hiszpanii: „Artykuł 27.3. Władze publiczne zapewniają rodzicom prawo, aby ich dzieci otrzymały wychowanie religijne i moralne, zgodnie z ich własnymi przekonaniem”, Hiszpania\_pol\_300612.pdf (sejm.gov.pl) [dostęp: 16.06.2022].

<sup>144</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 16.06.2022].

<sup>145</sup> Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19 (eclj.org) [dostęp: 17.06.2022]: „W niedzielę 25 października 2020 r. rząd ogłosił w całym kraju stan wyjątkowy w zakresie zdrowia. Premier Pedro Sanchez ogłosił godzinę policyjną w całym kraju (z wyjątkiem Wysp Kanaryjskich) od 23.00 do 6.00 rano, z możliwością przyspieszenia lub opóźnienia jej rozpoczęcia o godzinę przez poszczególne regiony. Jeśli chodzi o praktyki religijne, dekret pozostawia kompetentnym władzom, czyli diecezjom w przypadku katolików, autonomię w ustalaniu zasad, biorąc pod uwagę ryzyko skażenia: ‘Obecność osób w miejscach kultu jest ograniczona poprzez określenie przez kompetentną władzę możliwości przyjęcia osób na uroczystości i spotkania religijne, z uwzględnieniem ryzyka przeniesienia zakażenia, które mogłoby wynikać ze spotkań zbiorowych. Ograniczenie to nie może w żadnym wypadku wpływać na prywatne i indywidualne korzystanie z wolności religijnej’”.

Było to zgodne ze wskazaniami instytucji sanitarnych. Jednakże władze kilkakrotnie przerywały nabożeństwa i „ewakuowały” wiernych ze świątyn<sup>146</sup>. Przypadki takie miały miejsce m.in. w Kadyksie, Granadzie i w Sabadell, gdzie na adoracji obecne były tylko dwie osoby, co było zgodne z przepisami<sup>147</sup>. Działanie władz w tym i podobnych przypadkach stanowiło jaskrawe złamanie wolności religijnej, konstytucji Hiszpanii i praw człowieka. Niekiedy zdarzały się przypadki stygmatyzowania chrześcijan, oskarżanych o rozprzestrzenianie „wirusa COVID-19”<sup>148</sup>.

Obraz chrześcijan kreowany przez hiszpańskie media jest zdecydowanie negatywny. Nieuzasadniona i nadmierna krytyka łączy się z pomówieniami, zniewagami, szyderstwami, a nawet groźbami. Zdarzało się, że poczytne gazety kpily z chrześcijańskich świąt, np. z Bożego Narodzenia<sup>149</sup>. Wrogość mediów szczególnie narasta właśnie w okresie bożonarodzeniowym i wielkanocnym<sup>150</sup>. Niektóre z nich w okresie tzw. pandemii COVID-19 absurdalnie przypisywały chrześcijanom chęć zarażenia innych wirusem, co prowadziło do zadrażeń w miejscach pracy i w szkołach<sup>151</sup>.

W Hiszpanii mamy także do czynienia z problemem wrogości wobec chrześcijańskich symboli religijnych, które utożsamiane są często z reżimem frankistowskim. W 2007 r. parlament przyjął tzw. prawo pamięci historycznej<sup>152</sup>, które w założeniu miało

<sup>146</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 17.06.2022].

<sup>147</sup> Tamże.

<sup>148</sup> Tamże.

<sup>149</sup> J. Arias, *W końcu, gdzie i kiedy narodził się Jezus? Boże Narodzenie jest piękną i delikatną legendą, ponieważ Jezus nie urodził się 24 grudnia, ani w Betlejem, ani w żłobie*, „El Pais” z 24.12.2018 r., Boże Narodzenie: Gdzie i kiedy narodził się Jezus? | międzynarodowe KRAJ (elpais.com) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>150</sup> *Jak możesz mieć tak mało wstydu?*, Żywe Betlejem z „Viva la vida” wyzwała kontrowersje: „Jak możesz mieć tak mało wstydu?” (abc.es) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>151</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>152</sup> Prawo Pamięci Historycznej (Hiszpania) – Wikipedia, wolna encyklopedia [dostęp: 18.06.2022].

wspierać ofiary reżimu frankistowskiego, w rzeczywistości zaś jest wykorzystywane przez grupy sekularystyczne w celu usuwania krzyży i innych symboli religijnych z przestrzeni publicznej. Na podstawie tej ustawy usunięto benedyktynów z wyżej wspomnianej Doliny Poległych, a nią samą przekształcono w zwyczajny miejski cmentarz<sup>153</sup>. Gdy rząd hiszpański opierając się na projekcie z czasów Zapatera przyjął nową ustawę o wolności religijnej i wolności sumienia<sup>154</sup>, w której zadekretowano całkowity laicyzm państwa, krzyże i symbole religijne poznikały ze szpitali, szkół publicznych itp.<sup>155</sup>

Hiszpańscy konwertyci borykają się z podobnymi problemami, co w innych krajach. Należą do nich: wrogość ze strony wspólnoty muzułmańskiej, z której wyszli, i obojętność władz państwowych na ich los. W kraju jest kilka obszarów, gdzie presja islamska jest szczególnie odczuwalna. To Ceuta i Melilla<sup>156</sup> położone na kontynencie afrykańskim oraz Madryt i cała Katalonia. Konwertyci zagrożeni są społecznym ostracyzmem, izolacją ze strony rodzin, a nawet śmiercią. W przypadku starań o azyl ich wnioski są często odrzucane<sup>157</sup>.

W Hiszpanii szybko wzrasta liczba antychrześcijańskich incydentów z użyciem przemocy. W roku 2019 było ich 175, z czego 140 było skierowanych przeciwko katolikom. Najbardziej zagrożone są Madryt, Katalonia i Andaluzja. Ministerstwo spraw wewnętrznych nie prowadzi szczegółowej statystyki podobnych spraw. Formy przemocy to fizyczne napaści na duchownych, z których

<sup>153</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>154</sup> Rząd zmierza w kierunku neutralności religijnej państwa: po świeckim hołdzie ofiarom przyjmie przedstawicieli wszystkich wyznań (eldiario.es) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>155</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 18.06.2022].

<sup>156</sup> Melilla i Ceuta – hiszpańskie enklawy w Afryce, które zalewa fala nielegalnych imigrantów, Melilla i Ceuta – hiszpańskie enklawy w Afryce – Podróże (onet.pl) [dostęp: 19.06.2020].

<sup>157</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 19.06.2022].

niektórzy zostali zranieni przy użyciu noża<sup>158</sup>, podpalenia kościołów<sup>159</sup>, wandalizm, kradzieże<sup>160</sup>, profanacja, a nawet mazanie fekaliami ścian świątyni<sup>161</sup>. Często jest także przemoc werbalna wobec chrześcijan, w tym publiczne nawoływania do ich zabijania<sup>162</sup>.

Hiszpania jest krajem, który wykazuje tendencje do radykalnego sekularyzmu, co jest spowodowane „odreagowywaniem” wcześniejszego uprzywilejowania katolików podczas dyktatury frankistowskiej. Religie, szczególnie katolicyzm, postrzegane są negatywnie i tak traktowane w przestrzeni publicznej. Taka postawa większości społeczeństwa prowadzi do wzrostu przestępstw antyreligijnych, w tym szczególnie licznych bluźnierstw popełnianych przez osoby publiczne. Decyzje władz publicznych mają zabarwienie antyreligijne, szczególnie antykatolickie. Widoczny jest wzrastający ucisk islamski. Upośledzona jest wolność słowa, prawa rodzicielskie, wolność wyznania i wolność zgromadzeń<sup>163</sup>.

#### d) Szwecja

Szwecja, obok Czech<sup>164</sup>, jest uważana za najbardziej zeświecczony kraj w Europie. Istniał tutaj od 1530 r. luterkański kościół państwowy, jednak niektórzy specjaliści uważają, że stał się on czynnikiem

<sup>158</sup> Ksiądz dźgnięty nożem w Madrycie, Szczegóły sprawy (intoleranceagainsthchristians.eu) [dostęp: 19.06.2022].

<sup>159</sup> Cztery młode dziewczyny bezczeszczą kościół; La Felguera i podpalają ołtarz – La Nueva España (lne.es) [dostęp: 19.06.2022].

<sup>160</sup> Złodzieje włamali się do sanktuarium Miłosierdzia Bożego i zaatakowali duchownych, Atakują sanktuarium Miłosierdzia w Kanet i atakują dwóch ośmiokątnych proboszczów (lavanguardia.com) [dostęp: 19.06.2022].

<sup>161</sup> Młodzież wypróżnia się w hiszpańskim kościele, rozmazując fekalia po ścianach, Badany pod kątem defekacji w sanktuarium w Jaén i rozprzestrzeniania kału | Andaluzja Informacje. Wszystkie wiadomości z Jaén (andaluciainformacion.es) [dostęp: 19.06.2022].

<sup>162</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthchristians.eu) [dostęp: 19.06.2022].

<sup>163</sup> Tamże.

<sup>164</sup> B. Małysz, *Czeski ateizm na tle polskiej religijności – przesłanki historyczne*, Czechy zeświecczony kraj – Szukaj w Google; H. Honisz, *Wyciągnijmy wnioski z czeskiej laicyzacji; Czy wiara w Boga jest konieczna dla dobrych wartości? Globalne badanie na temat religii i moralności* | Centrum Badawcze Pew (pewresearch.org) [dostęp: 22.06.2022].

przyspieszającym powszechną sekularyzację, ulegając presji partii socjaldemokratycznej i popularnych myślicieli, takich jak Nyström i Wicksell. W 2000 r. Kościół szwedzki przestał być kościołem państwowym, a co za tym idzie, każdy narodzony w Szwecji nie jest już automatycznie zaliczany w poczet jego członków. Wraz z rozpowszechnieniem się ideologii indywidualistycznych i lewicowych poglądy chrześcijańskie zostały przez społeczeństwo i klasę rządzącą uznane za nieodpowiadające wymogom współczesnego życia. Ustawodawstwo państwowe jest silnie zlaicyzowane, prowadzi to do konfliktów z podstawowymi prawami chrześcijan. W sytuacji, gdy aborcja jest powszechnie dostępna, dla nieletnich nawet bez zgody rodziców, sprzeciw sumienia lekarzy nie jest uznawany<sup>165</sup>.

Szwecja od dziesięcioleci prowadzi jedną z najbardziej otwartych polityk imigracyjnych w Europie. Jest ona głównym tematem wewnątrz krajowej dysputy politycznej. Mimo dobrej polityki integracyjnej w państwie powstały strefy segregacji społecznej, gdzie wyczuwalne są silne nastroje antychrześcijańskie. Wrogość wobec wierzących pochodzi ze strony licznych grup sekularystycznych i fundamentalistycznych ugrupowań islamskich<sup>166</sup>.

Nawróceni chrześcijanie doznają trudności w praktykowaniu religii, gdyż narażeni są na groźby i przemoc. Najbardziej „wrażliwe” pod tym względem aglomeracje to Växjö, Sztokholm, Sodertälje, Landskrona, Malmö i Göteborg. Szczególnie narażone są kobiety, które odrzucają noszenie hidżabu. Zdarzają się zabójstwa konwertytów. Problem jest widoczny szczególnie w obozach dla uchodźców, gdzie samo czytanie Biblii obarczone jest dużym ryzykiem. Władze często odmawiają konwertytom prawa do uzyskania azylu, co wynika z ignorancji urzędników w kwestiach religijnych, którzy nawrócenia uznają za „nieprawdziwe”<sup>167</sup>.

Islamski ucisk wynika ze znacznej liczby radykałów wśród ludności muzułmańskiej w Szwecji. W niektórych meczetach głoszone są kazania o przesłaniu wrogim wobec społeczeństwa

<sup>165</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 22.06.2022].

<sup>166</sup> Tamże.

<sup>167</sup> Szczegóły sprawy (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 25.06.2022].

szwedzkiego – takim jak nawoływanie do wprowadzenia prawa szariatu czy przemoc wobec „niewiernych”. Chrześcijanie muszą liczyć się z otrzymywaniem pisemnych lub ustnych gróźb, szczególnie w takich miastach, jak Västerås, Uppsala, Malmö, Sztokholm<sup>168</sup>. Konwertyci zwykle ukrywają zmianę wiary, dla wszystkich noszenie krzyżyka lub tatuażu chrześcijańskiego może być powodem ataków. Zdarza się infiltracja środowisk kościelnych przez islamistów, szczególnie w celu wykrywania konwertytów<sup>169</sup>.

Wszelkie badania wykazują, że we współczesnej Szwecji sukcesywnie rośnie przepaść kulturowa i wrogość społeczna pomiędzy wyznawcami różnych religii. Odpowiada za to m.in. ekstremizm islamski oraz sekularyzm, starający się ograniczać chrześcijan w zakresie dzielenia się wiarą i nauczania dzieci. Chrześcijańskie zakłady naukowe napotykać niespodziewane bariery biurokratyczne, ogranicza się ich działanie, dążąc do likwidacji tych placówek. Chrześcijańscy lekarze i pielęgniarki mogą być zwolnieni z pracy za korzystanie z wolności sumienia, kościoły bywają narażone na ostrą krytykę za odmowę udzielania ślubów osobom homoseksualnym. Nastąpiła niewielka poprawa w kwestii przyjmowania wniosków azylowych od konwertytów, jednak nadal wielu z nich grozi deportacja. W wielu regionach Szwecji osobom nawróconym na chrześcijaństwo zagraża poważna przemoc<sup>170</sup>.

## e) Wielka Brytania

Dzieje chrześcijaństwa na terenach określanych później jako Wielka Brytania zaczynają się od czasów Eteberta, króla Kentu, świętego Kościoła katolickiego, który w VI w. pod wpływem swej francuskiej żony, Berty, położył podwaliny pod chrystianizację królestwa, przyjmując misjonarzy pod przewodnictwem św. Augustyna, a w 601 r. sam przyjął chrzest<sup>171</sup>. Obecnie istnieją w Zjednoczonym

<sup>168</sup> Raport OI DAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 25.06.2022].

<sup>169</sup> Tamże.

<sup>170</sup> Tamże.

<sup>171</sup> J. Świdziński, Święty Etebert – król Kentu | Prawica.net (archive.org); Paweł Kosiński SJ, Wprowadził chrześcijaństwo do Anglii – św. Etebert (deon.pl) [dostęp: 04.07.2022].

Królestwie dwa dominujące kościoły chrześcijańskie: Kościół Szkocji<sup>172</sup> i Kościół Anglii, będący kościołem państwowym, którego oficjalnym zwierzchnikiem jest panujący monarcha Wielkiej Brytanii<sup>173</sup>. 26 biskupów zasiada w Izbie Lordów, co sprawia, że Brytyjczycy są bardziej „obycti” z obecnością chrześcijaństwa w sferze publicznej. Być może dzięki temu brytyjski sekularyzm jest bardziej „ludowy”, „otwarty” niż we Francji czy Hiszpanii, gdzie głównym jego propagatorem wydają się elity społeczne<sup>174</sup>.

Duża część multikulturowego społeczeństwa brytyjskiego odeszła już od wyznawania jakiegokolwiek religii, jednak tego typu sekularyzm zdaje się dotyczyć przede wszystkim chrześcijan. Na wyspach występuje szczególnego rodzaju przesunięcie tożsamości religijnych – odchodzeniu od chrześcijaństwa towarzyszy zwiększanie się liczby muzułmanów i osób niewierzących<sup>175</sup>. Pomimo sukcesywnie rosnących wpływów islamu, część mieszkańców Wysp nastawiona jest do niego negatywnie, czego przyczyną są zamachy terrorystyczne o podłożu islamskim z 2015 r.<sup>176</sup> Władze wprowadzają przepisy ograniczające wolność wypowiedzi, wolność sumienia i innych praw chrześcijan. Dzieje się to pod pozorem zwalczania tzw. mowy nienawiści, wprowadzania „tolerancji” i „równości”. Władze dotknięte są problemem analfabetyzmu religijnego, na uczelniach zaczynają dominować postawy autocenzury wśród studentów i kadry naukowej, co wykazują badania ankietowe<sup>177</sup>.

Dużym (i wciąż narastającym) problemem są przypadki stosowania sankcji i zwalniania z pracy (bądź odmowy zatrudnienia) osób wyrażających przekonania chrześcijańskie publicznie lub na

<sup>172</sup> Strona internetowa Kościoła Szkocji, Kościół Szkocji (churchofscotland.org.uk) [dostęp: 04.07.2022].

<sup>173</sup> Strona internetowa Kościoła Anglii, Kościół Anglii | Światowa Rada Kościołów (oikoumene.org); Tadeusz J. Zieliński, *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*, Warszawa, 2016 [dostęp: 04.07.2022].

<sup>174</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 04.07.2022].

<sup>175</sup> Tamże.

<sup>176</sup> Tamże.

<sup>177</sup> Wyniki badań ankietowych Studenckiego Sondażu nt. Wolności Słowa z 2020 r., Studencki Narodowy Sondaż na temat Wolności Słowa – Kampania Wolności Słowa (protectfreespeech.uk) [dostęp: 07.07.2022].

portalach społecznościowych. Spotykały się one z zastraszaniem ze względu na odmienne poglądy w zakresie polityki tożsamości, bioetyki lub za dzielenie się cytatami biblijnymi dotyczącymi tych kwestii. Ten rodzaj dyskryminacji zniszczył kariery wielu osób<sup>178</sup>. Niektórzy chrześcijańscy politycy zostali usunięci z szeregów swych partii za odmienne poglądy na temat małżeństwa i aborcji<sup>179</sup>. Na przykład posłanka dr Lisa Cameron otrzymywała groźby śmierci po głosowaniu zgodnie z przekonaniem *pro-life*<sup>180</sup>. Na uczelniach prześladowani są studenci *pro-life*, niektórzy z nich są nawet relegowani ze studiów. Ogranicza się działalność organizacji studenckich o takich poglądach, a kadra naukowa bywa oskarżana np. o transfobię<sup>181</sup>. Wokół placówek aborcyjnych wprowadza się strefy buforowe (*Public Space Protection Order* – PSPO), w których zabroniona jest modlitwa i rozmowy z kobietami zamierzającymi dokonać aborcji<sup>182</sup>. W szkołach nieakademickich prawa rodziców są sukcesywnie naruszane, szczególnie gdy chodzi o tzw. edukację seksualną. Według rządowych wytycznych dzieci szkolne winny uczyć się o związkach LGBTQ+, a rodzice muszą posyłać dzieci na te zajęcia. Można zrezygnować z edukacji seksualnej, jednak z komponentu dotyczącego związków LGBTQ+ już nie. Petycja, w której domagano się możliwości takiego wyłączenia,

<sup>178</sup> *Maya Forstater: Woman wins tribunal appeal over transgender tweets*, <https://www.bbc.com/news/uk-57426579>; Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.07.2022].

<sup>179</sup> *Pastor sues after being forced out of job harassed over tweet*, <https://www.intoleranceagainsthristians.eu/index.php?id=12&case=3106> [dostęp: 07.07.2022].

<sup>180</sup> *British MP receives death threat after voting against abortion law*, <https://www.intoleranceagainsthristians.eu/index.php?id=12&case=3717> [dostęp: 07.07.2022].

<sup>181</sup> *The disturbing treatment of a pro-life student midwife*, <https://www.spectator.co.uk/article/the-disturbing-treatment-of-a-pro-life-student-midwife>; E. Busby, *Anger and Threats as Antiriot Student Societies Mushroom at Universities across UK in Independent*, <https://www.independent.co.uk/news/education/education-news/abortion-pro-life-choicestudentsocieties-universities-free-speech-a9160671.html> [dostęp: 07.07.2022].

<sup>182</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.07.2022].



osiągnęła 112 tys. podpisów, które składali chrześcijanie, muzułmanie i ortodoksyjni Żydzi<sup>183</sup>. Szkoły chrześcijańskie doznają presji, aby nauczać treści ateistycznych te dzieci, które nie uczestniczą w ceremoniach religijnych. Niektórych uczniów zachęca się do „zmiany płci”<sup>184</sup>. Uniwersytety w Edynburgu i w Stirling odmówiły studenckim grupom *pro-life* przynależności do Unii Studenckiej<sup>185</sup>. Studenci wezwali szkocki rząd do przeciwdziałania epidemii cenzury w szkołach wyższych<sup>186</sup>.

W brytyjskich mediach poszczególne grupy wyznaniowe przedstawiane są w sposób niezrównoważony, wybiórczy, nierzetelny. Powoduje to powszechny analfabetyzm religijny, mający duży wpływ na postrzeganie osób wierzących przez społeczeństwo i władze. Nierzadkie są medialne zniesławienia społeczności chrześcijańskich. Np. telewizja BBC w 2020 r. wyemitowała program dotyczący konwersyjnej terapii homoseksualistów ze skrajnie jednostronnym komentarzem, zupełnie pomijającym inne punkty widzenia oraz wyniki badań naukowych nie pasujących do mainstreamowego przekazu<sup>187</sup>. Program posłużył do forsowania prawnego zakazu terapii konwersyjnej. Przeciwno tym manipulacjom protestowała grupa X-Out-Loud,

<sup>183</sup> Love has no age: a letter to ASDA, <https://safeschoolsallianceuk.48www.intoleranceagainsthristians.com/net/2020/06/18/a-letter-to-asda-regarding-their-home-learningpacks/>; Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.07.2022].

<sup>184</sup> Our 13-year-old was brainwashed into thinking she's transgender: Parents accuse school of secretly allowing girl to attend 'radicalising' mentoring sessions that convinced her that she was really a boy, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8112841/Our-13-year-old-brainwashed-thinking-hestransgender.html?> [dostęp: 07.07.2022].

<sup>185</sup> Scottish Universities Shamed in Damning Report for Failing to Defend Pro-Life Free Speech Rights of Students, <https://www.spuc.org.uk/News/ID/384560/Scottish-universities-shamed-in-damning-report-orfailing-to-defend-pro-life-free-speech-rights-of-students> [dostęp: 07.07.2022].

<sup>186</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 07.07.2022].

<sup>187</sup> BBC Northern Ireland launched biased program on „gay conversion therapy”, <https://www.intoleranceagainsthristians.eu/index.php?id=12&case=4196>; BBC uses biased LGBT expert who distorts evidence, BBC uses biased LGBT expert who distorts evidence – Christian Concern [dostęp: 08.07.2022].

złożona z byłych gejów<sup>188</sup>, opowiadając się za zniuansowanym prawem, które sferę intymną pozostawia decyzji konkretnego człowieka<sup>189</sup>. Medialne praktyki dyskryminacyjne brytyjskich mediów przybierają cztery główne formy: 1. Sensacjonizm, czyli wzmocnienie jedynie elementów politycznych, „niecodziennych”, nieznanych i niezrozumiałych dla przeciętnego odbiorcy, w którym mogą budzić zdziwienie lub wrogość do jakiejś grupy wyznaniowej; 2. Wzmocnienie mylących stereotypów; 3. Redukowanie religii do form jedynie doktrynalnych, przedstawianych myląco przy użyciu nieprecyzyjnego języka; 4. Ignorowanie różnic występujących w ramach grup wyznaniowych i pomiędzy nimi<sup>190</sup>.

Chrześcijańskie firmy i organizacje, które wyrażają poparcie dla konserwatywnego światopoglądu i tradycyjnego modelu rodziny, bywały zmuszane do zamknięcia swych kont bankowych z powodu ekstremalnych interwencji różnego rodzaju lewicowych grup. Przykładem jest sieć restauracji Chick-fill-A, która utraciła lokalizację w centrum handlowym wskutek protestów po przekazywaniu przez nią funduszy m.in. na Armię Zbawienia<sup>191</sup>. Aktywiści lewicowi twierdzili, że zarówno sieć restauracji, jak i sama Armia Zbawienia mają renomę instytucji nieprzyjaznych osobom LGBTQ+ i wezwali do bojkotu. Core Issues Trust i International Federation for Therapeutic and Counselling Choice zostały powiadomione przez Braclay's Bank o zamknięciu ich kont<sup>192</sup>. Jest wysoce prawdopodobne, że w związku z planowanym zakazem terapii

<sup>188</sup> Strona internetowa grupy X-Out-Loud, home | X-OUT-LOUD (xout-loud.com) [dostęp: 08.07.2022].

<sup>189</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 08.07.2022].

<sup>190</sup> Tamże.

<sup>191</sup> K. Taylor, Chick-fil-A's ties to a controversial Christian charity are going viral as the chain expands into the UK. Here's the breakdown of what happened, Business Insider, <https://www.businessinsider.de/international/chickfil-a-backlash-as-expands-into-uk-2019-10/?r=US&IR=T> [dostęp: 13.07.2022].

<sup>192</sup> The Christian Institute, Ofsted savaged at High Court for saying Christian groups should keep out of the public square, <https://www.christian.org.uk/news/ofsted-savaged-at-high-court-for-saying-christian-groups-should-keepout-of-the-public-square/> [dostęp: 13.07.2022].

konwersyjnej obie te organizacje zostaną rozwiązane<sup>193</sup>. Represje dotyczą także chrześcijańskie agencje adopcyjne, wskutek czego chrześcijańscy rodzice ze względu na swoją wiarę są pozbawiani możliwości zostania rodzicami adopcyjnymi<sup>194</sup>.

Wydarzenia organizowane w przestrzeni publicznej przez organizacje chrześcijańskie są bardzo często odwoływane ze względu na sprzeciw różnych grup aktywistów<sup>195</sup>.

Zakazy kultu narzucone przez władze w 2020 r. w związku z tzw. pandemią COVID-19 uchylane były przez brytyjskie sądy jako niezgodne z prawem. Początkowo zamknięto kościoły i zakazano sprawowania Mszy św., jednak z biegiem czasu rządy Szkocji i Irlandii Płn. zezwoliły na ich otwarcie. Natomiast w Walii publiczne ceremonie religijne były zakazane, zdarzały się interwencje policji, „ewakuujące” wiernych z kościołów<sup>196</sup>.

Podobnie jak w innych analizowanych krajach, złożona jest w Zjednoczonym Królestwie sytuacja konwertytów. Trudności związane są głównie z uzyskaniem prawa azylu ze względu na prześladowania religijne w kraju zamieszkania. Home Office często uznawało konwersję za „nieautentyczną” i odrzucało wnioski azylowe. Brak jest modelowej procedury uzgodnionej z przełożonymi kościelnymi, która mogłaby służyć do „weryfikacji nawróceń”<sup>197</sup>. W tym kontekście szczególnie dolegliwy jest „religijny analfabetyzm” urzędników<sup>198</sup>. Niekiedy konwertytów poddaje się testom z wiedzy religijnej i znajomości postaci biblijnych, co raczej nie pomaga w rozwiązaniu problemu. Ponadto osoby nawrócone na chrześcijaństwo są często prześladowane w swoich społecznościach

<sup>193</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf ([intoleranceagainstchristians.eu](https://intoleranceagainstchristians.eu)) [dostęp: 13.07.2022].

<sup>194</sup> Tamże.

<sup>195</sup> Tamże.

<sup>196</sup> Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19 (eclj.org) [dostęp: 15.07.2022].

<sup>197</sup> UK Home Office admits reason for underrepresentation of christian refugees, <https://intoleranceagainstchristian.eu/index.php?id=12&case=2733> [dostęp: 16.07.2022].

<sup>198</sup> Home Office cites Bible to deny asylum, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych cytuje Biblię, aby odmówić azylu | Aktualności | Czasy (thetimes.co.uk) [dostęp: 16.07.2022].

przy bezczynności państwa, co jest niestety standardem w zachodnich demokracjach<sup>199</sup>.

Islamska radykalizacja w brytyjskich więzieniach stanowi zagrożenie dla chrześcijańskich więźniów i kapelanów więziennych. Muzułmańskie gangi zmuszają więźniów do przechodzenia na islam groźbami i biciem, a także organizują w więzieniach sądy szariackie<sup>200</sup>. Wskutek tego zakłady penitencjarne stają się wylęgarniami terroryzmu i islamskiej przestępczości, przy praktycznie pełnej bezradności władz<sup>201</sup>.

Wzrost presji ze strony radykalnego islamu widoczny jest praktycznie w każdej dziedzinie życia. W takich miastach jak Birmingham, Leeds, Bradford chrześcijanie zmuszani są do przestrzegania pewnych zasad i sposobu życia ukształtowanego przez tę kulturę<sup>202</sup>. Stosowane jest zastraszanie werbalne, emocjonalne i psychiczne, a nawet przemoc fizyczna. Chrześcijanie są ponadto zmuszani do uczestnictwa w niechrześcijańskich obrzędach, uroczystościach religijnych, ograniczeń w ubiorze. W konsekwencji rezygnują z organizowania życia religijnego, aby nie stać się ofiarami przemocy. Konwertyci o pochodzeniu muzulmańskim zmuszeni są do prowadzenia podwójnego życia, aby zapewnić sobie elementarne bezpieczeństwo<sup>203</sup>. Wiele księgarń sprzedaje książki promujące dżihad, poligamię i islamski *dress code*<sup>204</sup>. Równoległe do brytyjskiego systemu prawnego działa od 30 do 85 rad szariatu,

<sup>199</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 16.07.2022].

<sup>200</sup> Sean O'Neill, Islamscy ekstremiści organizują procesy szariatu i pielęgnują młodych muzulmanów w brytyjskich więzieniach | Aktualności | Czasy (thetimes.co.uk); I. Gallagher, Christian prison chaplain who revealed his Bible meetings were hijacked by Islamic extremists is taking legal action after being punished for whistleblowing, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-9130499/Prison-chaplain-takes-legal-action-punished-whistleblowing.html?> [dostęp: 18.07.2022].

<sup>201</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 18.07.2022].

<sup>202</sup> Tamże.

<sup>203</sup> Tamże.

<sup>204</sup> Tamże.

a prawo szariackie może być stosowane przez sądy państwowe w mediacjach dotyczących małżeństwa i finansów muzułmanów<sup>205</sup>.

W Wielkiej Brytanii odnotowuje się bardzo dużo przestępstw wynikających z nienawiści do osób wierzących. Częste są ataki na kościoły oraz budynki należące do grup wyznaniowych (szczególnie dotyczy to terenów wiejskich i obiektów czasowo lub trwale zamkniętych), zdarzają się akty fizycznej agresji skierowane przeciwko konkretnym osobom<sup>206</sup>. W Szkocji w latach 2018–2020 42% przestępstw tego typu było popełnionych przeciwko katolikom<sup>207</sup>. Countryside Alliance<sup>208</sup> w swym raporcie wykazała, że w latach 2019–2020 popełniono w Wielkiej Brytanii 20 tys. przestępstw przeciwko świątyniom chrześcijańskim<sup>209</sup>. Liczba tych negatywnych zjawisk wykazuje tendencję wzrostową. Także działania sprawców są coraz bardziej brutalne (podpalenia) i powodują coraz większe szkody.

Reasumując, we współczesnej Wielkiej Brytanii wartości chrześcijańskie są redukowane przez agresywny sekularyzm. Dotyczy to także prawa, które wydaje się coraz mniej przychylne osobom wierzącym, szczególnie w sferze wolności słowa i praw rodzicielskich. Społeczna nietolerancja przekształca się w agresję, której ofiarami padają sami wierzący, jak i mienie kościelne. Jednym z powodów może być nierzetelność mediów, przedstawiających chrześcijan w złym świetle. Publiczny dyskurs na temat płci i seksualności prowadzi do napiętnowania i wykluczenia społecznego osób o innych poglądach, co powoduje daleko idące konsekwencje

<sup>205</sup> Secretary of State for the Home Department, *Applying sharia law in England and Wales*, „Independent Review”, s. 4, <https://www.gov.uk/government/publications/applying-sharia-law-in-england-and-wales-independent-review> [dostęp: 19.07.2022].

<sup>206</sup> Church staff in Cheshire psychically assaulted, Case details (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 20.07.2022].

<sup>207</sup> Anti-Catholic bigotry most common type on hate crime, PressReader.com – Repliki gazet z całego świata [dostęp: 20.07.2022].

<sup>208</sup> Organizacja promująca „wiejski styl życia”, Countryside Alliance – Kampanie Countryside Alliance na rzecz łowiectwa, strzelectwa, rybołówstwa i społeczności wiejskich (countryside-alliance.org) [dostęp: 20.07.2022].

<sup>209</sup> Countryside Alliance, Annual report into crimes on churches and religious buildings in the UK 2019-20, <https://www.countryside-alliance.org/news/special-report-into-crimes-against-churches-and-religious-buildings-in-the-uk-2019-20> [dostęp: 20.07.2022].

w życiu prywatnym, np. na rynku pracy. Przemoc wobec chrześcijan przejawia się w atakach na budynki kościelne i coraz częstszych napaściach fizycznych na przywódców religijnych lub szeregowych wiernych. Osobnym problemem jest narastająca presja ze strony ekstremistycznych grup muzułmańskich<sup>210</sup>.

Pozytywnym zjawiskiem jest zainteresowanie niektórych polityków problematyką dyskryminacji wierzących i podejmowanie przez nich działań mających na celu zapobieżenie negatywnym trendom<sup>211</sup>.

## 6. Diagnoza ograniczeń wolności religijnej występujących w sferze publicznej w Europie (wybrane kraje poza Polską)

W omawianym powyżej raporcie OIDAC *Under pressure: Human Rights of Christians in Europe*, znajdujemy zbiorową diagnozę stosunków wyznaniowych w wybranych państwach Europy. Kwestionowanie wolności sumienia w krajach Europy Zachodniej rozpoczęło się od negowania klauzuli sumienia lekarzy, położnych i farmaceutów, obecnie zaś nietolerancja objęła także szeroko pojmowane kwestie dotyczące małżeństwa, rodziny i ludzkiej seksualności, dotykając całej społeczności wierzących. Wolność sumienia nie dotyczy jednak tylko sfery religijnej – umożliwia ona wszystkim ludziom i instytucjom odmowę działań uznawanych przez te podmioty za niemoralne<sup>212</sup>.

Obserwatorium Nietolerancji i Dyskryminacji Chrześcijan w Europie (OIDAC) odnotowuje ograniczenia wolności słowa w wielu krajach Europy oraz w wielu grupach społecznych. Dzieje się tak pomimo faktu, że wolność słowa jest zagwarantowana w konstytucjach i systemach prawnych wszystkich tych państw, jest powszechnie uznawana za prawo podstawowe i cenny atut demokratycznego

<sup>210</sup> Raport OIDAC *Under pressure: Human Rights of Christians in Europe*, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 22.07.2022].

<sup>211</sup> Tamże.

<sup>212</sup> Tamże.

społeczeństwa. Wierzący w Europie mogą spodziewać się negatywnych konsekwencji za wyznawanie bliskich im wartości, za ujawnienie swojej wiary, za zachowania i wypowiedzi z tą wiarą zgodne. Konsekwencją może być wykluczenie społeczne, zastraszanie, przemoc, a także zwolnienie z pracy lub ściganie przez prawo. Nękanie prawne stało się obecnie łatwiejsze dzięki prawu zwalczającemu tzw. mowę nienawiści, pełnemu niejasnych, nieostrych sformułowań, pozwalającemu oskarżyć każdego o dowolne przestępstwo motywowane nietolerancją czy właśnie „nienawiścią”. Pochodną tego stanu rzeczy jest autocenzura, gdy ludzie ukrywają swoje prawdziwe poglądy w obawie przed restrykcjami<sup>213</sup>.

Prawa rodziców ograniczane są przez przemożny na całym Zachodzie proces sekularyzacji szkół wszelkich typów i stopni. Szkoły przekazują uczniom wartości sprzeczne z chrześcijańskimi przekonaniami ich rodziców. Protestujący przeciwko edukacji seksualnej lub ideologii *gender* rodzice są wyśmiewani i ignorowani. W szkołach wyższych studenci oraz wykładowcy zawieszani są w obowiązkach za dzielenie się niepopularnymi opiniami i przemyśleniami oraz za zadawanie niewygodnych pytań. Jest to zaprzeczenie idei wolności nauki oraz zapoznanie misji uniwersytetu. Redukowanie nauki religii w szkołach, dyskryminacja osób wierzących (często za noszenie krzyżyka lub prezentowanie innych symboli religijnych) powoduje powstanie systemu segregacji społecznej w edukacji, podziału uczniów na lepszych („wyzwolonych z religijnych przesądów”) i gorszych (religijnych)<sup>214</sup>.

W mediach zachodnioeuropejskich raczej nie ma miejsca dla materiałów obrazujących struktury nienawiści skierowane przeciwko wierzącym i krzywdy im wyrządzane. Ignorancja religijna decydentów i – często – ich zła wola skutkują wypaczonym obrazem wspólnot wyznaniowych, przekazywanym społeczeństwu. W najlepszym wypadku problematyka religijna w dominujących mediach nurtu liberalnego jest zupełnie pomijana<sup>215</sup>.

<sup>213</sup> Tamże.

<sup>214</sup> Tamże.

<sup>215</sup> Pew Research Center, News Media and Political Attitudes in Sweden, <https://www.pewresearch.org/global/fact-sheet/news-media-and-political-attitudes-in-sweden/> [dostęp: 27.07.2022].

Wszystko to może prowadzić do zniesławienia osób wierzących i narażenia ich na dyskryminację, wrogość i przemoc.

Jednym z najbardziej widocznych oznak zwalczania wiary jest z pewnością eliminowanie symboli religijnych z przestrzeni publicznej. W całej Europie jest to proces znany od dawna. Na Wschodzie angażowały się weń reżimy komunistyczne, na Zachodzie wewnętrzne siły sekularyzacyjne, najczęściej w postaci lewicowo-liberalnych rządów. Masowo usuwano krzyże ze szkół, szpitali i budynków użyteczności publicznej. We Francji, Szwecji i wschodnich Niemczech promulgowano już ustawy, mające na celu ścisłą sekularyzację tego rodzaju instytucji<sup>216</sup>. W niektórych przypadkach dyskryminowano osoby noszące krzyżyk na szyi<sup>217</sup>. Dekrucyfikacja szczególnie dotkliwa jest w Hiszpanii, gdzie socjalistyczne i liberalne rządy „odreagowują” prokatolickie nastawienie reżimu frankistowskiego, a usuwając krzyże z przestrzeni publicznej, argumentują to tym, że postawiono je właśnie w epoce Franco. Jednakże i w państwach, w których symbol krzyża nie ma bezpośrednich konotacji politycznych, jest on na celowniku rządów i różnych grup nacisku<sup>218</sup>.

Chrześcijańscy konwertyci są dyskryminowani we wszystkich pięciu krajach objętych powyższą analizą. Z jednej strony, zagrożeni deportacją przez państwo, w którym pragnęli znaleźć schronienie, z drugiej – ciągle doznający przemocy ze strony swoich byłych współwyznawców<sup>219</sup>.

Islamski ekstremizm i pochodzące od niego akty przemocy dotyczą nie tylko chrześcijan, lecz także członków innych grup religijnych. Segregacja społeczna występuje we wszystkich krajach, w których znajdują się duże, zwarte skupiska muzułmanów.

<sup>216</sup> Carl O'Brian, Catholic symbols in state schools to be phased out, <https://www.irishtimes.com/news/education/catholic-symbols-in-state-schools-to-be-phased-out-1.4378103> [dostęp: 28.07.2022].

<sup>217</sup> Av Jacob Zetterman, Han tvingades ta av korset vid skolfotograferingen, <https://www.dagen.se/nyheter/2020/10/09/han-tvingades-ta-av-korset-vid-skolfotograferingen/> [dostęp: 28.07.2022].

<sup>218</sup> Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf (intoleranceagainsthristians.eu) [dostęp: 29.07.2022].

<sup>219</sup> Tamże.



W Wielkiej Brytanii notuje się zwiększającą się presję islamską w zakładach karnych. We Francji, próby ustawowego rozwiązania tego problemu prowadzą do rozwiązań naruszających wolność sumienia. Na to wszystko nakłada się „religijny analfabetyzm” władz, które nie są w stanie właściwie zdiagnozować problemu i aktywnie angażować się w jego rozwiązanie<sup>220</sup>.

Liczba przestępstw z nienawiści skierowanej nie tylko przeciwko wspólnotom chrześcijańskim rośnie w zastraszającym tempie praktycznie we wszystkich krajach europejskich. W roku 2020 odnotowano 7181 wystąpień przeciwko członkom różnych grup wyznaniowych. Często tego typu naruszenia prawa bywają „niezauważane”. 24 kraje europejskie zgłosiły popełnianie na ich terenie przestępstw o motywacjach antyreligijnych, rasistowskich i ksenofobicznych, 24 przypadki w związku z grupami LGBT, w 16 państwach miały miejsce działania antysemickie, w 14 – antymuzułmańskie, a tylko 11 krajów podało dane na temat przestępstw z nienawiści wobec chrześcijan. Prowadzi to do zniekształcenia prawdziwego obrazu tych zjawisk. Ponadto, spośród 136 organizacji pozarządowych jedynie 8 zgłaszało wystąpienia antychrześcijańskie. Jednocześnie wiadomo, że wzrost liczby przestępstw z nienawiści wobec chrześcijan wzrasta rok do roku mniej więcej o 70%, wystarczy tutaj porównanie rejestrów policyjnych poszczególnych krajów. Rośnie liczba ataków na budynki religijne, symbole, publiczne celebracje czy poszczególne osoby<sup>221</sup>. Podczas tzw. pandemii COVID-19 we wszystkich praktycznie krajach europejskich wprowadzono drastyczne ograniczenia dla wiernych pragnących uczestniczyć w nabożeństwach. Niekiedy ograniczenia te przyjęły postać zakazu kultu publicznego, co stanowiło złamanie wolności wyznania i było niezgodne z konstytucjami tych państw. Można uważać, że tzw. pandemia została wykorzystana do uderzenia w religijność, głównie chrześcijańską<sup>222</sup>.

---

<sup>220</sup> Tamże.

<sup>221</sup> Tamże.

<sup>222</sup> Tamże.

## 7. Wystąpienia przeciwko wolności religijnej w sferze publicznej w Polsce

Sytuację w naszym kraju zobrazuje przytoczenie i analiza głównych tez obszernego raportu autorstwa specjalistów z Laboratorium Wolności Religijnej (LWR)<sup>223</sup>, ukazującego 158 przypadków naruszeń prawa do wolności religijnej w Polsce w roku 2021. Podzielony jest on na siedem części, obrazujących kolejno: niszczenie i znieważanie miejsc kultu, fizyczne ataki na wiernych duchownych i świeckich, znieważanie i niszczenie symboli religijnych, ograniczenia wyznawania wiary w przestrzeni publicznej, dyskryminację ze względu na przekonania religijne, nawoływanie do nienawiści na tle różnic wyznaniowych lub znieważania grup ludności z powodu przynależności wyznaniowej, wreszcie zaszłości nie klasyfikujące się do żadnej z powyższych kategorii. Podział ten jest utrzymany poniżej. W każdej grupie przedstawię kilka najbardziej reprezentatywnych przypadków i umieszczę krótkie podsumowanie. Całość porównam z gwarancjami prawnymi, przedstawionymi w pierwszej części mojego tekstu. W ten sposób mam nadzieję uzyskać obraz aktualnego stanu wolności religijnej w sferze publicznej w naszym kraju. Oprócz danych z raportu LWR wykorzystam dane z własnych opracowań, tworzonych systematycznie od kilku lat na potrzeby Centrum Obrony Praw Chrześcijań (COPCH).

### a) Fizyczne ataki na duchownych i inne osoby wierzące:

1. **2 marca 2021 r.** czterdziestosiedmioletni mężczyzna pobił proboszcza Sanktuarium w Paradyżu (woj. łódzkie). Sprawca zaatakował duchownego na terenie przy kościele, gdy kapłan zamykał bramę na plebanię. W wyniku działania napastnika duchowny trafił do szpitala, gdzie po trzech tygodniach pobytu, nie odzyskawszy przytomności, zmarł<sup>224</sup>.

<sup>223</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku, LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 05.08.2022]. Podział wystąpień antychrześcijańskich – zapożyczony z raportu LWR.

<sup>224</sup> Tamże; Wielka Wola-Paradyż. Ksiądz proboszcz brutalnie pobity pod kościołem. Policja bada sprawę – tvp.info [dostęp: 05.08.2022].

2. **3 marca 2021 r.** opoczyńska policja zatrzymała mężczyznę, który prawdopodobnie miał związek z ciężkim pobiciem 69-letniego ks. Prałata Adama Myszkowskiego, długoletniego proboszcza parafii w Wielkiej Woli-Paradyżu. Do zdarzenia doszło 2 marca 2021 r. Ksiądz ten zamykając bramę plebanii, został zaatakowany przez nieznanego sprawcę. W stanie ciężkim, z poważnym urazem głowy został przewieziony do szpitala w Opocznie, a potem do Uniwersyteckiego Szpitala Klinicznego w Łodzi<sup>225</sup>. 4 marca 2021 r. zatrzymanemu 47-latkowi postawiono zarzut usiłowania zabójstwa<sup>226</sup>. 17 marca 2021 r. pobity kapłan zmarł w szpitalu w Łodzi, nie odzyskawszy przytomności<sup>227</sup>.
3. **5 marca 2021 r.** Sąd Rejonowy w Rzeszowie zastosował areszt tymczasowy wobec dwóch sprawców wtargnięcia do nieczynnego kościoła w Rzeszowie oraz pobicia miejscowego proboszcza. Sprawcami okazali się 18- i 20-latek, którzy w opuszczonym kościele zamierzali odbyć libację alkoholową. Interweniujący proboszcz został pobity przez jednego ze sprawców, udało mu się jednak zamknąć włamywaczy w kościele do czasu przybycia policji. Zdeastrowane zostało także wnętrze świątyni – sprawcy uszkodzili ławy, krzesła, ołtarz główny i boczny<sup>228</sup>.
4. **17 marca 2021 r.** ok. godz. 9.00 do bazyliki Mariackiej w Krakowie weszła kobieta, która rozebrała się i opluła księdza. Sprawczynią jest dwudziestolatka, która już od kilku dni próbowała zakłócać Msze św. w bazylice<sup>229</sup>.
5. **11 września 2021 r.** około godz. 23.20 doszło do napadu na proboszcza parafii św. Szymona i Judy Tadeusza w Dmeninie

<sup>225</sup> Policja potwierdziła pobicie ks. prał. Adama Myszkowskiego | eKAI [dostęp: 02.04.2021].

<sup>226</sup> Sprawca pobicia księdza z Paradyża usłyszał zarzuty | eKAI [dostęp: 02.04.2021].

<sup>227</sup> Zmarł pobity ks. prał. Adam Myszkowski – Nasza Polska – internetowy magazyn informacyjny [dostęp: 02.04.2021].

<sup>228</sup> Pijacka szarża w Rzeszowie. Wandale zdemolowali zabytkowy kościół i pobili proboszcza – NCZAS.COM; Pobili proboszcza, zniszczyli ołtarze i zdemolowali kościół na osiedlu Budziwój w Rzeszowie. 18-latek i 20-latek z zarzutami – nowiny24.pl; Włamali się do kościoła, pili alkohol i pobili księdza. Będzie areszt tymczasowy? – Rzeszów, ESKA.pl [dostęp: 02.04.2021].

<sup>229</sup> Szokujące sceny w bazylice Mariackiej. Naga kobieta opluła księdza (dorzeczy.pl) [dostęp: 02.04.2021].

w woj. łódzkim. Dwóch mężczyzn niszczyło ogród wokół plebanii, a następnie dobijali się do drzwi. 39-letni proboszcz otworzył drzwi i otrzymał silne uderzenie w twarz, które uszkodziło okulary. Bandyty uszkadzili także drzwi plebanii, zrzucili na ziemię flagę Polski, w którą wycierali buty. Straty materialne ocenia się na ok. 2000 zł<sup>230</sup>.

6. **15 września 2021 r.** około godz. 10.00 doszło do brutalnego ataku na duchownego i do zbezczeszczenia kościoła parafii pw. św. Józefa w Szczecinie. 33-letni mężczyzna z butelką alkoholu w dłoni wszedł do przedsionka świątyni i zaczął go demolować. Chwycił za wiszący krzyż i zrzucił go na ziemię, a następnie próbował go złamać, depcząc po nim. Bandytę próbował powstrzymać ksiądz z tamtejszej parafii. Niestety przyplącił to m.in. złamaniem szczęki. (...) Doszło do wymiany zdań, a w pewnym momencie napastnik się wychylił i uderzył księdza w lewy policzek. ‘Wczoraj rozmawiałem z księdzem Marcinem, ma pęknięcie żuchwy, krwiak i nie wiadomo, co tam będzie’ – powiedział ks. Dariusz Olszak z parafii pw. św. Józefa w Szczecinie. Mężczyznę na miejscu zatrzymali funkcjonariusze Policji. Był pod wpływem alkoholu. Był już notowany między innymi za przestępstwa przeciwko mieniu oraz przestępstwa przeciwko zdrowiu i życiu<sup>231</sup>.
7. **11 listopada 2021 r.** w Siedlcach nieznany sprawca zaatakował o. Maksymiliana Adama Swierżewskiego, franciszkanina z parafii pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Siedlcach. W wyniku pobicia zakonnik po kilku godzinach zmarł<sup>232</sup>.
8. **14 listopada 2021 r.** mężczyzna pod wpływem alkoholu dobijał się do drzwi plebanii parafii pw. św. Jana Apostoła Ewangelisty w Dzieńmorowicach (Dolny Śląsk), domagając się, by proboszcz

<sup>230</sup> Napad na księdza koło Radomska. Napad na księdza na plebanii we wsi Dmenin. Przyszli wieczorem i pobili | Dziennik Łódzki (dzienniklodzki.pl) [dostęp: 22.09.2021].

<sup>231</sup> Bandyta złamał szczękę duchownemu i połamał krzyż w kościele – Stop Profanacjom [dostęp: 17.09.2021].

<sup>232</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku, LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnoscipol.pl); Siedlce: Śmiertelne pobicie młodego franciszkanina – PCH24.pl [dostęp: 07.08.2022].

wpuścił go do środka, ponieważ przyszedł go zabić. Po zniszczeniu drzwi i wtargnięciu na plebanię nietrzeźwy mężczyzna zaatakował kapłana, bijąc go przedmiotami, które miał pod ręką<sup>233</sup>.

9. **8 grudnia 2021 r.** w Łęcznej zatrzymano pijanego 18-latkę, który zaatakował proboszcza parafii św. Barbary i dokonał szeregu uszkodzeń mienia w kościele<sup>234</sup>.

#### b) Ataki skierowane przeciwko miejscom kultu:

1. **9 stycznia 2021 r.** doszło do aktu wandalizmu na cmentarzu w Lubomi w województwie śląskim. Pobity został także interweniujący mężczyzna. Sprawca zniszczył lampki i stroiki, skakał po grobach, uszkodził nagrobki. Odgłosy tłuczonego szkła zbudziły innego mężczyznę, który podjął próbę interwencji wobec sprawcy, został jednak przezeń pobity. Przesiępca został zatrzymany przez policję<sup>235</sup>.
2. **10 stycznia 2021 r.** na murach zabytkowego kirkutu w Oświęcimiu trójka dwudziestolatków namalowała swastykę i runy SS<sup>236</sup>.
3. **W styczniu 2021 r.** 20-letni mężczyzna namalował obraźliwe hasła na sześciu kapliczkach byłego cmentarza cholerycznego w Odporyszowie<sup>237</sup>.
4. **1 i 4 lutego 2021 r.** nieznani sprawcy uszkodzili nagrobki na cmentarzu komunalnym w Świebodzinie<sup>238</sup>.

<sup>233</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; Dziećmoro-wice. Napaść na plebanię (wiara.pl) [dostęp: 07.08.2022].

<sup>234</sup> W Łęcznej pijany 18-latek uderzył proboszcza. Wcześniej zdemolował kościół | eKAI [dostęp: 02.02.2021].

<sup>235</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku, LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosc.pl); Siedlce: Śmiertelne pobicie młodego franciszkanina – PCH24.pl [dostęp: 08.08.2022]. Górny Śląsk: zdewastowano cmentarz, krzyże wyrzucono na ulicę – Magna Polonia [dostęp: 02.02.2021].

<sup>236</sup> Oświęcim. Symbole faszystowskie na murze cmentarza żydowskiego namalowane przez nieznanego sprawcę zostały usunięte | Oświęcim Nasze Miasto [dostęp: 08.08.2022].

<sup>237</sup> LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosc.pl) [dostęp: 08.08.2022].

<sup>238</sup> Wandale niszczą cmentarz w Świebodzinie. Szykują się zmiany w funkcjonowaniu nekropolii (tvp.pl), Laboratorium Wolności Religijnej, Raport

5. **W nocy z soboty na niedzielę 14 lutego 2021 r.** tzw. nieznani sprawcy zdewastowali świątynię pw. św. Barbary przy ul. Emilii Plater w Warszawie. Niejako „przy okazji” doszło do zbezczeszczenia pomnika Bohaterów Powstania Warszawskiego<sup>239</sup>.
6. **23 lutego 2021 r.** 34-letnia kobieta podpaliła kościół pw. św. Krzyża w Lublinie. Ogień ugaszono, jednak zniszczeniu uległy drzwi, kotara je przysłaniająca oraz przedsiónek świątyni<sup>240</sup>.
7. **W nocy z 22 na 23 marca 2021 r.** zdewastowano groby na cmentarzu przy ul. Poprzecznej w Olsztynie. Sprawcy powywracali nagrobki, zrywali płyty nagrobne, łamali krzyże. Szczątki osób zmarłych nie zostały naruszone<sup>241</sup>.
8. **11 listopada 2021 r.** nieznany sprawca okradł plebanię archikatedry w Gdańsku – Oliwie. W trakcie nabożeństwa dostał się do budynku po rusztowaniu, następnie zaś spłądował co najmniej dwa pomieszczenia. Ukradł gotówkę oraz kilka wartościowych przedmiotów<sup>242</sup>.
9. **W nocy z 24 na 25 grudnia 2021 r.** mężczyzna zarejestrowany na kamerach monitoringu miejskiego zniszczył fasadę warszawskiego kościoła pw. Świętego Krzyża znajdującego się w Warszawie. Sprawca umieścił na elewacji napisy: Tu będzie techno, Świeckie państwo oraz PIS WON<sup>243</sup>.

---

przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl); Siedlce: Śmiertelne pobicie młodego franciszkanina – PCH24.pl [dostęp: 08.08.2022].

<sup>239</sup> Zdewastowany kościół i symbol Polski Walczącej w Warszawie – NCZAS.COM, Zwolennicy aborcji zdewastowali kolejny kościół | wDolnymŚląsku.com (wdolnymslasku.com), Zdewastowano warszawski kościół – ZycieStolicy.com.pl [dostęp: 08.08.2022].

<sup>240</sup> LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl); Pożar kościoła w Lublinie. Strażacy podejrzewają podpalenie – tvp.info [dostęp: 08.08.2022].

<sup>241</sup> LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl); Profanacja kościoła św. Piotra i Pawła (św. Barbary) w centrum Warszawy – tvp.info [dostęp: 08.08.2022].

<sup>242</sup> Włamanie do Archikatedry Oliwskiej w trakcie mszy za ojczyznę (wyborcza.pl); LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl); Profanacja kościoła św. Piotra i Pawła (św. Barbary) w centrum Warszawy – tvp.info [dostęp: 08.08.2022].

<sup>243</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 09.08.2022].

10. **W nocy z 6 na 7 grudnia 2021 r.** doszło do dewastacji ok. 90 grobów na cmentarzu komunalnym w Tarnobrzegu Sobowie. Wandale porozbijali figury Chrystusa na nagrobkach, a także powyrywali zdobiące je krzyże<sup>244</sup>.

c) Niszczenie i znieważanie symboli religijnych oraz przedmiotów czci religijnej

1. **W ostatnich dniach stycznia 2021 r.** policjanci zatrzymali 40-letniego mieszkańca Bielska-Białej, podejrzanego o profanację dwóch miejsc kultu religijnego. Mężczyzna w piątek zniszczył ponadstuletnią kapliczkę na Szlaku Papieskim w Kozach, a w sobotę oblał farbą Krzyż Trzeciego Tysiąclecia na Trzech Lipkach w Bielsku-Białej. Wandalowi, za zbezczeszczenie tych miejsc, grożą nawet 2 lata za kratami<sup>245</sup>.
2. **W lutym 2021 r.** w Galerii Sztuki Współczesnej w Opolu wystawiono instalację „Bez tytułu”, wykonaną przez Tomasza Mroza, zawierającą w sobie krzyż oraz twarz z nosem o fallicznym kształcie. Kurator wystawy opisuje rzeźbę jako „głowostóp mający być parodią ascetycznej kontemplacji”<sup>246</sup>.
3. **Około 19 lutego 2021 r.** sprofanowano posąg Najświętszej Marii Panny w Częstochowie. Figurze oderwano obie dłonie<sup>247</sup>.
4. **W marcu 2021 r.** w mediach społecznościowych znanego polskiego muzyka miała miejsce kampania zachęcająca do kupowania wyprodukowanych we współpracy z marką Hate Couture otwieraczy do butelek „Antichrist Bottle Opener”, przedstawiających odwrócony krucyfiks<sup>248</sup>.

<sup>244</sup> Tarnobrzeg. Ograbili groby z krzyży i zniszczyli figury (sztafeta.pl) [dostęp: 08.08.2022].

<sup>245</sup> Policjanci-zatrzymali-sprawce-profanacji-Krzyza-Trzeciego-Tysiaclecia-na-Trzech- (1).pdf [dostęp: 02.02.2021].

<sup>246</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 09.08.2022].

<sup>247</sup> Sprofanowano figurę NMP w Częstochowie! Posągowi odłupano dłonie – Pantarhei24.com [dostęp: 27.02.2021].

<sup>248</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 09.08.2022].

5. **W nocy z 6 na 7 maja 2021 r.** w Sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Myśliborzu zdewastowano figurę św. Siostry Faustyny. Nieznany sprawca pozbawił figurę głowy<sup>249</sup>.
6. **14 sierpnia 2021 r.** uszkodzono figurę Matki Boskiej w Kietrze (woj. opolskie). Ktoś prawdopodobnie próbował „zdzjąć” figurę Matki Bożej, ale figura była przymocowana na stałe i w efekcie szarpaniny prawdopodobnie została odłamana od swojej podstawy. Zdewastowana kapliczka stoi w parku pałacowym, nieopodal ruin siedziby rodu Gaszynów<sup>250</sup>.
7. **W nocy z 16 na 17 września 2021 r.** sprofanowano figurę Matki Boskiej w ogrodzie domu zakonnego Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi w Aninie (Warszawa). Figura stała w tym miejscu od czasów międzywojennych. Na szyi Matki Boskiej zawiązano kabel telefoniczny i ciągnąc zań, ściągnięto figurę z cokołu. Nie jest uszkodzona, gdyż upadła na trawę i mokre liście<sup>251</sup>.
8. **18 października 2021 r.** trzydziestojednoletni mężczyzna dopuścił się aktu wandalizmu piłując przydrożny krzyż ulokowany (...) w Zielonej Górze. Kilka godzin po wydarzeniu w internecie zostało opublikowane nagranie dokumentujące akt wandalizmu, na którym widać, jak sprawca posługujący się najpewniej akumulatorem szlifówką, piłuje drewnianą konstrukcję krzyża, następnie popycha go, a ten spada na ziemię<sup>252</sup>.
9. **W listopadzie i grudniu 2021 r.** na scenie krakowskiego Teatru Nowego Proxima wystawiano sztukę „Kora. Boska”, w której w sposób obrażający uczucia religijne wierzących przedstawiono postać Matki Bożej. Sztuka zawiera bulwersujące przedstawienie motywów maryjnych, nawiązujące do transwestytycznej subkultury *drag queen*<sup>253</sup>.

<sup>249</sup> Kolejny akt wandalizmu na Pomorzu Zachodnim. Nieznany sprawca zdewastował figurę św. siostry Faustyny (tysol.pl) [dostęp: 07.04.2021].

<sup>250</sup> Oderwana figura Matki Bożej – Stop Profanacjom [dostęp: 18.08.2021].

<sup>251</sup> Sprofanowano figurę Matki Bożej w Aninie – Radio Warszawa [dostęp: 17.09.2021].

<sup>252</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 12.08.2022].

<sup>253</sup> Tamże, LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl); Drag queen zagrała Matkę Boską. Prawica apeluje do Glińskiego i Ziobry o zdjęcie spektaklu z afisza (wyborcza.pl) [dostęp: 09.08.2022].



## d) Ograniczanie wyznawania wiary w sferze publicznej

1. **17 marca 2021 r.** ok. godz. 9.00 do bazyliki Mariackiej w Krakowie weszła kobieta, która rozebrała się i opluła księdza. Sprawczynią jest dwudziestolatka, która już od kilku dni próbowała zakłócać Msze św. w bazylice<sup>254</sup>.
2. **W nocy z 27 na 28 marca 2021 r.** nieznani sprawcy dokonali ataku na toruńskie kościoły. Bramy katolickich świątyń zostały obklejone żółto-czarną taśmą ostrzegawczą, na których naklejono kartkę z napisem: TEREN SKAŻONY Sars-CoV-2<sup>255</sup>.
3. **29 kwietnia 2021 r.** lewicowa aktywistka chciała przeszkodzić ludziom modlącym się w kościele. Jedna ze starszych pań pochyliła się do nóg sprawczyni i objęła je<sup>256</sup>. Zdarzenie zakończyło się tak, jak na poniższym zdjęciu.



Źródło: <https://stopprofanacjom.pl/lewicowa-aktywistka-nie-spodziewala-sie-takiej-reakcji-starszej-kobiety/>; (2) Marek Miško na Twitterze: „Foto naszej koleżanki Agnieszki Radzik, nigdy nie dostanie Grand Press. Wiecie dlaczego? Bo nie wzbudza nienawiści i poczucia wyższości. Bo sieje dobro, a nie zło. Fotografia została zrobiona podczas modlitwy za @RadioMaryja. Oto owoce miłości. @szczepan\_wojcik Twój ludzie! <https://t.co/tu7x1iWKzy>” / Twitter

<sup>254</sup> Szokujące sceny w Bazylice Mariackiej. Naga kobieta opluła księdza (dorzeczy.pl) [dostęp: 02.04.2021].

<sup>255</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwlonosci.pl) [dostęp: 09.08.2022].

<sup>256</sup> Lewicowa aktywistka nie spodziewała się takiej reakcji starszej kobiety – Stop Profanacjom [dostęp: 04.05.2021].

4. **3 maja 2021 r.** w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Dusznikach trzydziestoosmioletni mężczyzna krótko po rozpoczęciu liturgii podszedł do księdza odprawiającego mszę i po wypowiedzeniu kilku słów skierował w jego stronę przedmiot przypominający broń palną. Napastnik został obezwładniony przez pozostałych uczestników mszy i wyprowadzony ze świątyni<sup>257</sup>.
5. **9 maja 2021 r.** portal magnapolonia.org doniósł o kolejnym akcie chrystianofobii w bazylice archikatedralnej pw. św. Jakuba apostoła w Szczecinie. Mężczyzna wszedł do prezbiterium, zdjął z krzyża stulę, założył na siebie i siadł przed ołtarzem w miejscu przeznaczonym dla głównego celebransa<sup>258</sup>.
6. **W poniedziałek 17 maja 2021 r.** grupa lewicowych aktywistów próbowała wtargnąć na teren kościoła pw. Świętego Krzyża w Warszawie. Interweniowała grupa członków Straży Narodowej, którzy we współpracy z policją uniemożliwili prowokatorom wejście do świątyni<sup>259</sup>.
7. **18 maja 2021 r.** do kościoła pw. Świętego Krzyża w Warszawie wtargnęli lewicowi prowokatorzy, którzy wywiesili tam swoje flagi. Półnagi aktywista biegał po terenie kościelnym z tęczową flagą i opaską Homokomando na ręce<sup>260</sup>.
8. **24 maja 2021 r.** lewicowi ekstremiści po raz kolejny próbowali wdrzeć się do kościoła pw. Świętego Krzyża w Warszawie<sup>261</sup>.
9. **25 grudnia 2021 r.** grupa nietrzeźwych mężczyzn zakłócała przebieg Mszy Pastorskiej w kościele pw. Ducha Świętego w Zielonej Górze. Sprawcy rzucali w wiernych śnieżkami

<sup>257</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnosci.pl) [dostęp: 12.08.2022].

<sup>258</sup> Chuligański wybryk w Bazylice Archikatedralnej pw. św. Jakuba Apostoła w Szczecinie – Magna Polonia [dostęp: 07.06.2021].

<sup>259</sup> Bluzgi, wyzwiska i niewyobrażalna agresja... – tęczowi prowokatorzy próbowali wtargnąć do kościoła Św. Krzyża w Warszawie – Magna Polonia [dostęp: 07.06.2021].

<sup>260</sup> Półnagi aktywista z „Homokomando” biegał po terenie kościoła Św. Krzyża – Magna Polonia [dostęp: 07.06.2021].

<sup>261</sup> „Babcia Kasia” do policjantki: Zdziro! Do obrońcy kościoła: Ten k...s! Kolejna prowokacja aktywistów LGBT i Antify pod kościołem Św. Krzyża – Stop Profanacjom [dostęp: 07.06.2021].

uniemożliwiający kontynuowanie nabożeństwa. Uczestnicy mszy wezwali na miejsce patrol policji<sup>262</sup>.

e) Nawoływanie do nienawiści na tle różnic wyznaniowych albo znieważanie grupy ludności lub jakiejś osoby z powodu jej przynależności wyznaniowej<sup>263</sup>

1. W styczniu 2021 r. w całym kraju zniszczone zostały banery *pro-life*. Dodane napisy zawierały treści nienawistne wobec katolików. Ich oczyszczeniem zajęli się działacze organizacji patriotycznych<sup>264</sup>.



Źródło: <https://www.facebook.com/FideiDefensorPL/photos/a.140687250876416/256460202632453/>

2. 30 stycznia 2021 r. na portalu „Najwyższy Czas” znalazła się informacja, że Facebook blokuje promocję hospicjów dla chorych dzieci. O. Filip Buczyński, prezes Lubelskiego Hospicjum dla Dzieci im. Małego Księcia, chciał poinformować o zasadach opieki nad dziećmi w tej placówce i o idei tworzenia

<sup>262</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; LWR-Raport-2021.pdf (laboratoriumwolnoscipol.pl) [dostęp: 12.08.2022].

<sup>263</sup> Tamże.

<sup>264</sup> <https://www.facebook.com/FideiDefensorPL/photos/a.140687250876416/256460202632453/> [dostęp: 19.08.2022].

hospicjów perinatalnych w Polsce. „Celem ojca Filipa było to, żeby stosowny wpis na Facebooku dotarł do jak największego grona odbiorców. Zgłosił się więc do zaprzyjaźnionej firmy PR-owej. Ta chciała wykupić reklamę posta na FB, celem zwiększenia zasięgu. Zespół Facebooka odmówił. Dlaczego? Za względu na „kwestie społeczne”. Jak powiedział zakonnik, pewne środowiska starają się tworzyć iluzję, że nie ma znikąd pomocy, zatem chore dzieci trzeba abortować<sup>265</sup>.

3. **14 stycznia 2021 r.** portal tvn24.pl poinformował, że ks. proboszcz parafii pw. Chrystusa Króla i Zwiastowania NMP w Rawiczu ks. Wojciech Prostek jest podejrzewany o zakłócanie spokoju. Chodzi o zbyt głośne emitowanie z kościelnych głośników wydarzeń odbywających się w kościele, w tym Mszy św. Stosowną petycję podpisał ok. 100 mieszkańców miasta argumentujących, że niedziela to jedyny dzień, kiedy mogą odpocząć. Ostatecznie sprawa znajdzie finał w sądzie<sup>266</sup>.
4. **7 lutego 2021 r.** przed krakowską Kurią Metropolitalną przy ul. Franciszkańskiej odbył się happening przeciwników zaostrzenia prawa aborcyjnego w Polsce. Organizatorzy manifestacji pod hasłem „Macie krew na rękach” umieścili na Facebooku specjalne oświadczenie i zachętę do udziału w proteście, w których wobec instytucji Kościoła Rzymskokatolickiego oraz osób duchownych zastosowano mowę nienawiści. Na miejscu pojawili się również manifestanci z wieszakami i transparentami zawierającymi motta m.in.: „Wyzwolić Polskę od konkordatu” czy „Wasze kaplice, nasze macice”<sup>267</sup>.
5. **14 marca 2021 r.** aktywista ruchu LGBT zamieścił na profilu społecznościowym komentarz znieważający osoby wierzące: „Nie wiem kto jest autorem, ale czy dałoby radę zrobić też wersję z King Kongiem? Zamiast rzygać tęczą mógłby

<sup>265</sup> Facebook blokuje promocję hospicjów dla chorych dzieci. To przykład dyskryminacji katolików – NCZAS.COM [dostęp: 31.01.2021].

<sup>266</sup> Poznań. Dzwony były zbyt głośno, mandat dla parafii – tvp.info [dostęp: 14.08.2022].

<sup>267</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,26764068,wasze-kaplice-nasze-macice-niedzielny-spacer-z-wieszakami.html> [dostęp: 16.08.2022].

np. niszczyć kościoły toporem zrobionym z jakiegoś patriotycznego pomnika, który zostawiałby po sobie ładny tęczyowy ślad. Bardzo proszę” oraz „Więc z całym szacunkiem – bo wiem, że masa katolików nie utożsamia się z tym, co wyrabia ich kościół – ale chętnie ich jednak wrzucę do worka, a ten worek gdzieś do jeziora<sup>268</sup>.

6. **Ok. 20 marca 2021 r.** działacz LGBT Łukasz Stelmach umieścił w internecie wezwania do palenia kościołów i topienia katolików<sup>269</sup>.
7. **25 kwietnia 2021 r.** na profilu facebookowym partii Wiosna Biedronia ukazał się komunikat o organizowaniu „satanistycznej orgii”:

Z okazji urodzin Rydzyka pod Radiem Maryja odbędzie się pikietka, a jej motywem przewodnim będzie „Satanistyczna Orgia”. To kolejna manifestacja, kiedy młodzi ludzie zaprotestują przeciwko państwu wyznaniowemu, w którym tupnięcie nogą hierarchy kościelnego stanowi prawo. Kilka miesięcy temu Rydzyk na antenie Radia Maryja wyraził swoje oburzenie na działania rządu, przez które w kościołach musi panować limit wiernych podczas mszy. Podkreślił też, że przez brak uczestnictwa w mszy świętej „ludzi opanowuje Szatan i każe im brać udział w Strajkach Kobiet”. Stąd pomysł na motyw przewodni pikietki, która odbędzie się w Toruniu, 2 maja. Organizatorzy apelują, aby uczestnicy zachowywali odstępstwa, nosili maseczki i respektowali wszelkie inne zasady antycovidowe. „My Torunianie i Torunianki nie mamy nic wspólnego z działaniami prezesa Rydzyka. Dlatego proszę, aby naszego kochanego Torunia z tym panem nie łączyć!” – mówi rodowita Torunianka i posłanka RP Joanna Scheuring-Wielgus<sup>270</sup>.

8. **28 sierpnia 2021 r.**, podczas oficjalnego panelu Campusu Polska Przyszłości w Olsztynie, poseł Koalicji Obywatelskiej w wypowiedzi na temat prognozowanej separacji państwa i Kościoła

<sup>268</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; Kościoły chciały niszczyć toporem... Logitech zerwał współpracę z radykalnym aktywistą LGBT | Fronda.pl [dostęp: 16.08.2022].

<sup>269</sup> Toleranci w naturciu. Działacz LGBT Stelmach pisze o niszczeniu kościołów i zabijaniu katolików – NCZAS.COM [dostęp: 03.04.2021].

<sup>270</sup> Biedroń zaprasza na „Satanistyczną Orgię” z okazji urodzin o. Tadeusza Rydzyka – Stop Profanacjom [dostęp: 14.08.2022].

mającej nastąpić w przyszłości, stwierdził: „To jest uczciwa kara za to, co się stało. Musimy was spiłować z pewnych przywilejów dlatego, że znowu podniesiecie głowę, jeśli się coś zmieni”<sup>271</sup>.

9. **Od 28 września do 1 października 2021 r.** na ulicach czterech polskich miast (Kielc, Częstochowy, Bydgoszczy oraz Torunia) odbyła się akcja „Antyhomofobus” organizowana przez kolektyw Same Plusy, czyli aktywistki Zespołu Świeckie Państwo Rady Konsultacyjnej przy Ogólnopolskim Strajku Kobiet. Akcja polegała na pojawianiu się w wybranych lokalizacjach Antyhomofobusa, czyli furgonetki z wymalowanym hasłem „Pedofile grasują najczęściej w Kościele i tradycyjnej rodzinie” oraz kontrowersyjną grafiką<sup>272</sup>.
10. **W październiku 2021 r.** profesor Uniwersytetu Warszawskiego znieważył osoby wierzące w publicznym wpisie w mediach społecznościowych. W internetowym poście profesora wobec katolików znalazły się określenia takie jak: „katolickie bydłaki”, „dość tolerancji dla chorych, fanatycznych, katotalibskich wywodów”, „będę zwalczał katotalibów”, „oni nie zasługują na szacunek”, a także „z nimi się nie gada, ich się zwalcza!”<sup>273</sup>.
11. **7 listopada 2021 r.** demonstranci marszu „Ani jednej więcej” w Krakowie przechodząc obok Kurii Metropolitalnej, krzyczeli hasło „Episkopat do więzienia” oraz kierowali wulgarne okrzyki pod adresem metropolity krakowskiego abp. Marka Jędraszewskiego<sup>274</sup>.
12. **16 listopada 2021 r.** podczas wystąpienia posłanki Anny Marii Siarkowskiej na temat pobicia ze skutkiem śmiertelnym franciszkanina o. Maksymiliana Adama Świerzyńskiego jedna

<sup>271</sup> Skandaliczne słowa Nitrasa. Chce karać Kościół i piłować katolików z przywilejów (dorzeczy.pl); Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku [dostęp: 16.08.2022].

<sup>272</sup> Tamże; Na ulicach czterech miast pojawi się „antyhomofobus” z hasłem wymierzonym m.in. w księży – Wprost [dostęp: 16.08.2022].

<sup>273</sup> Laboratorium Wolności Religijnej, Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; Ośrodek Monitorowania Chrystianofobii Fidei Defensor – posty | Facebook [dostęp: 16.08.2022].

<sup>274</sup> Tamże.

z posłanek publicznie pochwaliła przestępstwo przeciwko zakonnikowi, krzycząc z ław sejmowych „dobrze mu tak”<sup>275</sup>.

13. 12 **grudnia 2021 r.** posłanka Lewicy pod postem dziennika „Fakt” na Facebooku, informującym o śmierci arcybiskupa Stanisława Nowaka, umieściła komentarz nawołujący do radowania się ze śmierci osoby duchownej o treści: „Kolejny katolik, który wciskał ludziom bajki o niebie i piekle, więc wszyscy powinni się radować, że już tam jest”<sup>276</sup>.

## 8. Ograniczenie wolności religijnej występujące w przestrzeni publicznej, dotyczące wyznawców religii niechrześcijańskich w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Szwecji, Francji i Hiszpanii

Incydenty antysemityczne, antymuzułmańskie i inne, skierowane przeciwko wyznawcom religii niechrześcijańskich, przedstawie zbiorczo dla wszystkich wymienionych wyżej krajów, gdyż mechanizmy rządzące występowaniem tych zjawisk wydają się podobne, zaś ich liczba – w porównaniu z atakami na chrześcijan – stosunkowo niewielka. Działający w Niemczech Federalny Związek Placówek Badania i Informacji o Antysemityzmie (RIAS) odnotował w 2019 r. w czterech niemieckich krajach związkowych 1253 incydenty o charakterze antysemitycznym<sup>277</sup>. Uznano, że kryzys związany z tzw. pandemią COVID-19 wybitnie sprzyjał nastrowieniu antyżydowskiemu, chociaż mogłoby się wydawać, że czasy, gdy Żydów powszechnie oskarżano o zatrucie studni i sprowadzanie zaraz na chrześcijan, dawno już minęły<sup>278</sup>. „Jak zauważono, antysemityzm może przejawiać się w formie ataków werbalnych

<sup>275</sup> Tamże.

<sup>276</sup> Tamże.

<sup>277</sup> „Nader przerażające”. Ponad tysiąc incydentów antysemitycznych w Niemczech – Wiadomości – polskieradio24.pl [dostęp: 21.08.2022].

<sup>278</sup> Wzrost antysemityzmu. Żydzi obwiniani o pandemię | Niemcy – bieżąca polityka niemiecka. Wiadomości DW po polsku | DW | 09.11.2021 [dostęp: 21.08.2022].

i fizycznych na osoby pochodzenia żydowskiego, w kierowanych wobec nich groźbach, nękanii, mowie nienawiści – także *on-line* – obraźliwym graffiti czy niszczeniu mienia, w tym cmentarzy żydowskich czy synagog. Zdarzenia tego typu naruszają prawa podstawowe człowieka, w tym prawo do godności, równego traktowania i wolności wyznania<sup>279</sup>.

W roku 2020 ataków antysemitycznych w Niemczech było 2351<sup>280</sup>, w 2021 liczba ta znów znacząco wzrosła (do 2738 wg danych RIAS<sup>281</sup>) prawdopodobnie z powodu eskalacji konfliktu izraelsko-palestyńskiego w maju tego roku<sup>282</sup>. Rozsadnikiem antysemityzmu okazują się niemieckie szkoły, gdzie problem ten określa się mianem „strukturalnego”, występującego także pośród dużej części kadry nauczycielskiej<sup>283</sup>.

Ograniczanie wolności religijnej w przestrzeni publicznej głównie ma charakter nękania za poglądy religijne, a także ataków fizycznych na wyznawców judaizmu i należące do nich budynki służące celom religijnym (synagogi).

Federalny Urząd Kryminalny zarejestrował do połowy listopada 2021 r. 1850 przestępstw o podłożu antysemitycznym, co daje ok. 6 ataków dziennie. Zidentyfikowano 35 aktów przemocy fizycznej, w wyniku których poszkodowanych zostało 17 osób, nie odnotowano jednak przypadków śmierci lub ciężkich uszkodzeń ciała. Jednak przyznaje się, że liczba rzeczywistych, jednak niezgłoszonych aktów agresji jest wielokrotnie większa<sup>284</sup>. W maju 2021 r. w kilku miejscowościach w Nadrenii – Północnej Westfalii doszło do napaści na synagogi i żydowskie miejsca pamięci. Spalono także flagę Izraela przed jedną z synagog<sup>285</sup>. W tym samym czasie w Bonn

<sup>279</sup> Tamże.

<sup>280</sup> Tamże.

<sup>281</sup> Niemcy. Przewodniczący Centralnej Rady Żydów: Antysemityzm w szkołach jest problemem strukturalnym – [tvp.info](http://tvp.info) [dostęp: 21.08.2022].

<sup>282</sup> A. Mężynski, Przeróżający obraz nienawiści do Żydów w Niemczech. RAPORT – [Dziennik.pl](http://Dziennik.pl) [dostęp: 21.08.2022].

<sup>283</sup> Tamże.

<sup>284</sup> Rośnie fala antysemityzmu w Niemczech. Sześć ataków każdego dnia, Antysemityzm w Niemczech. Rośnie fala ataków na żydów. Dochodzi do sześciu przestępstw każdego dnia – [tvp.info](http://tvp.info) [dostęp: 23.08.2022].

<sup>285</sup> Ataki na synagogi w Niemczech – [Polsat News](http://Polsat News) [dostęp: 23.08.2022].



obrzucano kamieniami wejście do synagogi, a w Düsseldorfie podpalono miejsce pamięci. Ataki były odpowiedzią na eskalację konfliktu izraelsko-palestyńskiego na Bliskim Wschodzie<sup>286</sup>. W tej sytuacji rząd izraelski poprosił Niemcy o ochronę świątyń i przeciwstawienie się aktom antysemitycznym<sup>287</sup>.

W 2021 r. zanotowano ogółem 49 ataków na synagogi, co stanowi wzrost w stosunku do roku poprzedniego o ok. 100%<sup>288</sup>. Na początku czerwca tego roku próbowano podpalić synagogę w Ulm w Badenii – Wirtembergii. Pożar ugaszono, jednak straty materialne były znaczne<sup>289</sup>. W 2019 r. 28-latek usiłował wtargnąć z bronią do synagogi w Halle w Saksonii – Anhalcie, a następnie w jej pobliżu zastrzelił dwie przypadkowe osoby<sup>290</sup>. W październiku 2020 r. mężczyzna zaatakował i poważnie zranił łopatą Żyda w pobliżu synagogi w Hamburgu. Wyznawcy judaizmu obchodzili wtedy Święto Szałasów<sup>291</sup>.

W sierpniu 2019 r. w Monachium doszło do ataku na rabina i jego dwóch synów, którzy zostali zwyzywani i opluci. Podobny incydent miał miejsce kilka dni wcześniej w Berlinie<sup>292</sup>. W styczniu 2021 r. w Offenbach w Hesji pijany mężczyzna poniżał rabina po wyjściu duchownego z synagogi. Dyżurny sędzieja nie widział podstaw do zatrzymania agresora<sup>293</sup>.

<sup>286</sup> Tamże.

<sup>287</sup> Niemcy: Ataki na synagogi. Ambasador Izraela prosi rząd o ochronę żydowskich świątyń – *GazetaPrawna.pl* [dostęp: 23.08.2022].

<sup>288</sup> K. Frymark, Niemcy: skokowy wzrost ekstremizmu politycznego (osw.waw.pl) [dostęp: 23.08.2022].

<sup>289</sup> Niemcy. Podpalenie synagogi w Ulm. „Celowy i zaplanowany atak” (<https://www.rp.pl/przestepczosc/art8570231-niemcy-podpalenie-synagogi-w-ulm-celowy-i-zaplanowany-atak>) [dostęp: 23.08.2022].

<sup>290</sup> Mateusz Kucharczyk, Sara Lawton, Niemcy: Ruszył proces sprawcy ataku na synagogę w Halle – *EURACTIV.pl* [dostęp: 23.08.2022].

<sup>291</sup> Zaatakował łopatą przed synagogą. „To nie jest odosobniony przypadek, to obrzydliwy antysemityzm”, Niemcy. Policja aresztowała mężczyznę za atak na żyda w pobliżu synagogi w Hamburgu – *TVN24* [dostęp: 23.08.2022].

<sup>292</sup> Niemcy: kolejny atak na rabina w Niemczech – *RadioMaryja.pl* [dostęp: 23.08.2022].

<sup>293</sup> Antysemityczny atak na rabina. Niemiecki sąd nie zatrzymał agresora – *Dziennik.pl* [dostęp: 23.08.2022].

W końcu sierpnia 2021 r. w Kolonii zaatakowano 18-letniego Żyda najwyraźniej za to, że nosił kipe, zwyczajowe żydowskie męskie nakrycie głowy. Kipe skradziono<sup>294</sup>.

5 października 2022 r. podczas obchodów żydowskiego święta Jom Kipur nieznany sprawca rzucił kamieniem w okno synagogi w Hanowerze, wybijając je. Minister sprawiedliwości Dolnej Saksonii uznała atak za „brzydki znak narastającego antysemityzmu”<sup>295</sup>. Podobnych incydentów w Niemczech jest coraz więcej.

Ataki na muzułmanów także przybierają na sile. U naszych zachodnich sąsiadów zaczęto je rejestrować dopiero od początku 2017 r. Portal [www.dw.com](http://www.dw.com) podaje: „Do czynów karalnych wymierzonych w muzułmanów zamieszkałych w Niemczech ujętych już w policyjnych statystykach, należą najrozmaitsze delikty. Od fali hejtu w Internecie i mediach społecznościowych i listów z pogrózkami począwszy, przez próby zdzierania chust z głów muzułmanek na ulicy, na czysto fizycznych napaściach na muzułmanów w miejscach publicznych kończąc. Jak wynika z danych policyjnych, wskutek nich obrażenia odniosły 33 osoby. Odrębną kategorię stanowią ataki na muzułmańskie instytucje religijne i kulturalne. Przybierają one różną formę. Na przykład malowanie swastyk na ścianach meczetów, często przy użyciu świńskiej krwi zamiast farby. To samo można zobaczyć na ścianach muzułmańskich towarzystw kulturalnych i innych obiektów. Jak wynika z odpowiedzi ministerstwa spraw wewnętrznych na zapytanie klubu poselskiego partii Lewica w Bundestagu, takich ataków w roku ubiegłym [2017] było ok. 60”<sup>296</sup>.

W roku 2017 zorganizowano także ok. 90 demonstracji i wieców przeciwko „postępującej islamizacji Niemiec”. W Saksonii swe wiece organizuje ruch Patriotyczni Europejczycy przeciw Islamizacji Zachodu (PEGIDA)<sup>297</sup>.

<sup>294</sup> Antysemicki atak w Kolonii. Ofiara miała na głowie kipe | Życie w Niemczech. Społeczeństwo, lifestyle, ciekawostki | DW | 24.08.2021 [dostęp: 23.08.2022].

<sup>295</sup> Synagoga w Hanowerze zaatakowana w Jom Kipur. „Znak narastającego antysemityzmu”, | Polska Agencja Prasowa SA (pap.pl) [dostęp: 09.10.2022].

<sup>296</sup> Niemcy: ataki na muzułmanów w 2017 roku | Życie w Niemczech. Społeczeństwo, lifestyle, ciekawostki | DW | 03.03.2018 [dostęp: 25.08.2022].

<sup>297</sup> Tamże.



Swastyki i antymuzułmańskie hasła na murach meczetu budowanego w Dormagen; <https://www.dw.com/pl/niemcy-ataki-na-muzu%C5%82man%C3%B3w-w-2017-roku/a-42811457>

W tymże roku odnotowano ok. 950 ataków na muzułmanów, ich świątynie bądź instytucje. Ataków na meczety było 60. Raniono 33 osoby<sup>298</sup>.

W 2020 r. sekretarz generalny Centralnej Rady Muzułmanów w Niemczech Abdassamad El Yazidi mówił o „zagrożeniu na niespotykaną do tej pory skalę”. W ten sposób komentował wykrycie organizacji ultrapravicowej, planującej jakoby zamachy na meczety<sup>299</sup>.

Problem tzw. islamofobii w Niemczech, podobnie jak na całym Zachodzie, wydaje się daleki od rozwiązania.

Wydarzenia o wydźwięku antyislamskim mają miejsce także w Skandynawii. W sierpniu 2020 r. zamieszki wybuchły w szwedzkim Malmö. „W imigranckiej dzielnicy Rosengrad kilku członków duńskiej partii antymuzułmańskiej Stram Kurs (szw. twarda linia) dokonało profanacji Koranu paląc go”. W odpowiedzi na ten czyn około 300 osób zablokowało główną ulicę prowadzącą do dzielnicy. Wybudowano barykady, a demonstranci wykorzystali

<sup>298</sup> Niemcy: w ubiegłym roku prawie 1000 razy zaatakowano muzułmanów – Portal informacyjny STRAJK [dostęp: 25.08.2022].

<sup>299</sup> Muzułmańskie organizacje w Niemczech domagają się lepszej ochrony meczetów | Życie w Niemczech. Społeczeństwo, lifestyle, ciekawostki | DW | 18.02.2020 [dostęp: 25.08.2020].

m.in. fajerwerki, świece dymne oraz płonące opony. W kierunku policjantów poleciały butelki<sup>300</sup>.

Mniej więcej w tym samym czasie w pobliżu norweskiego parlamentu w Oslo odbyła się gwałtowna demonstracja organizacji Stop Islamizacji Norwegii (SIAN), która przerodziła się w zamieszki. Także i tutaj doszło do znieważenia Koranu. Tydzień wcześniej podobne wydarzenia miały miejsce w Bergen<sup>301</sup>.

## 9. Ograniczenie wolności religijnej występujące w przestrzeni publicznej, dotyczące wyznawców wyznań niechrześcijańskich w Polsce

W naszym kraju tego typu ograniczenia są rzadkie<sup>302</sup>. Wynika to, jak się wydaje, ze znikomej liczby osób należących do wyznań niechrześcijańskich, które na razie w żaden sposób nie zakłócają funkcjonowania w większości katolickiego (a także bezwyznaniowego) społeczeństwa. Niemniej incydenty o wydźwięku antysemitycznym i antymuzułmańskim się zdarzają. I tak w czerwcu 2014 r. w pierwszy dzień ramadanu wandalę uszkodzili zabytkowy meczet w Kruszynianach wraz z kilkusetletnim cmentarzem muzułmańskim (*mizarem*) położonym obok. Na świątyni i nagrobkach sprawcy umieścili graffiti<sup>303</sup>. We wrześniu 2018 r. 27-latek kawałkiem płyty chodnikowej zbił szybę w Nowej Synagodze w Gdańsku-Wrzeszczu. Ujęty sprawca pomimo że miał leczyć się psychiatrycznie, decyzją Sądu Rejonowego w Gdańsku został aresztowany na 3 miesiące, a głos w tej sprawie zabrał sam

<sup>300</sup> Norwegia i Szwecja: Antyislamskie wiece Oslo i Malmö. Sprofanowano Koran – EURACTIV.pl [dostęp: 27.08.2022].

<sup>301</sup> Tamże.

<sup>302</sup> O antysemityzmie na ziemiach polskich w okresie międzywojennym m.in. Łukasz Jastrząb, *Raporty o antysemitycznych wystąpieniach w Polsce po I wojnie światowej*, 499680.pdf (wbc.poznan.pl) [dostęp: 30.08.2022].

<sup>303</sup> Atak na meczet i mizar. Zbeczyszczono świątynię Tatarów [ZDJĘCIA] (wyborcza.pl) [dostęp: 27.08.2022].

Prezydent Rzeczypospolitej, mówiąc o „akcie barbarzyństwa” i „ataku na synagogę”<sup>304</sup>.

W czerwcu 2021 r. zdewastowano cmentarz żydowski w Bielsku-Białej<sup>305</sup>. Przewrócono i rozbito ok. 70 nagrobków. Opiekun nekropolii jest zdania, że sprawcy starannie zaplanowali swój czyn<sup>306</sup>. W tym czasie zniszczono także 63 nagrobki na Nowym Cmentarzu Żydowskim we Wrocławiu. Tutaj sprawcami okazała się grupa 5 dwunastoletków<sup>307</sup>.

Antysemickie napisy i swastyka pojawiły się również na pomniku – rampie kolejowej w Falenicy, z której Żydzi wywożeni byli na śmierć do Treblinki<sup>308</sup>. 11 listopada 2021 r. incydent oceniany jako jednoznacznie antysemicki miał miejsce w Kaliszu. Manifestanci spalili na rynku miasta tekst Statutu kaliskiego z 1264 r. – przywileju tolerancyjnego dla Żydów wydane go przez księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego<sup>309</sup>. Incydent ostro napiętnował i publicznie potępił prezydent Andrzej Duda.

W raporcie na temat wolności religijnej na świecie (2021 International Religious Freedom Report), ogłoszonym 2 czerwca 2022 r. przez sekretarza stanu USA Anthony’ego Blinkena, w roku 2020 prokuratury w Polsce prowadziły 346 śledztw w sprawach incydentów motywowanych religijnie. Informacje pochodzą z danych udostępnionych przez polską Prokuraturę Generalną. Wśród owych 346 incydentów motywowanych religijnie, 147 miało charakter antysemicki, 111 antymuzułmański, a 88 antyrzymskokatolicki<sup>310</sup>.

<sup>304</sup> Mężczyzna, który zbił szybę w synagodze w areszcie – TVN24 [dostęp: 27.08.2022].

<sup>305</sup> Na temat niszczenia miejsc pochówków członków społeczności żydowskiej traktuje bardzo ciekawa książka Krzysztofa Bielawskiego, *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Więź, Warszawa 2020.

<sup>306</sup> Rośnie przyzwolenie na antysemityzm? Na Śląsku zdewastowane cmentarze, w warszawskiej Falenicy haniebne napisy – Portal informacyjny STRAJK [dostęp: 30.08.2022].

<sup>307</sup> Tamże.

<sup>308</sup> Tamże.

<sup>309</sup> Kalisz. Antysemicki incydent. Prezydent Andrzej Duda: stanowczo potępiam wszelkie akty antysemityzmu – Polsat News [dostęp: 30.08.2022].

<sup>310</sup> Polska w amerykańskim raporcie: w 2020 r. 346 incydentów motywowanych religijnie, Polska w amerykańskim raporcie: w 2020 r. 346 incydentów motywowanych religijnie (misyjne.pl) [dostęp: 27.08.2022].

Widoczna jest niewielka tendencja spadkowa, gdyż w roku 2019 postępowań takich odnotowano 370<sup>311</sup>. Badano zaszłości dotyczące ataków na budynki kultowe, na duchownych i cmentarze, obiekty kultu i miejsca pamięci. Należy zaznaczyć, że niewielka liczba dochodzeń w sprawie działań antykatolickich absolutnie nie wskazuje na to, iż w Polsce atakowani są w większości Żydzi i muzułmanie. Incydentów antykatolickich są setki, jeśli nie tysiące, jednak często nie są one zauważane przez media ogólnokrajowe, w większości zaś przypadków nie są zgłaszane do organów ścigania wobec braku widoków na ujęcia sprawcy.

## 10. Podsumowanie

1. Skoro, jak stwierdziliśmy w części wstępnej, wolność religijna utożsamiana bywa najczęściej z wolnością sumienia i wolnością wyznania, zatem wszelkie ograniczenia realizacji wypływających z nich praw zarówno w sferze (przestrzeni) publicznej, jak i prywatnej, należy napiętnować jako działania antyludzkie i eliminować z życia społecznego.
2. Incydentów antychrześcijańskich w Europie jest ok. 50, 60 razy więcej niż wystąpień antyżydowskich i antymuzułmańskich. Przyczyną wydaje się postępująca dechrystianizacja Starego Kontynentu, brak zainteresowania Europejczyków swoim dziedzictwem kulturowym, duży napływ imigrantów oraz uległość wobec nich. Promowany jest pseudopacyfizm, brak własnego zdania i własnych przekonań, poddawanie się opinii mediów. Obecna sytuacja Europy (bardziej zachodniej niż wschodniej jej części) przypomina mi położenie Cesarstwa Zachodniorzymskiego około początków V w. n.e. Postępująca degrengolada w sferze duchowej i moralnej pociągnie za sobą upadek cywilizacyjny w perspektywie kilku dekad. Proces ten jest już widoczny.

---

<sup>311</sup> Tamże.

3. Władze państw Unii Europejskiej mają wiele narzędzi prawnych, dzięki którym mogą skutecznie reagować na ograniczanie wolności religijnej, prześladowania ze względu na wyznawane poglądy. Dość szczegółowo opisałem je we wspomnianej wyżej pracy pt. *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Warszawa 2020. Należą do nich m.in. zaawansowana współpraca policyjna poszczególnych krajów, wystarczające ustawodawstwo antydyskryminacyjne, odpowiednia infrastruktura, zapewnione środki finansowe etc. Brak jednak chęci działania, „woli politycznej”, dynamizmu. Obecnie panujące w Europie ideologie neomarksistowskie i globalistyczne czynią ludzi bezbronniymi, promując posłuszeństwo elitom politycznym oraz sterowanym przekazom medialnym. Infantylizowane jest wykształcenie na wszystkich szczeblach, rozwijają się głównie politycznie poprawne dziedziny wiedzy, poglądy pseudonaukowe przedstawia się jako mające naukowe uzasadnienie, kreuje się posłusznych, niewiele myślących członków społeczeństw, którzy nie są w stanie krytycznie myśleć i zadawać pytań.
4. Papiestwo i niektórzy chrześcijańscy liderzy wydają się niezainteresowani zwiększającym się ograniczaniem wolności chrześcijan, nawet dyskryminacją i prześladowaniami osób wierzących, promując ideologie bliskie europejskiej lewicy, np. ekologizm. Osłabiona religia chrześcijańska zamiera.
5. Oczywiście, czynnikiem niepokojącym i godnym potępienia jest narastanie ograniczania wolności religijnej w sferze publicznej wyznawców religii niechrześcijańskich, przede wszystkim żydów i muzułmanów. Dzieje się to poprzez różnego rodzaju ataki na budynki religijne i osoby, zarówno duchownych, jak i wiernych. Niszczony są miejsca pamięci i cmentarze. W tych jednak przypadkach władze większości państw europejskich w pełni korzystają ze swoich możliwości, zdecydowanie zwalczając i w konsekwencji ograniczając tego typu wystąpienia. Tak dzieje się także w Polsce. Dynamiczne, jednak wybiórcze

- działania władz budzą poczucie niesprawiedliwego traktowania u chrześcijan otoczonych, jak się wydaje, mniejszą opieką.
6. Wydaje się, że postępująca dyskryminacja i ograniczanie wolności chrześcijan na zachodzie Europy mogą stanowić podglebie do systemowych, wielowymiarowych prześladowań, wdrożonych wtedy, gdy różnego typu struktury ponadnarodowe podejmą taką decyzję. Przy obecnych możliwościach mediów nie będzie trudno przedstawić chrześcijan jako osoby nietolerancyjne, „zacofane”, stojące na przeszkodzie „wolności” i wywołać nagonki oraz wdrożyć zinstytucjonalizowaną dyskryminację, być może nawet likwidację publicznego kultu. Model znany od starożytności jest gotów do użycia i czeka na polityczną decyzję.
  7. W roku 2022 niektóre siły polityczne wchodzące w skład koalicji rządzącej zbierały podpisy pod projektem „ustawy o ochronie chrześcijan”. Uważam to za działanie ściśle marketingowe, czynione w ramach kampanii wyborczej, realnie pozbawione większego znaczenia. W mojej opinii ustawa taka nigdy nie powstanie. Dlatego nie piszę tutaj o tej inicjatywie.

**Reasumując, według mnie kolejna konwencja, tym razem o ochronie wolności religijnej, jest zbędna.** Wyżej ukazałem wielość deklaracji i konwencji o różnej randze, które mają chronić wolność człowieka. Większość z nich nie jest przestrzegana, wydają się zatem nie mieć w praktyce większego znaczenia. Tworzenie kolejnych aktów prawnych tego typu jest więc raczej bezcelowe.

Jest jednak wielkie zadanie dla prawników. Oto ono: odważne i zdecydowane stosowanie już istniejących regulacji prawnych, bezkompromisowe stawanie w obronie słabych i prześladowanych wszędzie tam, gdzie oni się znajdują. Bez oczekiwania honorów i honorariów. To o wiele trudniejsze niż zadrukowanie kolejnego skrawka papieru...

Być może bardziej efektywne byłoby zatem opracowanie jakiegoś sposobu „szybkiego reagowania prawnego” na incydenty skierowane przeciwko wyznawcom wszystkich religii. Pozwalałoby uzyskać szybką pomoc prawną w razie naruszenia wolności wyznania danej osoby, a także w przypadkach szeroko pojmowanych przestępstw skierowanych przeciwko religii (dewastacje,



podpalenia świątyń etc.). Pomysł zakłada nieodpłatną pomoc prawną. Innymi słowy proponuję rozbudowę i upowszechnienie działań realizowanych na wzór Centrum Interwencji Procesowej Instytutu Ordo Iuris oraz innych, podobnych fundacji.

## 11. Zakończenie

Potrzeba manifestowania swoich przekonań stanowi dla ludzi religijnych jedną z podstawowych wartości, których urzeczywistnianie decyduje o jakości życia. Religia nie może być postrzegana wyłącznie w kategoriach indywidualnego uprawnienia, które każda jednostka może realizować wyłącznie w zaciszu własnego domu. Niestety dla wielu podmiotów prawa ludzi wierzących nie mają żadnej wartości, a marginalizacja pierwiastków religijnych w przestrzeni publicznej jest czymś naturalnym. Pierwotny charakter wolności religijnych w stosunku do innych praw przysługujących jednostce sprawia, że istnieje potrzeba podjęcia zdecydowanych działań, mających na celu ochronę wartości, jakie niesie ze sobą wiara.

Badania prowadzone w niniejszym opracowaniu pozwalają na sformułowanie wniosków, które mogą posłużyć do dalszych naukowych eksploracji nad zagadnieniem roli religii w przestrzeni publicznej.

W świetle poczynionych ustaleń, człowiek jest z natury istotą religijną, a sama religia jawi się jako naturalne zjawisko, zakorzenione w tym, jak jednostka postrzega i doświadcza otaczającą ją rzeczywistość. Prawo do kultywowania symboli religijnych stanowi składnik kultury powszechnej i zbiorowe uprawnienie narodu. Błędnie uważa się w związku z tym, że istnieje prawo człowieka do usuwania symboli religijnych z przestrzeni publicznej. Same elementy konfesyjne należy traktować jako określoną formę uzewnętrzniania przekonań religijnych. Może ona przybierać bierny charakter, a więc nieoddziałujący w sposób dynamiczny na przestrzeń publiczną, albo czynny, czyli aktywny wobec innych podmiotów w sferze publicznej. Zjawisko „ekskulturacji religii”

prowadzi do przekształcenia indywidualnej wolności religijnej w fałszywe prawo do publicznej świeckości lub publicznego agnostycyzmu. Na przykładzie sytuacji panującej w USA ukazano zaś, że istnieje tendencja do podkreślania prymatu negatywnego wymiaru wolności religijnej.

Spółeczeństwa zachodnie propagują zasadę równości wszystkich idei. Ten swoisty relatywizm wartości sprawia, że dawne powiązanie między tolerancją a osądem wygasa we współczesnych społeczeństwach. Dominuje zaś obsesja nieoceniania idei pod względem ich uniwersalnych wartości. Każde prawo, wywierające nieracjonalny wpływ na komunikację religijną, negatywnie oddziałuje na swobody obywatelskie, które stanowią o istocie prawdziwie tolerancyjnego społeczeństwa.

Często zapomina się, że wolność religijna stanowi obszar ochrony prawnej na podstawie krajowych i międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka. Do zakresu owego uprawnienia należy również kwestia zakazu dyskryminacji ze względu na religię i przekonania. Standardy w zakresie wolności religii – a więc wzorce normatywne zachowań i obowiązków państw – są wyznaczone zarówno przez treść norm prawa międzynarodowego, jak i orzecznictwo organów kontrolnych, powołanych do monitorowania działań państw, a niekiedy także do rozstrzygania sporów pomiędzy jednostkami a władzą publiczną. Porównanie standardu wolności religii w systemie uniwersalnym i europejskim prowadzi do wniosku, że w warstwie konceptualnej i traktatowej są to standardy tożsame, natomiast różnice uwidaczniają się w warstwie implementacyjnej (kontrolnej) oraz w odniesieniu do akcentów przywiązywanych w danym systemie do istniejących zagrożeń. Dostrzega się jednakże konieczność doprecyzowania pewnych kwestii szczegółowych. Takim zagadnieniem, które zasługuje na „normatywizację” w krajowym i międzynarodowym porządku prawnym, jest instytucja sprzeciwu sumienia.

Pomimo istniejących gwarancji normatywnych, mamy do czynienia z procesem wzrastającej wrogości wobec religii, która przejawia się w traktowaniu jej jako negatywnego i szkodliwego zjawiska. Wrogość ta wynika z ofensywy radykalnego sekularyzmu, opierającego się na materializmie i w nowy sposób dąży

do narzucenia swej idei jako jedynie słusznej i „nowoczesnej”. To już nie jest jak dawniej spór z religią na argumenty, ale socjotechniczne próby ograniczania jej wpływu. Problem naruszenia prawa do wolności religii lub światopoglądu oraz prześladowań opartych na religii lub światopoglądzie nie jest nowy, jednakże nadal pozostaje zaniedbany zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym.

Postępująca dyskryminacja i ograniczanie wolności chrześcijan może stanowić przesłankę do systemowych i wielowymiarowych prześladowań. Negatywne podejście do religii nie jest wynikiem błędnych rozwiązań na poziomie formalnych regulacji, ale występują innego rodzaju ograniczenia. Można je zidentyfikować jako tzw. ograniczenia materialne, będące konsekwencją działań lub zaniechań państwa lub innych podmiotów społecznych, które nakładają na osoby będące ofiarami tych ograniczeń znaczne obciążenia i sprawiają, że przywrócenie pełnego korzystania z tego prawa wymaga od zainteresowanych podejmowania nieproporcjonalnych wysiłków. Ograniczenia materialne wywierają znaczną presję na osoby wierzące, w odniesieniu do wyborów związanych z ich indywidualną tożsamością religijną lub moralną, zwłaszcza gdy wyraża się ona w konkretnych działaniach w życiu codziennym, które wykraczają poza tradycyjne przejawy religijności, takie jak kult czy modlitwa.

Nie można również zapominać, że wolność religii lub przekonań jako prawo uniwersalne nie jest prawem absolutnym ani też odizolowanym od innych praw i wolności, lecz pozostaje z nimi we wzajemnej relacji. W związku z tym wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań może podlegać określonym ograniczeniom ze względu na konieczność ochrony innych dóbr lub praw. Ograniczenia wolności religijnej nie mogą jednak opierać się na dobrowolności, uprzedzeniach czy nawet hierarchii praw.

Negacja pierwiastków religijnych występuje w szerokich sferach życia społecznego i może przybierać różnorodne formy. Niewątpliwie jedną z nich jest zbyt kazuistyczne podejście do rejestracji członkostwa i obejmowania kierowniczych stanowisk w Kościołach i innych związkach wyznaniowych. Zjawisko to stanowi przykład niedopuszczalnej ingerencji władz państwowych w autonomię

prawną Kościołów i innych związków wyznaniowych w zakresie samoorganizacji, swobodnego wykonywania władzy jurysdykcyjnej oraz zarządzania swoimi sprawami, a także ustanawiania, kształcenia i zatrudniania duchownych.

Niedociągnięcia legislacyjne występują również w odniesieniu do uprawnień religijnych więźniów, zagwarantowanych m.in. w przepisach kodeksu karnego wykonawczego. Dostrzega się tu bowiem zjawisko nieodpowiedniej implementacji do krajowego porządku prawnego przyjętych standardów prawa międzynarodowego.

Problemy w odpowiednim egzekwowaniu przysługujących uprawnień w zakresie wolności religijnej występują również na płaszczyźnie relacji rodzic–dziecko oraz w szeroko pojętej działalności edukacyjnej. W tych obszarach, problemem nie są nieodpowiednie rozwiązania prawne, ale raczej brak należytego egzekwowania przysługujących gwarancji przez podmioty stosujące prawo.



## Bibliografia t. 1 i t. 2

- Afary J., Anderson K.B., *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, Chicago (IL) 2005.
- Ahdar R.T., *Religious Vilification: Confused Policy, Unsound Principle and Unfortunate Law*, „The University of Queensland Law Journal” 2007, Nr 26.
- Albanese C.L., *America: Religions and Religion*, Belmont (CA), 1992.
- Alicino F., *Can Militant Atheism Shape the Legal System?*, „Boundaries of Religious Freedom: Regulating Religion in Diverse Societies” 2022.
- Alvear J., *Libertad moderna de conciencia y de religión*, Madryt 2013.
- Amar A.R. *Karta Praw jako Konstytucja*, „Yale Law Journal” 1990–1991, Nr 100.
- Anger and Threats as Antirrtion Student Societies Mushroom at Universities across UK in Independent, <https://www.independent.co.uk/news/education/education-news/abortion-pro-life-choice-studentsocieties-universities-free-speech-a9160671.html> [dostęp: 07.07.2022].
- APPG ForB, „Nigeria: odkryte ludobójstwo?” (2020). Dostępne na stronie: <https://appgfreedomofreligionorbelief.org/nigeria-unfolding-genocide-new-appg-report-launched/>. BBC, „Liczba ofiar śmiertelnych w ataku na kościół w Owo wynosi obecnie 40 – Ondo goment” BBC News (08.08.2022). Dostępne na stronie: <https://www.bbc.com/pidgin/articles/czkm0nj7728o>.
- Arias J., *W końcu, gdzie i kiedy narodził się Jezus? Boże Narodzenie jest piękną i delikatną legendą, ponieważ Jezus nie urodził się 24 grudnia, ani w Betlejem, ani w żłobie*, „El Pais” 24.12.2018 r.
- Aroney N., *The Constitutional (In)Validity of Religious Vilification Laws: Implications for their Interpretation*, „Federal Law Review” 2006, Nr 34.
- Asad T., *Formations of the Secular Christianity, Islam, Modernity*, Stanford 2003.
- Badowska-Hodyr M., *Duszpasterstwo więziennicze w polskiej i szwedzkiej rzeczywistości penitencjarnej*, [w:] (red.) J. Świtka, M. Kuć, *Duszpasterstwo więziennicze w pracy penitencjarnej*, Lublin 2007.
- Bar W., *Prawo wyznań religijnych do posiadania własnych i korzystania z publicznych środków przekazu*, [w:] (red.) H. Misztal, P. Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2003, s. 373–374.

- Barrett J.L. Lanman J., *The Science of Religious Beliefs*, „Religion” 2008, Nr 38.
- Barrett J.L., *The Relative Unnaturalness of Atheism: On Why Geertz and Markusson Are Both Right and Wrong*, „Religion” 2010, Nr 40.
- Baumann J., Finnbogason D., Svensson I., *Retuszowanie mediacji: rozwiązywanie konfliktów religijnych*, „Policy Perspectives” 2018, Nr 6.
- BBC Northern Ireland launched biased program on gay conversion therapy, <https://www.intoleranceagainstchristians.eu/index.php?id=12&case=4196>; *BBC uses biased LGBT expert who distorts evidence*, BBC uses biased LGBT expert who distorts evidence – Christian Concern [dostęp: 08.07.2022].
- Bell D., *The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion*, „British Journal of Sociology” 1977, Nr 4.
- Bendle M.F., *9/11 and the Intelligentsia, Ten Years On*, „Quadrant” 2011, Nr 55(9).
- Benedykt XVI, *Wolność religijna drogą do pokoju*, Orędzie na obchody Światowego Dnia Pokoju, 01.01.2011 roku. [https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf\\_ben-xvi\\_mes\\_20101208\\_xliv-world-day-peace.html](https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20101208_xliv-world-day-peace.html) [dostęp: 22.12.2022].
- Benítez O.S., *Symbolle religijne w przestrzeni publicznej*, [w:] (red.) M. Revenga Sánchez, G. Ruiz-Rico i J.J. Ruiz Ruiz, *Symbolle religijne w przestrzeni publicznej*, Madryt 2011.
- Benson I.T., Veness T., *Canadian Hate Speech Law* [w:] *Freedom of Speech: A Comparative Perspective*, (red.) G. Blicharz, Warszawa 2019.
- Berger P., *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*, Kraków 1997.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Bielecki M., *Ewolucja wolności religijnej dziecka w latach 1989–2009*, [w:] (red.) D. Walencik, *Prawo wyznaniowe w Polsce. Analizy-dyskusje-postulaty*, Katowice–Bielsko-Biała 2009.
- Bielecki M. Hasło: „wolność religijna” [w:] (red.) A. Mezglewski, *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014.
- Bielecki M., *Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2016, Nr 19.
- Bielecki M., *Conscience Claus and Conscientious Objection in Medical Practice Against the Legal Situation of Representatives of the Other Professions*, [w:] (red.) G. Blicharz, *Freedom of Conscience A Comparative Law Perspective*, Warszawa 2019, s. 120, 124.
- Bielecki M., *Ochrona rodziny i życia rodzinnego w kontekście wychowania zgodnie z przekonaniami rodziców*, Warszawa 2020; [https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2020/11/IWS\\_Bielecki-M.\\_Ochrona-rodziny-i-%C5%BCycia-rodzinnego-w-kontek%C5%9BCie-wychowywania-zgodnie-z-przekonaniami-rodzic%C3%B3w.pdf](https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2020/11/IWS_Bielecki-M._Ochrona-rodziny-i-%C5%BCycia-rodzinnego-w-kontek%C5%9BCie-wychowywania-zgodnie-z-przekonaniami-rodzic%C3%B3w.pdf) [dostęp: 07.01.2023].

- Bielecki M., *Wolność religijna w zakresie sprawowania władzy rodzicielskiej na przykładzie organizowania zajęć z religii i etyki*, [w:] *Prawna ochrona wolności sumienia i religii. Stan de lege lata oraz postulaty de lege ferenda*, (red.) P. Sobczyk, Warszawa 2020.
- Bielefeldt H., *Eliminacja wszelkich form nietolerancji religijnej*, 02.08.2016, A/71/269, 40.
- Bielefeldt H., *Limiting Permissible Limitations: How to Preserve the Substance of Religious Freedom*, „Religion & Human Rights” 2020, Nr 1–2(15).
- Blankholm J., *Feeling out alternatives within secularity*, „Religion” 2021, Nr 4(51).
- Bloom P., *Religion Is Natural*, „Developmental Science” 2007, Nr 10,
- Böckenförde E.W., *Powstanie państwa jako proces świeckości, Laicyzacja i utopia. Studia Ebracher, Ernst Forsthoff na 65. urodziny*, Stuttgart 1967.
- Bodakowski J., *Salafici – islamskie zagrożenie dla całego świata*, Salafici – islamskie zagrożenie dla całego świata | FronDa.pl [dostęp: 08.06.2022].
- Borecki P., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z 15 września 2017 r. (III CSK 241/16) – przyjęcie w poczet członków gminy wyznaniowej żydowskiej*, „Radca Prawny” 2018, Nr 1.
- Borecki P., *W sprawie autonomii i niezależności związku wyznaniowego – uwagi na tle postanowienia Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 12.05.2016 r., IV CSK 529/15*, „Polski Proces Cywilny” 2018, Nr 1.
- Borecki P., *Ustawa z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji RP z 1997 r.*, „Zeszyty Prawnicze” 2022, Nr 3.
- Borecki P., *Zasada współdziałania państwa ze związkami wyznaniowymi i jej wyraz we współczesnym konstytucjonalizmie europejskim*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, Nr 7–8.
- Borghesi M., *Secularización y nihilismo. Cristianismo y cultura contemporánea*, Madryt 2007.
- Bosek L., *Prawo osobiste do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na przykładzie lekarza*, „Forum Prawnicze” 2014, Nr 1.
- Bosek L., *Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry*, [w:] (red.) P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin 2014.
- Bosek L., *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP*, [w:] (red.) M. Safjan, L. Bosek, *Konstytucja RP. Tom 1. Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016.
- Boyce P., *Magna Carta and the Parliament*, „The Western Australian Jurist” 2015, Nr 7.
- Boże Narodzenie: Gdzie i kiedy narodził się Jezus? | międzynarodowe KRAJ (elpais.com) [dostęp: 18.06.2022].



- Brady K., *The Distinctiveness of Religion in American Law*, Cambridge 2015.
- Bruckner P., *The Tyranny of Guilt: An Essay on Western Masochism*, Princeton (NJ) 2012.
- Brynat P.E., Coleman A.M., *Psychologia rozwojowa*, Poznań 1997.
- Brzozowski W., *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia...*, s. 27 i powołany tam M. Skwarzyński. *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie klauzuli sumienia*, [w:] (red.) P. Stanisław, A.M. Abramowicz, M. Czelný, M. Ordon, M. Zawisław, *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, Lublin 2015.
- Brzozowski W., *Orzeczenie: Eweida i inni v. Wielka Brytania*, dostępne w dniu 1 września 2016 r. [w:] <http://prawaczlowieka.edu.pl/index.php?orzeczenie=8d8ebea7b076c177ecd21e2d0d7e52fa74c48f3c-b0>.
- Brzozowski W., *Członkostwo w związku wyznaniowym. Glosa do wyroku SN z dnia 15 września 2017 r., III CSK 241/16*, „Przegląd Sądowy” 2018, Nr 4.
- Burgoński P., *Modele relacji między religią i polityką*, [w:] (red.) P. Burgoński, M. Gierycz, *Religia i polityka. Zarys problematyki*, Warszawa 2014.
- Cabrera Bosch I., *La libertad religiosa*, „Derechos y Constitucion” 1999, Nr 34.
- Cañamares Arribas S., *Nowe kierunki rozwoju symboliki religijnej*, „Rewizja Generalna Prawa Kanonicznego i Prawa Kościelnego” 2010, Nr 24.
- Carle R., *When Government Keeps Teens from Seeing the Therapist*, Public Discourse, 14.11.2013 r., <https://www.thepublicdiscourse.com/2013/11/11181/> [dostęp: 14.01.2023].
- Carson D. A., *The Intolerance of Tolerance*, Grand Rapids (MI) 2012.
- Cavanaugh W.T., *El mito de la violencia religiosa. Ideología secular y raíces del conflicto modern*, Granada 2010.
- Chafuen A., *John Locke: A Religious Champion of Freedom*, „American Conservative Union” 2010, 30.07; dostęp: <http://www.chafuen.com/home/locke-and-christianity-2>
- Chung F., *Andrew Thorburn says ousting as Essendon CEO over Christian faith dangerous*, „Fox Sports” 2022.
- Church staff in Cheshire psychically assaulted*, Case details (intolerance-againstchristians.eu) [dostęp: 20.07.2022].
- Ciechanowicz A., *Europejczycy coraz częściej się rozwodzą. Polska w połowie stawki*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Europejczycy-co-raz-czesciej-sie-rozwodza-Polska-w-polowie-stawki-8111659.html> [dostęp: 06.01.2023].
- Clark D., Drag M., *A brief etymology of so-called „cancel culture”*, „Communication and the Public” 2020, Nr 3–4.
- Complak K., *Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej konstytucji*, „Przegląd Sejmowy” 1998, Nr 5.

- Contreras F.L., *Obecność krzyża w aulach w odniesieniu do prawa do edukacji i wolności religijnej w edukacji publicznej*, „Rewizja Prawa Wspólnot Europejskich” 2010, Nr 35.
- Countryside Alliance, *Annual report into crimes on churches and religious buildings in the UK 2019-20*, <https://www.countryside-alliance.org/news/special-report-into-crimes-against-churches-and-religious-buildings-in-the-uk-2019-20> [dostęp: 20.07.2022].
- Crawford A., *Ujawniono: ‘niepokojące dowody’ dotyczące nowej kampanii ludobójczej na chrześcijańskiej mniejszości Kachin w Birmie*, Sky News (05.06.2018). Dostępne pod adresem: <https://news.sky.com/story/uncovered-worrying-evidence-of-new-genocidal-campaign-in-myanmar-11395173>.
- Cztery młode kobiety podpaliły kościół*, Cztery młode dziewczyny bezczeszczą kościół; La Felguera i podpalają ołtarz – La Nueva España (lne.es) [dostęp: 19.06.2022].
- Danchin P.G., *Podęjrane symbole: Pluralizm wartości jako teoria wolności religijnej w prawie międzynarodowym*, „The Yale Journal of International Law” 2008, Nr 33(1).
- Davis D.H., *Editorial. A Commentary on the Supreme Court’s „Equal Treatment” Doctrine as the New Constitutional Paradigm for Protecting Religious Liberty*, „Journal of Church and State” 2004, No. 4, Vol. 46.
- Davis S.M., *Louis XIV and the Revocation of the Edict of Nantes*, „World History Encyclopedia” 26.07.2022; dostęp: <https://www.worldhistory.org/article/2046/louis-xiv-and-the-revocation-of-the-edict-of-nante/>
- Deagon A., *Equal Voice Liberalism and Free Public Religion: Some Legal Implications*, Sydney 2019.
- DeGirolami M., *Substantial Burdens Imply Central Beliefs*, [w:] *University of Illinois Law Review Online*, 2016.
- Departament Stanu USA, Sekretarz Antony J. Blinken w sprawie ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości w Birmie, 21.03.2022 roku. Dostępne na stronie: <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-united-states-holocaust-memorial-museum/>
- Drozd A., *Stosowanie praw człowieka wobec różnic językowych tych samych tekstów normatywnych w różnych wersjach językowych*, [w:] (red.) E. Krzysztofik, *Unijny system ochrony praw człowieka wobec współczesnych wyzwań*, Bruksela, Parlament Europejski 2022.
- Duda M., *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016.
- Dudek D., *Konstytucyjna wolność człowieka a tymczasowe aresztowanie*, Lublin 1999.
- Duffar J., *Commentaire art. II – 70*, [w:] *Traité établissant une Constitution pour l’Europe*, [w:] (red.) L. Burgorgue-Larsen, A. Levade, F. Picod, *Commentaire article par article. Partie II, La Charte des droits fondamentaux de l’Union*, Bruksela 2005.

- Dullo E., *On two modalities of our secularity: anthropology's immanent frames*, „Religion” 2021, Nr 4(51).
- Durie M., *The Third Choice: Islam, Dhimmitude and Freedom*, Melbourne 2010.
- Durie M., *Counting the cost of being a 'public' Christian*, „The Spectator Australia” 06.10.2022, dostęp: <https://www.spectator.com.au/2022/10/counting-the-cost-of-being-a-public-christian/>
- Dworkin R., *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate*, Princeton 2006.
- Dworkin R., *Religion without God*, Harvard 2013.
- Eidsmoe J., *Operation Josiah: Rediscovering the Biblical Roots*, [w:] (red.) H. Wayne House, *The Christian and American Law: Christianity's Impact on America's Founding Documents and Future Direction*, Grand Rapids (MI) 1998.
- Ellison Ch., *Religious Involvement and Subjective Well-Being*, „Journal of Health and Social Behavior” 1991, Nr 32(1).
- Esbeck C.H., *The Application of RFRA to Override Employment Nondiscrimination Clauses Embedded in Federal Social Services Programs*, „Engage” 2008, Nr 9(2).
- Evans C., *Limitations on Manifestations of Religion or Belief*, [w:] *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford 2001.
- Evans M.D., *The Evolution of Religious Freedom in International Law: Present State and Perspectives*, [w:] (red.) J-F. Flauss, *International Protection of Religious Freedom, Publications de l'institut international des droit de l'homme*, Bruksela 2002.
- Evans M., *Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1.
- Falski J., *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2011, Nr 14.
- Falski J., *Wokół zakazu symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej*, „Państwo i Prawo” 2011, Nr 12.
- Farr T., *Is Religious Freedom Necessary for Other Freedoms to Flourish?*, Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 07.08.2012, <https://berkeleycenter.georgetown.edu/essays/is-religious-freedom-necessary-for-other-freedoms-to-flourish> [dostęp: 30.12.2022].
- Ferri M., *How to Strengthen Protection of (Religious) Minorities and Cultural Diversity under EU Law*, [w:] *Some Lessons from Human Rights Protection System*, „Religions” 2021, Nr 12.
- Fink-Finowicki T., *Misja więzienna – doświadczenia*, Kalisz 2000.
- Finnis J., *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, tłum. K. Lossman, Warszawa 2001.

- Finnis J., *Tworzenie prawa przez sądy a „żywa” instrumentalizacja ETPCz*, [w:] N.W. Barber, R. Ekins i P. Yowell, *Lord Sumption i granice prawa*, Oxford 2016.
- Florczak-Wątor M., *Komentarz do art. 48 Konstytucji RP*, [w:] (red.) P. Tuleja, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, WKP 2019.
- Florczak-Wątor M. [w:] (red.) P. Tuleja, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II, LEX/el. 2021, art. 48.
- Forrester J., Finlay L., Zimmermann A., *No Offence Intended: Why 18C is Wrong*, Redland Bay (QLD), Connor Court Publishing 2016.
- Forsyth R., *A Test of Maturity: The Liberal Case for Action on Religious Freedom*, „The Centre for Independent Studies – Policy Paper” 2018.
- Foster N., *Religious Free Speech After Ruddock: Implications for Blasphemy and Religious Vilification Law*, referat wygłoszony podczas konferencji: Religious Freedom After Ruddock 6 April 2019, St Lucia (QLD): University of Queensland 2019.
- Foucault M., *Nietzsche, Genealogy, History*, [w:] *The Foucault Reader*, (red.) Paul Rabinow, Pantheon, Nowy Jork (NY) 1987.
- Franck M., *Introduction. Religious Freedom, Same-Sex Marriage, and the Dignity of the Human Person*, [w:] *Religious Freedom and Gay Rights: Emerging Conflicts in the United States and Europe*, Oxford 2016.
- Furedi F., *On Tolerance*, „Policy” 2012, Nr 28.
- Gallagher I., *Christian prison chaplain who revealed his Bible meetings were hijacked by Islamic extremists is taking legal action after being punished for whistleblowing*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-9130499/Prison-chaplain-takes-legal-action-punished-whistleblowing.html>? [dostęp: 18.07.2022].
- Geertz A.W., Markússon G.I., *Religion Is Natural, Atheism Is Not: On Why Everybody Is Both Right and Wrong*, „Religion” 2010, Nr 40.
- Girin D.S., *Islamic Religious Education in France*, [w:] L. Franken, B. Gent, *Islamic Religious Education in Europe. A Comparative Study*, Londyn 2021.
- Glendon M.A., *Rozmowa o prawach. Zubożenie dyskursu politycznego*, Nowy Jork 1991.
- Gliszyńska-Grabis A., *Komentarz do art. 19*, [w:] (red.) R. Wieruszewski, *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (osobistych) i Politycznych*, Warszawa 2012.
- González F., Ángel M., *Aspectos Constitucionales de la nueva ley de OPAS*, „Revista Chilena del Derecho” 2002, Nr 3(29).
- Gómez Montoro Á.J., *Uzasadniony interes prawodawcy, aby powrócić do sprawy*, „Pytania Konstytucyjne” 2003, Nr 9.
- Grim B., *Religious Freedom: Good for What Ails Us?*, „The Review of Faith & International Affairs” 2008, Nr 6(2).

- Grim B., *Religion, Law and Social Conflict in the 21st Century: Findings from Sociological Research*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1.
- Grim B., Clark G., Snyder R., *Is Religious Freedom Good for Business?*, „Interdisciplinary Journal of Research on Religion” 2014, Nr 10. [https://www.religjournal.com/articles/article\\_view.php?id=85](https://www.religjournal.com/articles/article_view.php?id=85) [dostęp: 20.12.2022].
- Grim B., Connor p., *Changing Religion, Changing Economies: Future Global Religious and Economic Growth*. Badanie przeprowadzone dla Global Agenda Council on the Role of Faith, 21.10.2015, <https://religiousfreedomandbusiness.org/wp-content/uploads/2015/10/Changing-religion-Changing-economies-Religious-Freedom-Business-Foundation-October-21-2015.pdf> [dostęp: 20.12.2022].
- Grim B.J., Clark G., Snyder E., *Czy wolność religijna jest dobra dla biznesu?*, „Interdisciplinary Journal for Research on Religion” 2014, Nr 10.
- Grim B.J., Finke R., *Cena odmowy wolności – prześladowania religijne i konflikty w dwudziestym pierwszym wieku*, Cambridge 2010.
- Grimmitt M., *Religious education and the ideology of pluralism*, „British Journal of Religious Education” 1994, Nr 3(16).
- Gunatilleke G., *Criteria and Constraints: the Human Rights Committee’s Test on Limiting the Freedom of Religion or Belief*, „Religion and Human Rights” 2020, Vol. 15.
- Gunn T.J., *Permissible Limitations on the Freedom of Religion or Belief*, [w:] (red.) J. Witte Jr, M.Ch. Green, *Religion and Human Rights: An Introduction*, Oxford 2011.
- Hafner-Burton E.M., *Przekształcanie praw człowieka w rzeczywistość*, Princeton 2013.
- Hambura S., Muszyński M., *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, Bielsko-Biała 2001.
- Hare I., *Crosses, Crescents and Sacred Cows: Criminalising Incitement to Religious Hatred*, „Public Law” 2006.
- Harper K., *Christianity and the Roots of Human Dignity in Late Antiquity*, [w:] (red.) T. Shah, A. Hertzke, *Christianity and Freedom: Volume I, Historical Perspectives*, Cambridge 2016.
- Harrison J., *Truth, Civility, and Religious Battlegrounds: The Context Between Religious Vilification Laws and Freedom of Expression*, „Auckland University Law Review” 2006, Nr 12.
- Hertzke A.D., *Freeing God’s Children: The Unlikely Alliance for Global Human Rights*, Lanham (MD) 2004.
- Hesse K., *Podstawowe cechy prawa konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec*, Heidelberg 1999.
- Heyman S.J., *The Light of Nature: John Locke, Natural Rights, and the Origins of American Religious Liberty*, „Marquette Law Review” 2018, Nr 101(3).

- Hodge D., *Spiritual microaggressions: Understanding the subtle messages that foster religious discrimination*, „Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work” 2020, Nr 29.
- Hodge J.G., *Respecting Religious Freedoms and Protecting the Public's Health*, „Public Health Reports” 2015, Nr 130(5).
- Hołda Z. [w:] *Prawa Człowieka, Zarys wykładu*, (red.) Z. Hołda, D. Ostrowska, J. Hołda, J.A. Rybczyńska, Warszawa 2014.
- Homo Religiosus?*, [w:] (red.) T. Shah, J. Friedman, *Exploring the Roots of Religion and Religious Freedom in Human Experience*, Cambridge 2018.
- Honisz H., *Wyciągnijmy wnioski z czeskiej laicyzacji; Czy wiara w Boga jest konieczna dla dobrych wartości? Globalne badanie na temat religii i moralności* | Centrum Badawcze Pew (pewresearch.org) [dostęp: 22.06.2022].
- HRW, „Afganistan: Grupa ISIS celuje w mniejszości religijne”. Dostępne na stronie: <https://www.hrw.org/news/2022/09/06/afghanistan-isis-group-targets-religious-minorities>.
- Hucal M., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012.
- Huitson J., *Premier Daniel Andrews hits back after being labelled an 'overlord' by Opposition Leader Matthew Guy over Essendon saga*, SkyNews 2022.
- Ignasiak J., *Problematyka prześladowania chrześcijan na przykładzie Iranu, Indii i Białorusi*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- Ingram A., *Polityczna teoria praw*, Oxford 1994.
- Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za rok 2021*, Warszawa 2022.
- Jak możesz mieć tak mało wstydu?*, Żywe Betlejem z „Viva la vida” wyzwala kontrowersje: „Jak możesz mieć tak mało wstydu?” (abc.es) [dostęp: 18.06.2022].
- Jamar S.D., *A Social Justice Perspective on the Role of Copyright in Realizing International Human Rights*, „Pacific McGeorge Global Business & Development Law Journal”, Nr 2012.3.
- Jan Paweł II, *Moralna struktura wolności podstawą nowej kultury wolności*, „ETHOS” 1999, Nr 1–2.
- Jankowska R., *Islam w przestrzeni publicznej laickiej Francji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia” 2018, Nr 25, doi:10.17951/k.2018.25.1.89.
- Jasudowicz T., *Wolność religijna. Wybór materiałów. Dokumenty. Orzecznictwo*, Toruń 2001.
- Jedlecka W., Policewicz J., *Pojęcie godności na tle Konstytucji RP*, [w:] (red.) A. Bator, *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Konstytucja*, Wrocław 1999.

- Jędrejek G., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz aktualizowany*, LEX el 2019; <https://sip.lex.pl/#/commentary/587750917/596231/> [dostęp: 07.06.2023].
- Johann W., Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999, nr spec.
- Jurzyk M., *Prawna ochrona tajemnicy spowiedzi w Stanach Zjednoczonych*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2001, Nr 3.
- Kamiński I.C., *Wolność myśli, sumienia i wyznania w orzecznictwie ETPCz za lata 2008–2009*, „Energy Policy Studies” 2010, Nr 11.
- Kerr S., *Reflections on Freedom of Religion or Belief and Security*, „Review of Faith and International Affairs” 2022, Nr 2.
- Kichler J., *Komentarz do ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w RP z 20.02.97*, „Almanach Żydowski” 1998/1999.
- Knox Thames H., Seiple Ch., Rowe A., *Międzynarodowe orzecznictwo na rzecz wolności religijnej: Przewodnik po organizacjach, prawie i organizacjach pozarządowych*, Waco 2009.
- Komorowski P., *Ochrona wolności religijnej w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna*, Toruń 2021.
- Konwertycy z islamu nie otrzymują azylu w Niemczech. Jezuita oskarża władze o narażanie ich życia na niebezpieczeństwo*, *Konwertycy z islamu nie otrzymują azylu w Niemczech. Jezuita oskarża władze o narażanie ich życia na niebezpieczeństwo* – PCH24.pl [dostęp: 13.06.2022].
- Koredczuk J., *Niezgodność działania kościołów lub innych związków wyznaniowych z przepisami prawa*, [w:] (red.) K. Krasowski, M. Materniak-Pawłowska, M. Stanulewicz, *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych. Pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego. Gniezno 11–12 IX 2010*, Poznań 2010.
- Korzeniowska-Lasota A., *Zakres wolności sumienia i wyznania*, „Studia Warmińskie” 2011, Nr 48.
- Koshy N., *Wolność religijna w zmieniającym się świecie*, Kraków 1998.
- Kosiński P. SJ, *Wprowadził chrześcijaństwo do Anglii – św. Etebert*, *Wprowadził chrześcijaństwo do Anglii – św. Etebert* (deon.pl) [dostęp: 04.07.2022].
- Koukounaras Liagkis M., *Religious Education in Greece is changing again*, „Greek Journal of Religious Education” 2020, Nr 3(1).
- Kowalczyk J., *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską 1993/1998*, Płock 2013.
- Kowalski M., *Powrót Czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETrPC z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, Nr 4–5.
- Kowalski M., *Prawo do sądu administracyjnego w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych*, [w:] *Prawo do sądu administracyjnego*.

- Standard międzynarodowy i konstytucyjny oraz jego realizacja*, Warszawa 2019.
- Kraner D., *Intolerance in the media and representations of the Catholic Church*, „Crkva u Svijetu” 2021, Nr 4.
- Krukowski J., *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1993, Nr 3.
- Krukowski J., *Podmiotowość rodziców w zakresie religijnego i moralnego wychowania dzieci w ramach edukacji szkolnej*, „Rocznik Nauk Prawnych” 1994, Nr 4.
- Krukowski J., *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki*, [w:] (red.) L. Wiśniewski, *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
- Krukowski J., *Zasada poszanowania godności ludzkiej i prawa do życia w biomedycynie w prawie międzynarodowym*, [w:] (red.) A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, *Ius et Lex, Księga Jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002.
- Kruze P., *Wojna domowa w Hiszpanii – preludeum światowego konfliktu*, *Wojna domowa w Hiszpanii – preludeum światowego konfliktu* (warhist.pl) [dostęp: 14.06.2022].
- Krzywkowska J., *Współdziałanie państwa i Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w zakresie opieki i wychowania dzieci zgodnie z przekonaniami rodziców*, Olsztyn 2018.
- Książdz dźgnięty nożem w Madrycie*, Szczegóły sprawy (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 19.06.2022].
- Kuć M., Gałązka M., *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 2009.
- Kudła W., *Wrogość wobec religii. Ostrzeżenia ze strony Sądu Najwyższego USA*, Kraków 2019.
- Kulińska L., *Radykalny ruch Antifa. Raport z badania – część 1*, *Radykalny ruch Antifa. RAPORT z Badania – część 1. – Patrz Na Ręce* (patrznarece.pl) [dostęp: 13.06.2022].
- Kurti P., *The Tyranny of Tolerance: Threats to Religious Liberty in Australia*, Brisbane 2017.
- Kurti P., *Religious Freedom: A Contest Between Beliefs and Orthodoxies*, [w:] (red.) R. Forsyth i P. Kurti, *Forgotten Freedom No More: Protecting Religious Liberty in Australia*, Brisbane (QLD) 2020.
- Laboratorium Wolności Religijnej, *Raport przedstawiający przypadki naruszania prawa do wolności religijnej w Polsce w 2021 roku; Ośrodek Monitorowania Chrystianofobii Fidei Defensor – posty | Facebook* [dostęp: 16.08.2022].
- Ladeur K.H., *Mit neutralnego państwa i indywidualizacja religii: relacje między państwem a religią w obliczu fundamentalizmu*, „Cardozo Law Review” 2009, Nr 30(6).
- Lara Martínez M., *Genealogía de la Secularización. Revisión historiográfica del desencantamiento del mundo*, „Fides et Ratio” 2018, Nr 3.
- Lasocik Z., *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993.



- Lazaro-Cantero R., *¿La vuelta a lo sagrado? Secularización, pluralismo religioso y libertad religiosa*, „Scripta Theologica” 2022, Nr 2.
- Lilla M., *Lekkomyślny umysł. Intelktualiści w polityce*, tłum. J. Margański, Warszawa 2006.
- Locke J., *The Conduct of the Understanding* [1697], Londyn 1802.
- Locke J., *List o tolerancji* [1689], tłum. L. Jachimowicz, Warszawa 1963.
- Loconte J., *Locke’s Radical Claims for Conscience*, „National Review” 02.05.2022; dostęp: <https://www.nationalreview.com/magazine/2022/05/02/lockes-radical-claims-for-conscience/>
- Longchamps de Bérier F., Kudła W., *Prawo do krzyża w przestrzeni publicznej. Odpowiedź stowarzyszeniu humanistów*, „Forum Prawnicze” 2019, Nr 4(54). <https://doi.org/10.32082/fp.v4i54.249>.
- Luckmann T., *Niewidzialna religia. Problem religii w nowoczesnym społeczeństwie*, tłum. L. Bluszcz, Kraków 2011.
- Łupiński S., *Wolność religijna a prześladowanie chrześcijan w konstytucji RP i wobec rezolucji UE*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- M.I. González Cano, *Ochrona uzasadnionych interesów w procesie administracyjnym: szczególne uwzględnienie zbiorowych uzasadnionych interesów*, Valencia 1997.
- Machnikowska A., *Klauzula sumienia w zawodzie prawnika*, [w:] (red.) O. Nawrot, *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot 2015.
- Magda M., *Wrażliwość moralna, a rozwój moralny człowieka*, „Wychowanie na co dzień” 2000, Nr 1.
- Majchrzak B., *Charakter prawny wpisu do rejestru związków wyznaniowych*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 6.
- Makridis Ch., *No Longer a Luxury – Religious Liberty Is a National Security Priority*, Providence 2020, 25.07., <https://providencemag.com/2020/06/no-longer-a-luxury-religious-liberty-is-a-national-security-priority/> [dostęp: 31.12.2022].
- Maldijeva V., *Językowe szaty duchowości*, Toruń 2019.
- Malec J., *Posługi religijne w zakładach karnych*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, Nr 14–15.
- Malesa W., Wawrzaszek A., *Rejestr wyznaniowych osób prawnych – wybrane zagadnienia na przykładzie jednostek Kościoła katolickiego*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2014, Nr 17.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski*, Concise Statistical Yearbook of Poland, Warszawa 2022.
- Man the Religious Animal*, „First Things” 04.2012, <https://www.firstthings.com/article/2012/04/man-the-religious-animal> [dostęp: 31.12.2022].
- Mandeci T., *Ustawodawstwo i orzecznictwo Stanów Zjednoczonych w sprawie prawa do wolności sumienia i wyznania więźniów*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2001, Nr 9.

- Maroń G. *Kategoria „wartości chrześcijańskich” w polskim orzecznictwie*, „Studia Prawnicze KUL” 2023, Nr 1(93), <https://doi.org/10.31743/sp.13232>
- Martínez-Torrón J., *El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio europeo de Derechos Humanos*, „Anuario de derecho eclesiástico del Estado” 1986, Nr 2.
- Martinez-Torrón J., Navarro-Valls R., *The Protection of Religious Freedom in the System of the Council of Europe*, [w:] (red.) A. Deskbook, Lindholm, T. Durham, WC and Tahzib-Lie BG, *Facilitating Freedom of Religion or Belief*, Lejda 2004.
- Martínez-Torrón J., *The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2012, Nr 1/ 2 – październik.
- Maya Forstater: *Woman wins tribunal appeal over transgender tweets*, <https://www.bbc.com/news/uk-57426579>; Raport OIDAC Under pressure: Human Rights of Christians in Europe, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainsthchristians.eu) [dostęp: 07.07.2022].
- Mayrl D., *The dejudicialization of religious freedom?*, „Social Compass” 2021, Nr 3.
- Mazurek F.J., *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001.
- Mazurek F.J., *Integralność praw człowieka*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2009, Nr 37.
- Mazurkiewicz P., *Religious Freedom in the Time of the Pandemic*, „Religions” 2021, Nr 2.
- Mączynski A., *Wolność sumienia i religii w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999, Nr 1.
- Mąkosa P., *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, [www.katechetyka.eu/files/nauczanie-religii-w-prawie.doc](http://www.katechetyka.eu/files/nauczanie-religii-w-prawie.doc) [dostęp: 11.02.2019].
- McConnell M., *Pochodzenie i historyczne zrozumienie wolności wyznania*, „Harvard Law Review” 1990, Nr 103(7).
- McGrath A., *The Twilight of Atheism*, Nowy Jork (NY) 2004.
- Meler S., *Prawo więźniów do wolności religijnej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, Nr 38–39.
- Melilla i Ceuta – hiszpańskie enklawy w Afryce, *które zalewa fala nielegalnych imigrantów*, Melilla i Ceuta – hiszpańskie enklawy w Afryce – Podróże (onet.pl) [dostęp: 19.06.2020].
- Merritt Ch., *Move for Blasphemy Law Could ‘Turn Us Into Saudi Arabia’*, „The Australian” 28.03.2017, dostęp: <https://www.theaustralian.com.au/nation/politics/move-for-blasphemy-law-could-turn-us-into-saudi-arabia/news-story/2e24bb72c93bca28c25b0ea305f9420c>
- Mezglewski A., *Uzewnętrzanie przekonań religijnych*, [w:] (red.) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008.

- Mezglewski A., *Działalność własna Kościołów i innych związków wyznaniowych*, [w:] (red.) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008.
- Mezglewski A., *Utworzenie oraz rejestracja związku wyznaniowego jako przejawy wolności religijnej*, „*Studia z prawa wyznaniowego*” 2015, Nr 18.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisławski P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011.
- Mezglewski A., Tunia A., *Wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego*, Warszawa 2007.
- Michalska A., *Niebezpieczeństwo publiczne, które zagraża życiu narodu*, [w:] (red.) T. Jasudowicz, *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, Toruń 1997.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1956–2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja czy zmiana?*, Gdańsk 2008.
- Miller R., *Socjalizacja, wychowanie psychoterapia*, Warszawa 1981. Szerzej na temat określenia terminu wychowanie [w:] A.M. de Tchorzewski, *Wstęp do teorii wychowania*, Kraków 2018.
- Misztal H., *Konstytucyjne podstawy polskiego prawa wyznaniowego*, [w:] (red.) H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2003.
- Misztal H., *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, [w:] A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, wyd. II, Warszawa 2008.
- Misztal H., *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, [w:], (red.) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, wyd. III, Warszawa 2011.
- Misztal W., *Sfera publiczna w Polsce. Nadzieje, oczekiwania i rozczarowania*, „*Roczniki Nauk Społecznych*” 2014, Nr 42.
- Misztal-Konecka J., *Postępowanie cywilne – droga sądowa – sprawa cywilna – niedopuszczalność kontroli sądowej w odniesieniu do kwestii wewnętrznej związku wyznaniowego*, „*Orzecznictwo Sądów Polskich*” 2017, Nr 6.
- Mohler Jr. R.A., *The Gathering Storm: Secularism, Culture and the Church*, Nashville (TN) 2020.
- Möllers C., *Wolność religijna jako zagrożenie?*, [w:] VVDStRL, 68, De Gruyter, Berlin 2009.
- Mordel A., *Aktywność wybranych organizacji pozarządowych w przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan w Europie XXI wieku*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- Moschella M., *Religious Freedom’s Legal and Moral Basis*, Public Discourse 24.07.2012; <https://www.thepublicdiscourse.com/2012/07/5899/> [dostęp: 31.12.2022].
- Moschella M., *Beyond Equal Liberty: Religion as a Distinct Human Good and the Implications for Religious Freedom*, „*Journal of Law and Religion*” 2017, Nr 32(1).

- Moulin D., *Reported Experiences of Anti-Christian Prejudice among Christian Adolescents in England*, „Journal of Contemporary Religion” 2016, Nr 2.
- MTK, sędziowie MTK zezwalają na wszczęcie dochodzenia w sprawie sytuacji w Bangladeszu/Birmie. Dostępne na stronie: <https://www.icc-cpi.int/news/icc-judges-authorise-opening-investigation-situation-bangladesh/myanmar>.
- Muehlenberg B., *The Problems with Vilification Legislation*, On Line Opinion 07.09.2005; <https://www.onlineopinion.com.au/view.asp?article=3792>
- Munton J.R., Macdermott T., *Religious Freedom and Job Security*, „University of New South Wales Law Journal” 2022, Nr 1.
- Murphy M., *The Natural Law Tradition in Ethics*, [w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), (red.) E.N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/natural-law-ethics/>, sekcja 2.3.
- Nagel T., *Świecka filozofia a usposobienie religijne*, przeł. M. Iwanicki i J. Jarocki, [w:] (red.) P. Gutowski, M. Iwanicki, *Teizm, ateizm i religia. Najnowsze spory w anglosaskiej filozofii analitycznej*, Lublin 2019.
- Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów*, (red.) R. Lange, Warszawa 2021, <https://www.nask.pl/pl/raporty/raporty/4295,RAPORT-Z-BADAN-NASTOLATKI-30-2021.html> [dostęp: 06.03.2022].
- Nawrot O., *Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmu” 2012, Nr 3.
- Nawrot O., *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia*, [w:] (red.) O. Nawrot, *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot 2015.
- Nawrot O., *Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, „Przegląd Sejmowy”* 2016, Nr 4.
- Necel W. TChr, *Wolność religijna w porządku prawnym Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] (red.) W. Cisło. M. Olszówka, W. Sadłoń, *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2018.
- Newman J.H., *Letter to the Duke of Norfolk*, cyt. za: Charles J. Chaput, *Render unto Caesar*, „Doubleday”, Nowy Jork 2008.
- Nikołajew J., *Duszpasterstwo wśród internowanych na Lubelszczyźnie*, [w:] (red.) J. Świtka, M. Kuć, *Więziennictwo na Lubelszczyźnie w okresie stanu wojennego*, Lublin 2008.
- Nikołajew J., *Czy więzień ma prawo do prywatności (także religijnej)?*, [w:] (red.) T. Zieliński, M. Hucał, *Prawo do prywatności w Kościołach i innych związkach wyznaniowych. Od tajemnicy duszpasterskiej do ochrony danych osobowych*, Warszawa 2018.
- Nikołajew J., *Prawo skazanych i tymczasowo aresztowanych do bezpieczeństwa*, „Probacja” 2018, Nr 1.

- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii sprawców szczególnie niebezpiecznych (art. 88a i 88b k.k.w.)*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2020, Nr 23.
- Nikołajew J., *Wytyczne WHO i CPT dotyczące postępowania z osobami pozbawionymi wolności w kontekście pandemii i choroby koronawirusowej (COVID-19)*, [w:] (red.) J. Jaskiernia, K. Spryszak, *Powszechny system ochrony praw człowieka w czasie wyzwań pandemicznych*, Toruń 2022.
- Noebel D., *Understanding the Times: The Collision of Today's Competing Worldviews*, wyd. II, Summit Press, Manitou Springs (CO) 2006.
- Nogueira Alcalá H., [w:] *Derechos Fundamentales y Garantías Constitucionales*, Editorial Librotecnia, 2008, t. 1.
- Norris P., *Cancel Culture: Myth or Reality?*, „Political Studies” 2021, Nr 71(1).
- Nowicki M.A., *Dogru przeciwko Francji – wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 r., skarga nr 27058/05*, [w:] tenże, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2008*, Oficyna 2009.
- O'Brian C., *Catholic symbols in state schools to be phased out*, <https://www.irishtimes.com/news/education/catholic-symbols-in-state-schools-to-be-phased-out-1.4378103> [dostęp: 28.07.2022].
- Obirek S., *Pluralizacja, sekularyzacja, postsekularyzm*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Folia 156 Studia Sociologica” 2014, Nr VI(1).
- Odlów-Legiędź J., *On the academic freedom in the times of crisis of liberal democracy*, „Ekonomia i Prawo” 2021, Nr 4.
- OHCHR, *Ocena sytuacji w zakresie praw człowieka w Regionie Autonomicznym Xinjiang-Uyghur, Chińska Republika Ludowa (08.2022)*. Dostępne na stronie: <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ohchr-assessment-human-rights-concerns-xinjiang-uyghur-autonomous-region> [dostęp: 28.07.2022].
- Olszówka M., *Guarantees and the Essence of the Right to Conscientious Objection*, [w:] (red.) G. Blicharz, *Freedom of Conscience: A Comparative Law Perspective*, Warszawa 2019.
- Olszówka M., *Obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej i ochrona uczuć religijnych. Analiza prawa polskiego i wnioski de lege ferenda*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Wolność religijna. Perspektywa prawnoporównawcza*, Warszawa 2019.
- Olszówka M., Dyda K., *Analiza konstytucyjności ograniczeń w korzystania z wolności religii podczas pandemii koronawirusa w Polsce*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2020, Nr 23.
- ONZ, *Raport ze szczegółowych ustaleń komisji śledczej w sprawie praw człowieka w Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej; A/HRC/25/CRP.1*. Dostępny pod adresem: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/co-idprk/commission-inquiryon-h-rin-dprk>

- Orzeszyna K., *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej. Studium prawno-porównawcze*, Lublin 2007.
- Orzeszyna K., *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa, do wolności sumienia*, „Medyczna Wokanda” 2017, Nr 9.
- Orzeszyna K., *The Right of Conscientious Objection in a Democracy in Light of Polish Legal Solutions*, „Annali del Dipartimento Jonico” 2018, Nr VI.
- Orzeszyna K., *Godność jako źródło praw człowieka*, [w:] (red.) K. Orzeszyna, M. Skwarzyński, R. Tabaszewski, *Prawo międzynarodowe praw człowieka*, Warszawa 2022.
- Osierda A., *Prawne aspekty pojęcia bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, Nr 23.
- Our 13-year-old was brainwashed into thinking she's transgender: Parents accuse school of secretly allowing girl to attend 'radicalising' mentoring sessions that convinced her that she was really a boy*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8112841/Our-13-year-old-brainwashed-thinking-hestransgender.html?> [dostęp: 07.07.2022].
- OurKids, Raport o szkolnictwie niepublicznym w Polsce 2019*, <https://www.ourkids.net/pl/raport-o-szkolnictwie.php> [dostęp: 11.01.2023].
- Ożóg M., *Rejestrowanie kościołów i innych związków wyznaniowych w trybie administracyjnym*, „Forum Prawnicze” 2015.
- Pakaluk M., *On What a Theory of Natural Law Is Supposed to Be*, „Persona y Derecho” 2020, Nr 82.
- Parejo Guzmán M.J., *Refleksje na temat Lautsi i orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie symboli religijnych*, „Przegląd Prawa Wspólnot Europejskich” 2010, Nr 37.
- Pastor sues after being forced out of job harassed over tweet*, <https://www.intoleranceagainstchristians.eu/index.php?id=12&case=3106> [dostęp: 07.07.2022]. *British MP receives death threat after voting against abortion law*, <https://www.intoleranceagainstchristians.eu/index.php?id=12&case=3717> [dostęp: 07.07.2022].
- Pawlikowski J., *Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 7 października 2010 r.*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2011, Nr 14.
- Pawlikowski J., *Spór o medyczną klauzulę sumienia a konstytucyjne zasady równości i bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2019, Nr 22.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Tom 2. Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 1986.
- Pew Research Center, *News Media and Political Attitudes in Sweden*, <https://www.pewresearch.org/global/fact-sheet/news-media-and-political-attitudes-in-sweden/> [dostęp: 27.07.2022].
- Pew Research Center, November 2022, „How COVID-19 Restrictions Affected Religious Groups Around the World in 2020”,

- <https://www.pewresearch.org/religion/2022/11/29/how-covid-19-restrictions-affected-religious-groups-around-the-world-in-2020/> [dostęp: 25.08.2023].
- Piechowiak M., *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995; Z. 3.
- Piechowiak M., *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*, Lublin 1999.
- Piechowiak M., *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011, Nr 5.
- Piechowiak M., *Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi o kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012, <https://philarchive.org/archive/PIEWRI> [dostęp: 24.02.2019].
- Pieprzny S., *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego*, Rzeszów 2008.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, wyd. II, Warszawa 2003.
- Pilich M. [w:] A. Olszewski, M. Pilich, *Prawo oświatowe. Komentarz*, wyd. III, Warszawa 2022.
- Pilich M., *Komentarz do art. 83 u.p.o.*, [w:] (red.) M. Pilich, *Prawo oświatowe. Komentarz*, wyd. III, WKP 2022, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587750367/704374/> [dostęp: 11.07.2023].
- Piotrowski K., *How many parents regret having children and how it is linked to their personality and health. Two studies with national samples in Poland*, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0254163> [dostęp: 06.03.2023].
- Piret J.K., *Mądry powrót do powściągliwości sędziowskiej*, „Religia i Prawa Człowieka” (BRILL), 2011, Nr 6.
- Piszcz-Czapła M., *Rejestr kościołów i związków wyznaniowych*, [w:] (red.) K. Krasowski, M. Materniak-Pawłowska, M. Stanulewicz, *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych. Pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego. Gniezno 11–12 IX 2010*, Poznań 2010.
- Plisiecki M., *Standardy świeckości przy rejestrowaniu związków wyznaniowych*, [w:] (red.) A. Mezglewski, A. Tunia, *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, Lublin 2013.
- Płoski T., *Prawo do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 2003, Nr 46(3–4).
- Pohl Ł., *Glosa do uchwały SN z dnia 29 października 2012 r.*, I KZP 12/12, „Państwo i Prawo” 2014, z. 10.
- Prawo wewnętrzne nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce. Wybór aktów prawnych*, wybór i opracowanie naukowe P. Borecki, Cz. Janik, Warszawa 2012.
- Prześladowani i zapomniani. Raport o prześladowaniach chrześcijan w latach 2005–2006*, (red.) W. Cisło, Warszawa 2007.

- Prześladowania chrześcijan również w Europie*, <https://ekai.pl/przesladowania-chrzescijan-rowniez-w-europie/> [dostęp: 30.05.2022].
- Pułło A. (tłum.), *Konstytucja Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2002.
- Puppinc G., *Foreword*, [w:] G. Blicharz, A. Vanney, P. Roszak, *The Battle for Religious Freedom. Jurisprudence and Axiology*, Warszawa 2020.
- Rabiej S., *Wolność religijna fundamentem dialogu ekumenicznego*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- Rainey B., Ovey C., McCormick P., Jacobs, White, and Ovey: *The European Convention on Human Rights*, Oxford 2014.
- Rakoczy B., *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2008.
- Raport OIDAC *Under pressure: Human Rights of Christians in Europe*, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 13.06.2022].
- Raport OIDAC *Under pressure: Human Rights of Christians in Europe*, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 13.07.2022].
- Raport OIDAC *Under pressure: Human Rights of Christians in Europe*, *Under\_Pressure\_Top\_Five\_Report\_2020\_01.pdf* (intoleranceagainstchristians.eu) [dostęp: 16.07.2022].
- Rączka P., Zemła M., *Procedura rejestracji Kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce na przykładzie Wspólnoty Kościoła Latającego Potwora Spaghetti – studium administracyjnoprawne*, „Studia Prawnicze” 2019, Nr 3.
- Religious Freedom and the Common Good: A Symposium of the Religious Freedom Project*, 15.11.2016. [https://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/religious-freedom-and-the-common-good-a-symposium-of-the-religious-freedom-project#dfliip-df\\_manual\\_book/1/](https://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/religious-freedom-and-the-common-good-a-symposium-of-the-religious-freedom-project#dfliip-df_manual_book/1/) [dostęp: 26.12.2022].
- Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19*, *Restrictions on Religious Freedom in Europe in the Name of the Fight Against Covid-19* (eclj.org) [dostęp: 17.06.2022].
- Retortillo Baquer L.M., *Rozważania o znaczeniu religijnym*, [w:] *Dziennik Interpretacji Społecznych i Demokratycznych*, 13.05.2010 r.
- Retortillo Baquer L.M., *Symbole religijne w aktach i przestrzeniach publicznych*, „El Cronista del Estado Social y Democrático de Derecho” 2010, Nr 16.
- Retortillo Baquer L.M., *Symbole wyznaniowe w aktach i przestrzeniach instytucjonalnych*, „Rocznik Naukowy Prawa Kanonicznego” 2012, t. XXVIII.
- Richardson J., *The judicialization of religious freedom: Variations on a theme*, „Social Compass” 2021, Nr 3.



- Rivers J., *Proportionality and Variable Intensity of Review*, „Cambridge Law Journal” 2006, Nr 1(65).
- Robbers G., *Państwo i Religia*, w *Repozytorium Niemieckiego Stowarzyszenia Prawników (VVDStRL)*, 59, De Gruyter, Berlin 2000.
- Rosen L., *Victorian Premier Andrews Slams ‘Absolutely Appalling’ Views of New Essendon CEO’s Church*, „SEN” 04.10.2022; dostęp: at <https://www.sen.com.au/news/2022/10/04/victorian-premier-andrews-slams-absolutely-appalling-views-of-new-essendon/>
- Roskam J., *Thorburn’s cancelling shows politics is now football’s main game*, „Australian Financial Review” 06.10.2022; dostęp: at <https://www.afr.com/politics/thorburn-s-cancelling-shows-politics-is-now-football-s-main-game-20221005-p5bngv>
- Rozzak P., Conesa F., *Nowy ateizm – czy rzeczywiście nowy? Analiza argumentów i wyzwań dla współczesnej teologii*, „Teologia i Człowiek” 2014, Nr 1.
- Rozzak P., Horvat S., Wólkowski J., *Microaggressions and discriminatory behaviour towards religious education teachers in polish schools*, „British Journal of Religious Education” 2021, Nr 3.
- Rozzak P., *Majority Harassed by the Minority? Microaggressions based on Religiosity in Contemporary Poland*, „European Journal of Science and Theology” 2022, Nr 2.
- Routledge Critical Things*, (red.) R. Eaglestone, Nowy Jork (NY) 2003.
- Rozdział religii od państwa i rozłam religijny. Relacje Kościół-Państwo w nowych stanach Ameryki w latach 1776–1833*, (red.) C.H. Esbeck i J.D. Hartog, Columbia 2019.
- Rozner M., *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2002, Nr 5.
- Różyńska J., *Klauzula sumienia* [w:] (red.) E. Zielińska, M. Boratyńska, P. Konieczniak, *System Prawa Medycznego*, t. 2, Warszawa 2019.
- Russo C.J., *Religious Freedom in Education: A Fundamental, yet Elusive Right*, „Canopy Forum On the Interactions of Law&Religion” December 2020, <https://canopyforum.org/2020/12/03/religious-freedom-in-education/>.
- Ruzik K., *Hiszpania generała Franco: państwo faszystowskie czy „frankistowskie”?*, *Hiszpania generała Franco: państwo faszystowskie czy „frankistowskie”?* | Portal historyczny Histmag.org – historia dla każdego! [dostęp: 14.06.2022].
- Ryba M., *Multikulturalizm – analiza krytyczna*, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 2018, Nr 3.
- Sadowski P., *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- Safjan M., *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] (red.) Józef Krukowski, Otto Theisen, *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia*

- i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, Lublin 2003.
- Sage R., *A New Woke Religion: Are Universities to Blame?* „Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies” 2022, Nr 2.
- Saiya N., *The Religious Freedom Peace*, „The International Journal of Human Rights” 2015, Nr 19(3).
- Salamucha A., *Definicje wychowania w literaturze pedagogicznej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2004, Nr 2.
- Sarnecki P. [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, wyd. II, (red.) L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, art. 53.
- Sauer Ch., *Religious Freedom and Pluralistic Europe: Challenges for Christians*, „European Journal of Theology” 2020, Nr 1(29).
- Schwedler J., *Faith in Moderation: Islamist Parties in Jordan and Yemen*, Cambridge 2007.
- Scottish Universities Shamed in Damning Report for Failing to Defend Pro-Life Free Speech Rights of Students*, <https://www.spuc.org.uk/News/ID/384560/Scottish-universities-shamed-in-damning-report-orfailing-to-defend-pro-life-free-speech-rights-of-students> [dostęp: 07.07.2022].
- Secretary of State for the Home Department, *Applying sharia law in England and Wales*, „Independent Review”, p. 4, <https://www.gov.uk/government/publications/applying-sharia-law-in-england-and-wales-independent-review> [dostęp: 19.07.2022].
- Sekretarz Antony J. Blinken o ludobójstwie i zbrodniach przeciwko ludzkości w Birmie. Dostępne pod adresem: <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-united-states-holocaust-memorial-museum/>
- Shah T.S., *Religious Freedom: Why Now? Defending an Embattled Human Right*, Princeton 2012.
- Sheehan P., *Spreading the Word of Intolerance*, „Sydney Morning Herald” 04.10.2004, Sydney (NSW); dostęp: <http://www.smh.com.au/articles/2004/10/03/1096741896292.html#>
- Shiner L., *The concept of secularization in empirical research*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 1967, Nr 6.
- Skwarzyński M., *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2013, Nr 6.
- Skwarzyński M., *Orzeczenie TK w sprawie sygn. akt SK 54/13 w przedmiocie przestępstwa obrazy uczuć religijnych w świetle standardów strasburskich*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2016, t. 8.
- Skwarzyński M., *Protecting Conscientious Objection as the „Hard Core” of Human Dignity*, „Ius Novum” 2019, Nr 2.
- Skwarzyński M., *Definicja praw człowieka*, [w:] (red.) K. Orzeszyna, M. Skwarzyński, R. Tabaszewski, *Prawo Międzynarodowe Praw Człowieka*, Warszawa 2022.

- Skwarzyński M., *Specyfika wykładni norm w systemie praw człowieka*, [w:] (red.) K. Orzeszyna, M. Skwarzyński, R. Tabaszewski, *Prawo Międzynarodowe Praw Człowieka*, Warszawa 2022.
- Skwarzyński M., *Zasady stosowania praw człowieka w orzecznictwie ETPCz i TSUE*, [w:] (red.) E. Krzysztofik, *Unijny system ochrony praw człowieka wobec współczesnych wyzwań*, Parlament Europejski, Bruksela 2022.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009.
- Sobczak J., Sobczak W., *Artykuł 10 KPP*, [w:] *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskich. Komentarz*, Warszawa 2020 [Legalis].
- Sobczak W., [w:] *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, (red.) R. Wieruszewski, Warszawa 2012, art. 18.
- Sobczyk P., *Aksjologia Konstytucji RP w postulatach Episkopatu Polski*, „Seminare” 2008, Nr 25.
- Spaemann R., *Utopia dotycząca sprawiedliwości*, [w:] *Krytyka utopii politycznej*, Stuttgart 1977.
- Spaemann R., *Technologiczne przywiązanie do natury jako problem etyki politycznej*, „Scheidewege” 1979, Nr 9(4).
- Spencer R., *The Complete Infidel's Guide to Free Speech (and Its Enemies)*, Waszyngton (DC) 2017.
- Sroka T., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z 29 października 2012 r., sygn. akt I KZP 12/12*, „Zeszyty Prawnicze” 2012, Nr 4.
- Stadniczeńko S.L., *Przerwać eskalację nienawiści, pogardy dla innego człowieka. Czy rozwiązania prawne w zakresie ochrony wolności, myśli, sumienia, religii i przekonań są wystarczające?*, [w:] (red.) S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole 2012.
- Stanisz P., *Klauzula sumienia* [w:] (red.) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011.
- Stanisz P., Pawlikowski J., Ordon M., *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin 2014.
- Stanisz P., Pawlikowski J., *Il diritto dei medici all'obiezione di coscienza in Polonia: recenti sviluppi*, „Quaderni di diritto e politica ecclesiastica” 2017, Nr 2.
- Steczkowski P., *Prawo związków wyznaniowych do emitowania programów w mediach publicznych. Doświadczenia i perspektywy*, [w:] *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty red. D. Walencik*, Katowice–Bielsko-Biała 2009.
- Stelmachowski A., *Regulacja stosunków prawnych między państwem a Kościołem (1980–1998)*, [w:] (red.) A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, *Spółczesność – Państwo – Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Szczecin, 15–16 VI 2000 r.*, Szczecin 2000.
- Stola K., *Nabożeństwo*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009.

- Stone A., *Rights, Personal Rights and Freedoms: The Nature of the Freedom of Political Communication*, „Melbourne University Law Review” 2001, Nr 25.
- Strona internetowa grupy X-Out-Loud, home | X-OUT-LOUD (xoutloud.com) [dostęp: 08.07.2022].
- Strona internetowa Kościoła Anglii, Kościół Anglii | Światowa Rada Kościołów (oikoumene.org);
- Sullivan M., *John Howard slams ‘disgraceful’ treatment of ousted Essendon CEO Andrew Thorburn*, „Fox Footy” 12.10.2022; dostęp: <https://www.foxsports.com.au/afl/john-howard-slams-disgraceful-treatment-of-ousted-essendon-ceo-andrew-thorburn/news-story/c1b98873c13e65c773cd630788b4f3ae>
- Syed J., Ali F., *A Pyramid of Hate Perspective on Religious Bias, Discrimination and Violence*, „Journal of Business Ethics” 2021, Nr 172.
- Symonides J., *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, „Państwo i Prawo” 2008, Nr 12.
- Sytuacja Hazarów w Afganistanie (2022). Dostępne na stronie: [https://www.hazarainquiry.com/\\_files/ugd/525f48\\_c697e483f02c4c10a7eb04947eefb72b.pdf](https://www.hazarainquiry.com/_files/ugd/525f48_c697e483f02c4c10a7eb04947eefb72b.pdf).
- Szczecz T., *Rejestracja kościołów i związków wyznaniowych – przywilej czy instrument kontroli?*, [w:] (red.) K. Krasowski, M. Materniak-Pawłowska, M. Stanulewicz, *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych. Pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego. Gniezno 11–12 IX 2010*, Poznań 2010.
- Szczepankiewicz-Rudzka E., *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2020, Nr 17.
- Szostek A., *Kategoria sumienia w etyce*, [w:] (red.) P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin 2014.
- Szudejko P., *Zakres klauzuli sumienia. Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14*, „Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd Orzecznictwa” 2016, Nr 3.
- Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, Nr 2.
- Szymanowski T., Świda W., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe. Akty wykonawcze*, Warszawa 1998.
- Szymański A., *Aksjologiczne i prawne podstawy wspierania chrześcijan prześladowanych za wiarę oraz przeciwdziałania skutkom nietolerancji religijnej*, [w:] (red.) P. Sobczyk, *Podstawy przeciwdziałania przestępczości oraz pomocy osobom pokrzywdzonym. Interpretacja i kierunki zmian*, Warszawa 2020.
- Świątkiewicz W., *Praktyki religijne*, [w:] (red.) M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, *Leksykon socjologii*, Warszawa 2004.

- Świdziński J., *Święty Etelbert – król Kentu*, Święty Etelbert – król Kentu | Prawica.net (archive.org).
- Takemura H., *International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders*, Berlin, Heidelberg 2009.
- Tasak W., *Prześladowania starożytnych chrześcijan – czego nas uczą?*, 17.02. *Prześladowania starożytnych chrześcijan – czego nas uczą? Część I* | Open Doors Polska [dostęp: 29.05.2022].
- Taylor K., *Chick-fil-A's ties to a controversial Christian charity are going viral as the chain expands into the UK. Here's the breakdown of what happened*, „Business Insider”, <https://www.businessinsider.de/international/chickfil-a-backlash-as-expands-into-uk-2019-10/?r=US&IR=T> [dostęp: 13.07.2022].
- Taylor P.M., *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge 2005.
- Tedesco J., *Masterpiece Cakeshop and the Foundations of Free Speech and Toleration*, „Oxford Journal of Law and Religion” 2020, Nr 2(9).
- Teixeira da Silva J.A., *How to shape academic freedom in the digital age? Are the retractions of opinionated papers a prelude to „cancel culture” in academia?*, „Current Research in Behavioral Sciences” 2021, Nr 2.
- Thames K., Scolaro E., *Freedom of Religion or Belief and Cultural Heritage Protection: Synergistic not Competitive*, „Review of Faith and International Affairs” 2022, Nr 2.
- The Christian Institute, *Ofsted savaged at High Court for saying Christian groups should keep out of the public square*, <https://www.christian.org.uk/news/ofsted-savaged-at-high-court-for-saying-christian-groups-should-keepout-of-the-public-square/> [dostęp: 13.07.2022].
- The Sunday Times v United Kingdom* 6538/74, 29.03.1979 r. – <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7240.html> [dostęp: 20.12.2022].
- Tollefsen Ch., *Conscience, Religion and the State*, „American Journal of Jurisprudence” 2009, Nr 1(54).
- Trybulska-Skoczelas E., *Komentarz do art. 97 k.r.o.*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, (red.) J. Wiercińskim LexisNexis 2014 – <https://sip.lex.pl/#/commentary/587616466/413906/> [dostęp: 11.01.2023].
- Tuleja P., *Komentarz do art. 18 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, (red.) P. Tuleja, WKP 2019 – <https://sip.lex.pl/#/commentary/587806612/604052/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz?cm=URLATIONS> [dostęp: 07.01.2022].
- Tuleja P., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2019.

- UK Home Office admits reason for underrepresentation of christian refugees, <https://intoleranceagainsthchristian.eu/index.php?id=12&case=2733> [dostęp: 16.07.2022].
- Usunięcie mnichów benedyktyńskich z Doliny Poległych, Szczegóły sprawy (intoleranceagainsthchristians.eu); Dolina Upadłych: kompleksowa reforma bez dotykania bazyliki czy krzyża (vidanuevadigital.com) [dostęp: 14.06.2022].
- Vanhooser K.J., *Postmodern Theology*, Cambridge 2005.
- Waldron J., *Liberal Rights: Collected Papers 1981–1991*, Cambridge 1993.
- Walencik D., *Regulacja stanu prawnego nieruchomości związków wyznaniowych na Ziemiach Zachodnich i Północnych jako praktyczna realizacja zasady wolności religijnej*, [w:] (red.) E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, *Idea wolności w ujęciu historyczno – prawnym*, Toruń 2010.
- Walencik D., *Prawo kanoniczne (wewnętrzne) związków wyznaniowych a prawo polskie*, „Przeгляд Sądowy” 2013, Nr 5.
- Walencik D., Leszczyński A., *Organizacja i status prawny staroobrzędowej gminy wyznaniowej w Suwałkach*, [w:] (red.) P. Sobczyk, P. Steczkowski, *Człowiek – Państwo – Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, Lublin 2020.
- Warchałowski K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w europejskiej Konwencji Praw Ochrony Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.
- Washington G., *Zbiór* (red. W.B. Allen), Fundusz Wolności, Indianapolis, 1988.
- Weiler J.H., *Artykuł Redakcyjny. Krucyfik w klasie*, „Europejski Dziennik Prawa Międzynarodowego”, t. 21, Nr 1.
- West T.G., *The Transformation of Protestant Theology as a Condition of the American Revolution*, [w:] *Protestantism and the American Founding*, (red.) Thomas S. Engerman i Michael P. Zuckert, Notre Dame (IN) 2004.
- White House Says It Supports Efforts to Ban Gay Conversion Therapy* – <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2015/04/08/398411824/white-house-says-it-supports-efforts-to-ban-gay-conversion-therapy> [dostęp: 28.12.2022].
- Wieruszewski R., *Opinia na temat wniosku Klubu Poselskiego Ruch Palikota o wydanie zarządzenia nakazującego usunięcie krzyża łacińskiego, znajdującego się w Sali posiedzeń Sejmu RP*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2011, Nr 4(32).
- Winczorek P., *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1995.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Państwowe prawo wyznaniowe w praktyce administracji*, Warszawa 1999.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.

- Winiarczyk-Kossakowska M., *Sytuacja prawna gmin wyznaniowych żydowskich w Polsce*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2010, Nr 7–8.
- Wiśniewski A., *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Gdańsk 2008.
- Wiśniewski A., *Wolność zrzeszania się a granice wolności sumienia i wyznania*, [w:] (red.) R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2012.
- Wojtas P., *Poszukując wskazówek na przyszłość. Duszpasterstwo więzienne*, [w:] (red.) T. Bulenda, W. Knap, Z. Lasocik, *Więziennictwo na początku XXI wieku*, Warszawa 2007.
- Wolin R., *The Seduction of Unreason*, Princeton (NJ) 2004.
- Wolterstorff N., *Justice: Rights and Wrongs*, Princeton 2010.
- World Health Organization, *Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19*: <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19>.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 6 czerwca 2019 r. – (III AUa 30/19 – LEX nr 2692946).
- Wysoczański W., Pietrzak M., *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997.
- Yarza F.S., *Środowisko i Prawa Podstawowe*, Ośrodek Studiów Politycznych i Konstytucyjnych oraz Trybunał Konstytucyjny, Madryt 2012.
- Zagorin P. *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton 2003.
- Zajadło J., *Godność jednostki w aktach międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, Nr 2.
- Zefanya J., Arvant Y., *Pseudo Freedom for Faith: A Discourse of Religious Freedom in Russia and Indonesia*, „Contemporary Issues on Interfaith Law and Society” 2022, Nr 2, <https://doi.org/10.15294/ciils.vli2.59062>
- Zetterman J., *Han tvingades ta av korset vid skolfotograferingen*, <https://www.dagen.se/nyheter/2020/10/09/han-tvingades-ta-av-korset-vid-skolfotograferingen/> [dostęp: 28.07.2022].
- Zieliński T.J., *Pojęcie religii, wyznania, związku wyznaniowego i Kościoła w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Prawo i Religia” 2007, Nr 1.
- Zieliński T.J., *Prawo wewnętrzne gmin wyznaniowych żydowskich w Polsce a normy ustawowe*, „Studia z prawa wyznaniowego” 2011, Nr 14.
- Zieliński T.J., *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*, Warszawa 2016.

- Zimmermann A., *Section 18C Defiles Our Democracy*, „Quadrant Online” 16.05.2017; dostęp: <https://quadrant.org.au/opinion/qed/2017/05/section18c-defiles-democracy/>
- Zimmermann A., *Labor Move for Extending 18C Could Impose Islamic Blasphemy Law*, „The Spectator Australia” 03.04.2018; dostęp: <https://www.spectator.com.au/2017/04/labor-mov22,e-for-extending-18c-could-impose-islamic-blasphemy-law/>
- Zimmermann A., *Sharia By Stealth*, „Quadrant Magazine” 28.06.2018; dostęp: <https://quadrant.org.au/opinion/qed/2018/06/sharia-stealth/>
- Zimmermann A., *The Push to Protect Muslims from Free Speech*, „Quadrant Magazine” 03.2019, Nr 554, t. LXIII (3).
- Złodzieje włamali się do sanktuarium Miłosierdzia Bożego i zaatakowali duchownych, Atakują sanktuarium Miłosierdzia w Kanet i atakują dwóch ośmiokątnych proboszczów (lavanguardia.com) [dostęp: 19.06.2022].
- Zoll A., *Prawo lekarza do odmowy udzielenia świadczeń zdrowotnych i jego granice*, „Prawo i Medycyna” 2003, Nr 13.



## Noty o autorach (tom 1 i 2)

**dr hab. Michał Balcerzak:** ORCID: 0000-0002-6421-1742 – prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytetu Szczecińskiego. Specjalności naukowe: prawa człowieka, prawo międzynarodowe, prawo międzynarodowe publiczne. Członek Komitetu ONZ ds. Likwidacji Dyskryminacji Rasowej (2022–2026). W latach 2014–2021 ekspert i przewodniczący (2018–2019) Grupy Roboczej ONZ ds. ludności pochodzenia afrykańskiego (procedura specjalna Rady Praw Człowieka). Wpisany na listę sędziów *ad hoc* Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (2018–2022). Adwokat, członek Izby Adwokackiej w Warszawie. Opublikował m.in.: *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Studium prawnomiędzynarodowe*, Wydawnictwo TNOiK, Toruń 2013.

**dr hab. Marek Bielecki:** ORCID 0000-0003-3880-017X – prof. Akademii Sztuki Wojennej i Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości. Absolwent prawa świeckiego i prawa kanonicznego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II. Od 2018 roku zatrudniony w Akademii Sztuki Wojennej na stanowisku profesora uczelni. W 2019 r. rozpoczął również pracę w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości w Sekcji Praw Podstawowych. Autor ponad osiemdziesięciu artykułów naukowych, autor i redaktor monografii naukowych z zakresu nauk prawnych, m.in. *Stan prawny nieruchomości Archieparchii Przemysko-Warszawskiej w latach 1944–2014*, Lublin 2015. Prezes Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego.

**dr Weronika Kudła:** ORCID 0000-0003-1929-892X – prawnik, italianistka, wykładowca akademicki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Absolwentka Wydziału Prawa i Administracji oraz Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, uczestniczka VIII Edycji Akademii Młodych Dyplomatów Europejskiej Akademii Dyplomacji w Warszawie oraz programu Harvard University *Bioethics: The Law, Medicine, and Ethics of Reproductive Technologies and Genetics*, członek International Bar Association's Human Rights Institute oraz Laboratorium Wolności Religijnej. Autorka monografii *Wrogość wobec religii. Ostrzeżenia ze strony Sądu Najwyższego USA*, wyd. Księgarnia Akademicka, oraz wielu innych publikacji z zakresu nauk prawnych.

**dr hab. Jerzy Nikolajew, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego:** ORCID: 0000-0003-1505-9710 – absolwent prawa na Wydziale Prawa i Administracji UMCS w Lublinie. Obecnie zatrudniony w Instytucie Prawa Uniwersytetu Rzeszowskiego

na stanowisku profesora uczelni. Autor kilkudziesięciu artykułów naukowych, w tym także glos do wyroków sądowych oraz opinii prawnych, autor i redaktor monografii z zakresu nauk prawnych, m.in. *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012; *Wspólnotowy wymiar wolności światopoglądu i przekonań religijnych i jej realizacja w ukraińskim systemie prawnym*, Lublin 2016. Członek zwyczajny Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego, adwokat.

**dr Ewelina U. Ochab:** ORCID 0000-0001-7930-7598 – prawnik, obrońca praw człowieka i autorka licznych publikacji. Ewelina Ochab jest prawnikiem programowym w Instytucie Praw Człowieka IBA i współzałożycielem Koalicji na rzecz Reagowania na Ludobójstwo. Dr Ochab zajmuje się tematem ludobójstwa, ze szczególnym uwzględnieniem prześladowań mniejszości etnicznych i religijnych na całym świecie, a główne projekty obejmują ludobójstwo Daesh w Syrii i Iraku, okrucieństwa Boko Haram w Afryce Zachodniej, sytuację muzułmanów Rohingya w Birmie, Ujgurów w Chinach, Tigrayan w Etiopii i Hazarów w Afganistanie. Doktor Ochab pracuje nad problematyką przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych oraz sytuacją dzieci w konfliktach, m.in. podczas wojny Putina w Ukrainie. Kierowała kilkoma dochodzeniami parlamentu Wielkiej Brytanii, w tym dochodzeniem w sprawie apartheidu kobiet w Afganistanie i Iranie. Ponadto dr Ochab porusza kwestię uprowadzeń i nielegalnych adopcji ukraińskich dzieci w Rosji. Jest autorem inicjatywy i propozycji ustanowienia 22 sierpnia Międzynarodowym Dniem ONZ upamiętniającym ofiary aktów przemocy ze względu na religię lub światopogląd.

**prof. Piotr Roszak:** ORCID: 0000-0002-2723-2667 – profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Uniwersytetu Nawarry w Pampelunie (Hiszpania), ekspert Laboratorium Wolności Religijnej przygotowującego coroczne raporty dot. naruszeń wolności religijnej w Polsce; członek rad naukowych Observatorio de la Libertad Religiosa w Madrycie oraz Chair of Religious Freedom and Conscience of Catalonia, finansowanej przez rząd Katalonii w Hiszpanii; kierownik grantów badawczych dot. zapobiegania przyczynom przestępstw ze względu na religię lub wyznanie, realizowanych przez IWS. Obszar badań: wolność religijna, filozofia średniowieczna, religia w przestrzeni publicznej; relacja nauka i religia. Opublikował m.in. *The Battle for Religious Freedom Jurisprudence and Axiology*, red. Grzegorz Blicharz, Maria Alejandra Vanney, ks. Piotr Roszak, Wydawnictwo IWS, Warszawa 2020; *Prześladowani. Przemoc i dyskryminacja na tle religijnym we współczesnym świecie*, red. J. Wiśniewski, P. Roszak, K. Chołaszczyński, WSKSiM, Toruń 2020.

**prof. Fernando Simón Yarza:** ORCID: 0000-0002-1988-2416 – od roku 2010 jest pracownikiem naukowym w katedrze prawa konstytucyjnego Uniwersytetu w Pampelunie (Universidad de Navarra). Prowadzi badania z zakresu teorii i filozofii praw człowieka. W roku 2018 został laureatem nagrody IX Premio Ángel Olavarría za pracę naukową w zakresie etycznego uzasadnienia regulacji prawnych, zwieńczoną opublikowaniem monografii pt. *Los derechos humanos en la*

*encrucijada, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2017 (przetłumaczonej na język angielski pt.: *Between Desire and Reason. Rights Discourse at the Crossroads*, Rowman & Littlefield International, Londres y Nueva York 2020).*

**dr Michał Skwarzyński:** ORCID 0000-0002-4357-8035 – doktor nauk prawnych o specjalności prawa człowieka, adiunkt w Katedrze Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego, Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II. Adwokat, właściciel kancelarii adwokackiej, członek stowarzyszeń naukowych, członek wielu zespołów eksperckich, autor opinii i analiz dla podmiotów publicznych. Prowadzi badania w obszarze praw człowieka z zakresu sprzeciwu sumienia, prawa do własności, w tym intelektualnej, wolności myśli, sumienia i religii, wolności ekspresji, prawa do obrony. Jest autorem kilkudziesięciu publikacji naukowych wielokrotnie cytowanych w doktrynie. Jako adwokat prowadził szereg precedensowych i medialnych spraw, które przyczyniły się do zmian legislacyjnych, m.in.: sprawa przed TK SK 7/14 dot. praw represjonowanych w czasach komunistycznych, sprawa przed ETPC Dolata przeciwko Polsce, dot. zmiany zasad postępowania przed ETPC i skutków ugody z państwem dla wznowienia postępowania karnego; sprawa przed SN Izba Karna III KK 175/20, gdzie wskazano na wadliwe stosowanie formularzy niezgodnie z Konstytucją i EKPC; sprawa przed SN Izba Cywilna II CSKP 1260/22 dotycząca rujnujących przepisów w mediach na 8 mln zł; sprawa przed SN Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych sygn. akt III PSKP 21/22 o prawie naukowca do rozwoju naukowego.

**ks. dr hab. Piotr Steczkowski,** prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego: ORCID: 0000-0002-5082-7757 – absolwent teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz prawa kanonicznego Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie. Autor i redaktor monografii oraz kilkudziesięciu artykułów i recenzji naukowych z zakresu prawa kanonicznego i prawa wyznaniowego. Członek Zespołu Redakcyjnego czasopisma „Przegląd Prawa Wyznaniowego”. Członek Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego oraz Stowarzyszenia Kanonistów Polskich.

**dr hab. Andrzej Szymański:** ORCID 0000-0002-3504-0497 – prof. Uniwersytetu Opolskiego. Kanonista i historyk prawa. Absolwent Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Świeckiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II (1995). Od 2001 r. zatrudniony w Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Opolskiego. Autor i współautor 8 monografii i ok. 90 artykułów z zakresu prawa wyznaniowego i szeroko pojmowanej historii prawa oraz praw człowieka, m.in: *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944–1965*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010; *Prawo – trwanie – tożsamość. Okruchy historyczno-prawne*, wyd. ART FOTO Studio fotograficzne, Lublin 2016; *„Ludowa” władza – nieludzki reżim. Opolanie pomiędzy sprzeciwem a współpracą (szkice historyczno-prawne)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2019.

**dr Maria Alejandra Vanney:** ORCID 0000-0001-6472-7688 – profesor nadzwyczajny filozofii politycznej w Buenos Aires (Argentyna); pracownik naukowy na Uniwersytecie Princeton (USA) oraz starszy badacz projektów Fundacji Pro Futuro Theologiae w zakresie wolności religijnej, z siedzibą na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wcześniej wizytująca badaczka na Uniwersytecie Princeton i na Uniwersytecie Cambridge (Wielka Brytania). Doktoryzowała się na Uniwersytecie Nawarry (Hiszpania) i ukończyła inne studia podyplomowe na Uniwersytetach Warszawskim i Maastricht (Holandia). Laureatka grantów i nagród przyznawanych przez różne instytucje akademickie. Autorka ośmiu książek, licznych artykułów i rozdziałów. Jej główne obszary zainteresowań to wolność wyznania, polityka i religia w społeczeństwie obywatelskim oraz etyczne podstawy godności ludzkiej.

**dr hab. Dariusz Walencik:** ORCID 0000-0002-1027-3980 – profesor Uniwersytetu Opolskiego, doktor habilitowany nauk prawnych w zakresie prawa, doktor teologii katolickiej, magister licencjat prawa kanonicznego. Kierownik Zespołu Badawczego „Law and Religion” Instytutu Nauk Prawnych Uniwersytetu Opolskiego. Członek założyciel oraz wiceprezes Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego, członek Stowarzyszenia Kanonistów Polskich. Ekspert Konferencji Episkopatu Polski oraz Kościelnej Komisji Konkordatowej, a także Komisji Ewaluacji Nauki. Jego badania naukowe koncentrują się wokół następujących zagadnień: prawo wewnętrzne związków wyznaniowych a prawo polskie; prawna regulacja stosunków wyznaniowych w Polsce w świetle zasady bilateralizmu; uprawnienia majątkowe związków wyznaniowych, w tym rewindykacja ich nieruchomości po 1989 r.; wprowadzenie nowego modelu finansowania związków wyznaniowych w Polsce; prawo kanoniczne, zwłaszcza prawo małżeńskie i prawo majątkowe Kościoła katolickiego; ochrona danych osobowych w działalności Kościoła katolickiego, odpowiedzialność kościelnych osób prawnych i jednostek organizacyjnych.

**dr Augusto Zimmermann:** ORCID 0000-0002-6577-2090 – profesor w Sheridan College w Perth w Australii Zachodniej. Jest także adiunktem prawa na Uniwersytecie Notre Dame Australia. Augusto Zimmermann jest byłym komisarzem ds. reformy prawa w Komisji ds. Reformy prawa Australii Zachodniej oraz byłym prodziekanem ds. badań i dyrektorem ds. badań podyplomowych w Szkole Prawa Uniwersytetu Murdoch. Jest także założycielem i prezesem Western Australian Legal Theory Association (WALTA), byłym wiceprezesem Australian Society of Legal Philosophy (ASLP), członkiem Międzynarodowej Akademii Studiów nad Orzecznictwem Rodzinnym i redaktorem naczelnym czasopisma prawniczego „Western Australian Jurist”.



„Dwutomowa monografia stanowi efekt prac międzynarodowego zespołu ekspertów, którzy zajmują się tematyką ochrony wolności religijnej zarówno w swoich badaniach naukowych, jak również w pracy zawodowej. Konfrontacja poglądów teoretyków i praktyków prawa sprawia, że nabiera ono interdyscyplinarnego charakteru.

Oddawana do rąk czytelnika książka nie ogranicza się wyłącznie do charakterystyki zjawiska limitowania praw ludzi wierzących, ale także stara się ukazać przyczynę istniejącego stanu rzeczy. Przeprowadzona diagnoza obejmuje przesłanki, sposoby naruszeń, jak również ukazuje zagrożenia dla wolności religijnej. Prowadzone badania bazują na bogatej literaturze przedmiotu, dotyczącej jednej z podstawowych kategorii praw wolnościowych. Jednakże każde z opracowań wnosi oryginalny wkład w toczącą się debatę na temat miejsca religii w przestrzeni publicznej. Poszczególni autorzy nie tylko stawiają odważne pytania, ale także formułują postulaty *de lege lata* i *de lege ferenda*. Opracowanie odpowiada również na realne i pilne zapotrzebowanie, wynikające z aktualnych problemów, z jakimi borykają się ludzie pozytywnie identyfikujący się z wartościami, które niesie ze sobą wyznawana przez nich religia”.

*Marek Bielecki*



**CBPE** CENTRUM  
BADAŃ  
POLITYKI  
EUROPEJSKIEJ



**CBPE** CENTRUM  
BADAŃ  
POLITYKI  
EUROPEJSKIEJ

ISBN: 978-83-66454-87-3